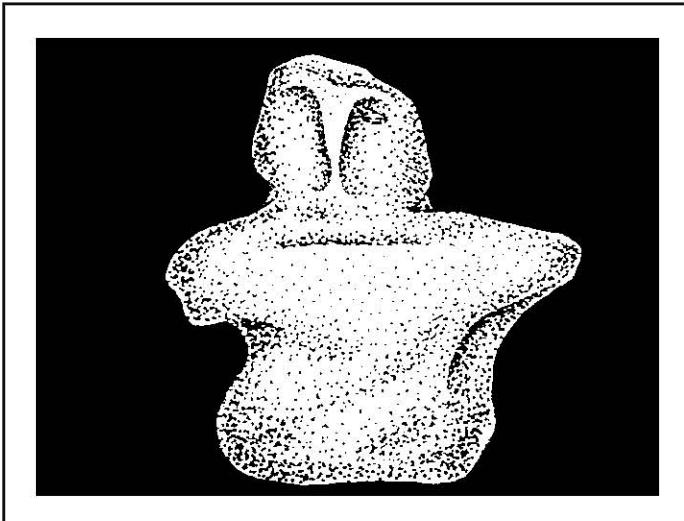

АРХЕОЛОГІЯ

56*1986

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, В. І. Бідзія, С. О. Висоцький, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), А. Ф. Мировський, Т. І. Латуха (відповідальний секретар), Д. Я. Телегін, П. П. Толочко, Є. В. Черненко

АДРЕСА РЕДКОЛЕНІЇ

252014 Київ-14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95-35-81

**Редакція літератури з соціальних проблем
загублених країн, археології та документалістики**

65-26

56 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТІ

В. М. СТЕПАНЧУК, В. П. ЧАБАЙ

Про критерії виділення мікроіндустрій в мустьє

Проблема значення ознаки «розмір знаряддя» неодноразово розглядалася у вітчизняній та зарубіжній літературі. Існують дві основні думки: одна група дослідників вважає дану ознаку культуровизначальною та виділяє на її основі (в комплексі інших ознак) таксономічні одиниці підрозділу мустьє різного класифікаційного рівня¹; інші стверджують, що поява індустрії з малими розмірами знарядь обумовлена характером вихідної сировини².

У зв'язку з важливістю висновків, які випливають при виділенні мікролітичних та «звичайних» мустьєрських індустрій, великого значення набуває вірний вибір критерію, що дав би можливість з'ясувати характер комплексів. А вибір критерію неможливий без попереднього визначення поняття мікромустьєрської індустрії.

Під поняттям «мікромустьєрська індустрія» дослідники мають на увазі навмисні дії майстра, направлені на виготовлення маленьких знарядь. Виготовлення комплексу таких знарядь можна досягти двома основними способами: відбором невеликої за розмірами вихідної сировини або маленьких заготовок.

Таким чином, виділення мікромустьєрської індустрії можливе лише при визначенні навмисності дій первісного майстра, направлених на виготовлення маленьких знарядь.

Основний же шлях, яким йшли дослідники при з'ясуванні характеру мустєрської індустрії, — обробка комплексу лише предметів із вторинною обробкою з використанням чітких метричних критеріїв³. Разом з тим жоден з таких критеріїв не відбиває навмисності дій майстра при виготовленні знарядь певних розмірів, навпаки, надає механічний характер методу визначення мікролітичності мустєрської індустрії. Це особливо яскраво проявилося в інтерпретації комплексів з приблизно однаковою питомою вагою «великих» та «малих» знарядь*.

Статистично-метричні розробки, що базуються на аналізі великих колекцій знарядь та сколів, майже повністю відсутні. Але саме така комплексна обробка зборів знарядь та сколів важлива, тому що дає можливість встановити співвідношення між однаковими за розмірами групами знарядь та сколів і таким чином достатньо об'єктивно відобразити напрямленість дій первісного майстра на відбір заготовок певних розмірів, що в результаті дозволить встановити характер індустрії. Певні кроки у використанні такого комплексного аналізу знарядь та сколів були зроблені, та, на жаль, не привернули належної уваги⁴.

У даній статті подано результати статистично-метричного аналізу матеріалів 17 мустєрських комплексів Східного Криму** та деякі дані з інших територій⁵. Всього оброблено 27 678 екземплярів знарядь та сколів.

Дослідження провадилися в такій послідовності:

1. Знаряддя мустєрського комплексу поділялися на дві категорії: одно- та двобічно оброблені знаряддя, які надалі аналізувалися окремо. Такий попередній поділ правомірний та необхідний, оскільки при обробці комплексу знарядь, особливо при порівнянні його з комплексом сколів, з'ясування закономірностей в розподілі за розмірами було б утруднене через зміщення двох суттєво різних категорій знарядь, а саме виробів, розмір яких визначався розмірами сколів, відібраних з отриманих при утилізації нуклеуса, та знарядь, виготовлених шляхом двобічної оббивки плитки (конкреції і т. д.), розмір якої визначав розмір знаряддя.

Попередній поділ дає, таким чином, можливість з'ясувати напрямленість дій майстра у двох напрямках: відбір заготовок певних розмірів (для виготовлення однобічних знарядь) та відбір сировини певних розмірів (для виготовлення двобічних знарядь).

2. Всі однобічно оброблені знаряддя та сколи залежно від розмірів поділялися на кілька, виділених за принципом рівних інтервалів метричних груп: 2—3, 3—4, 4—5 см і т. д. Враховувалися в такому дрібному поділі лише цілі екземпляри та ті, ступінь пошкодження яких дозволяв встановити початковий розмір з точністю до 1 см. Інші відносилися до групи «пошкоджені» та на підставі приблизної реконструкції розміру вводилися в підгрупи «понад 5 см» та «менше 5 см».

3. Паралельно, за тією самою метричною схемою були проаналізовані сколи (800 екз.), отримані експериментальним шляхом, та в шести мустєрських комплексах (4 800 екз.). Метою аналізу було з'ясування закономірностей при відборі сколів певних метричних груп порівняно з ідентичними групами еталонного (експериментального) комплексу.

Експериментальне розщеплення (із застосуванням чотирьох основних технічних прийомів, типових для мустє⁶) провадилося різними за вагою і твердістю кам'яними відбійниками. Вихідна сировина: кримський високоякісний плитчастий кремінь туронських відкладів, переважно сірий, різних відтінків, та інші крем'яністі породи кримського

* Достатньо виразним і не єдиним прикладом є комплекс другого мустєрського шару стоянки гrot Пролом II, із 195 знарядь якого 96 мають розміри до 5 см, а 99 — понад 5 см.

** Автори висловлюють глибоку подяку Ю. Г. Колосову за люб'язно надану можливість обробки матеріалів пам'яток Заскельних V та VI, гrotів Пролом I та II.

походження, вироби з яких широко представлені в матеріалах заскель-ненських стоянок та обох гротів Пролом. Відбійники за вагою (від 160 до 480 г) і фізичними властивостями (використовувалася плоско-овальна річна галька тих же порід, які використовувалися на мустєрських стоянках) відповідають знайденим у мустєрських шарах. В одному випадку використовувався кістяний (роговий) відбійник.

Таким чином, при використанні близьких до мустєрських техніки розщеплення, вихідної сировини, знарядь розщеплення⁷ отримані заготовки, результати статистично-метричного аналізу яких можна порівнювати з результатами аналізу мустєрських сколів.

4. Двобічно оброблені знаряддя аналізувалися за загальноприйнятою схемою поділу на «великі» та «малі» вироби⁸. Виділялися графи: «цілі знаряддя», «зламані». Серед двобічних виробів до 5 см виділялися реутілізовані знаряддя*, куди входили уламки виробів з підправкою грані зламу, спрацьовані радіально-двобічні нуклеуси з виразною підправкою — оформлення робочих лез**.

Дрібніший метричний поділ двобічно оброблених знарядь не провадився, хоча й являє певний інтерес у плані встановлення оптимальних розмірів двобічного знаряддя***, що відображають потреби мустєрця.

Зупинимося на загальних закономірностях метричного поділу сколів та знарядь, що характерні для всіх проаналізованих комплексів.

Мустєрським сколам притаманний такий чисельний поділ за метричними групами: переважають сколи з розмірами 2—4 см (від 71,5 до 88%), домінуючими серед них є сколи групи 2—3 см (37—58%) (табл. 1). У групах понад 4 см помітне зменшення кількості сколів, понад 7 см сколи поодинокі, понад 9 см — відсутні зовсім (табл. 1). Експериментальні сколи характеризуються подібною картиною розподілу (табл. 1), проте великі сколи представлені більш якісно (до групи 10—11) та кількісно.

Колекції мустєрських знарядь демонструють дещо іншу, але теж подібну для всіх комплексів картину метричного розподілу: у групі 2—3 см представлені поодинокі знаряддя, найбільш чисельні групи з розмірами 3—4; 4—5; 5—6 см, далі простежується різке зменшення чисельності знарядь з кожною наступною метричною групою (табл. 1).

Найбільш об'єктивним, на нашу думку, методом з'ясування мікролітичності або немікролітичності мустєрської індустрії буде метод, який дозволить визначити навмисність дій майстра при відборі сколів-заготовок певних розмірів для виготовлення однобічних знарядь або виявити напрямленість відбору сколів.

Це стає можливим лише при з'ясуванні питомої ваги знарядь* та сколів дляожної окремої метричної групи**.

Для цього необхідно ввести поняття «індекс відбору заготовок (ІВз), показник якого (при порівнянні сколів та знарядь) визначається за формулою співвідношення: $IVz = \frac{\text{кількість знарядь} \times 100\%}{\text{кількість знарядь} + \text{сколів}}$ та обчислюється дляожної окремої метричної групи. Наприклад, у групі 6—7 см 2 культурного шару Заскельне V є 157 знарядь та 23 сколи. В цьому випадку $IVz = \frac{157 \times 100\%}{157 + 23} = 87,2$ см (рис. 1, 2). Показник

* У групі двобічно оброблених пошкоджених знарядь понад 5 см такі або однічні, або повністю відсутні.

** Дископодібні ножі, за Ю. Г. Колосовим.

*** Попередній аналіз двобічних форм з другого шару Заскельне VI та Бокштайн III, за даними Г. Босінські⁹, показав, що найчисленнішою є група знарядь з розмірами 6—7 см.

* Наються на увазі однобічно оброблені знаряддя.

** Слід зазначити, що при обробці комплексу знарядь і сколів автори виходили з припущення про те, що початкова кількість сколів, отриманих при розщепленні, дорівнює сумі сколів та знарядь мустєрської колекції.

Таблиця 1. Метрична характеристика техніки розщеплення, %

Стоянка, шар	Метричні групи							
	2—3		3—4		4—5		5—6	
	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя
Заскельне V								
1 шар	37,8	2,6	33,7	30,3	18,9	34,2	7,4	26,3
2 шар	42,7	1,4	36,9	12,8	14,6	33,7	5,3	27,1
3 шар	52,8	3,3	35,3	17,1	8,9	39,5	2,1	24,2
4 шар	41,2	7,3	40,2	25,5	14,7	38,7	2,8	21,7
5 шар	42,8	5	35,7	25,3	15,4	38,6	4,8	19,6
6 шар	48,8	5,9	39,8	18,5	11,9	34,4	6,9	21,9
Заскельне VI								
1 шар	40,6	3,7	29,6	28,3	19,7	34,6	7,7	18,5
2 шар	40,2	0,9	38,2	13,4	15,4	41,1	4,9	30
3 шар	52	1,5	34,2	13,2	11	41,8	2,4	27,5
За шар	46,7	1,6	36,2	11,8	14,5	43,3	3,3	26,7
4 шар	39,8	1,2	34,8	18	18	42,8	4,9	26,6
5 шар	38,8	2,6	33,3	12,9	17,7	38,9	10	27,3
Грот Пролом I	46,8	6,8	28,2	29,4	17,7	42,2	7	15,3
Грот Пролом II								
1 мустєрський шар принесена сировина	69,2	8,9	21,7	24,6	8,3	34,2	0,8	19,1
місцева сировина	42,1	1,9	34,3	5,7	20,7	9,6	2,1	28,8
2 мустєрський шар принесена сировина	60,6	6,4	28,2	24,8	9,8	30,4	0,7	20,8
місцева сировина	32,6	—	39	10	21,3	17,1	4,9	37,1
3 мустєрський шар принесена сировина	64,4	20	29,9	28,9	5,7	28,9	—	11,1
місцева сировина	34,5	—	31	27,5	22,9	30	9,1	15
4 мустєрський шар принесена сировина	76,8	12,2	20,3	31,7	2,9	21,9	—	21,9
місцева сировина	42,3	3	42,4	15,2	15,3	30,3	—	24,2
Експеримент	29,2	—	28,8	—	16,5	—	11,6	—
Метричні групи								
Стоянка, шар	6—7		7—8		8—9		9—10	
	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя
Заскельне V								
1 шар	0,7	3,7	0,7	1,3	0,3	1,3	—	0,7
2 шар	2	16,4	0,7	5,2	0,3	1,6	—	1,1
3 шар	0,7	10,5	—	3,5	—	1,1	—	0,4
4 шар	1%	4,9	—	0,9	—	0,4	—	0,3
5 шар	0,8	8,2	0,4	1,9	—	0,6	—	0,6
6 шар	2,2	13,9	—	3,9	—	1,3	—	—
Заскельне VI								
1 шар	2,2	11,1	—	2,5	—	—	—	1,2
2 шар	0,9	10,8	0,1	2,6	—	0,7	—	0,4
3 шар	0,2	10,9	—	3,7	—	0,8	—	0,2
За шар	—	11,9	—	3,9	—	0,8	—	0,8
4 шар	1,8	7,5	0,3	2,8	2,8	0,1	0,6	0,2
5 шар	—	11,7	—	3,9	3,9	2,5	—	—
Грот Пролом I	0,4	3,9	—	1	—	0,7	—	—
Грот Пролом II								
1 мустєрський шар принесена сировина	—	6,8	—	5,5	—	—	—	—
місцева сировина	—	19,2	—	7,7	—	19,2	—	5,8
2 мустєрський шар принесена сировина	0,7	9,6	—	4,8	—	2,4	—	—
місцева сировина	1,4	7,1	0,7	15,7	—	8,5	—	1,4
								2,8

Продовження табл. 1

Стоянка, шар	Метричні групи									
	6—7		7—8		8—9		9—10		10—11	
	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя
3 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	—	—	—	11,1	—	—	—	—	—	—
4 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	1,1	1,3	2,1	1,3	—	2,5	—	—	—	—
Експеримент	—	7,3	—	—	—	2,4	—	2,4	—	—
	—	15,2	—	8,1	—	3,0	—	—	—	—
	5,1	—	4,8	—	1,5	—	1	—	1,5	—
Стоянка, шар	Метричні групи						Загальна кількість			
	11—12		12—13		13—14		сколів		знарядь	
	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя	сколи	знаряддя				
Заскельне V	—	—	—	—	—	—	—	147	—	152
1 шар	—	—	—	—	—	—	0,1	1147	—	959
2 шар	—	0,1	—	—	—	—	—	—	—	551
3 шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	484
4 шар	—	—	—	—	0,2	—	—	—	—	1238
5 шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	252
6 шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	158
Заскельне VI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	201
1 шар	—	—	—	—	—	—	—	91	—	81
2 шар	—	0,1	—	—	—	—	—	2087	—	1674
3 шар	—	—	—	—	—	—	—	1015	—	892
За шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	152
4 шар	—	0,1	—	—	—	—	—	1227	—	932
5 шар	—	—	—	—	—	—	—	90	—	77
Гrot Пролом I	—	—	—	0,1	—	—	—	812	—	561
Гrot Пролом II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	—	0,8	—	—	—	—	—	120	—	73
2 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	—	—	—	—	—	—	—	140	—	52
3 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	—	—	—	—	—	—	—	142	—	125
4 мустєрський шар принесена сиро- вина місцева сировина	—	—	—	—	—	—	—	141	—	70
Експеримент	—	—	—	—	—	—	—	87	—	24
	—	—	—	—	—	—	—	87	—	40
	—	—	—	—	—	—	—	69	—	41
	—	—	—	—	—	—	—	59	—	33
	—	—	—	—	—	—	—	800	—	—
	Всього						10655	—	7654	—

ІВз у даному випадку вказує, що 87,2% всіх заготовок з розмірами 6—7 см були відібрані для вторинної обробки.

Слід окремо відзначити відносний характер показників індексу відбору заготовок (за розмірами), адже при їх визначенні враховувалися не всі сколи колекції. До обробки заличувалася вибірка сколів, чисельно приблизно рівна лише кількості однобічно оброблених знарядь. Проте, маючи ряд відносних показників індексу відбору заготовок для конкретного мустєрського комплексу, можна з достатньою певністю судити про характер направленості відбору на даному комплексі (рис. 1 2; 3).

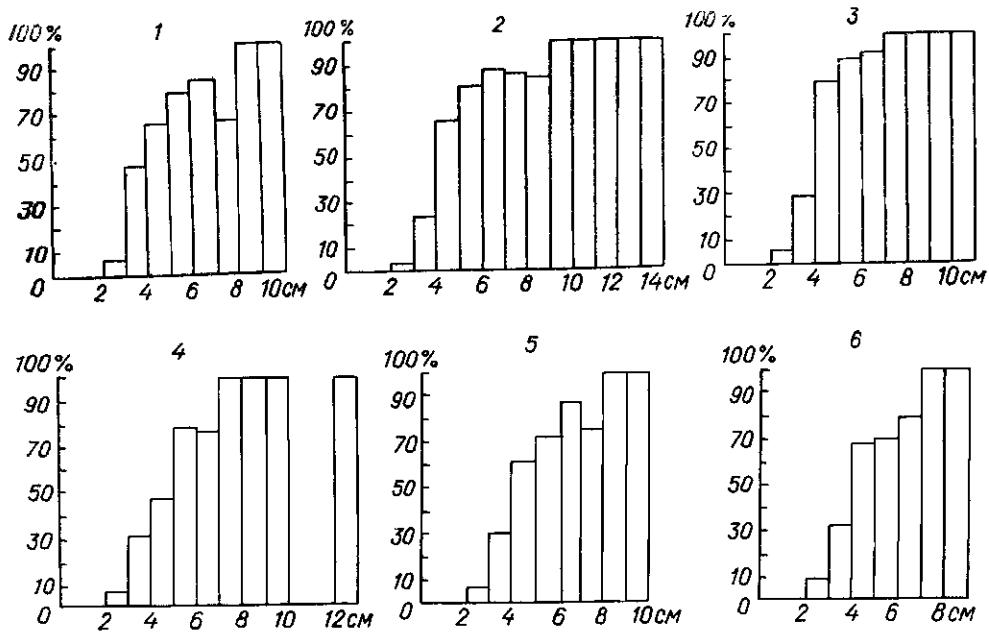

Рис. 1. Гістограми тенденцій індексу відбору заготовок на Заскельному V:

1 — 1 культурний шар; 2 — 2 культурний шар; 3 — 3 культурний шар; 4 — 4 культурний шар; 5 — 5 культурний шар; 6 — 6 культурний шар.

Для всіх пам'яток, що порівнюються (Заскельне V, 1—6 шари; Заскельне VI, 1—5 шари; Гrot Пролом I; гrot Пролом II, 1—4 мустєрські шари), індекси відбору заготовок, безумовно, відрізняючись кількісно (до чого ми повернемося нижче), показали стійку однорідність, що проявилася в загальній тенденції збільшення відбору з кожною наступною метричною групою. Для більшої наочності для кожного окремого комплексу були побудовані гістограми (рис. 1; 2; 3), які досить яскраво ілюструють направленість дій первісного майстра при відборі сколів-заготовок певних розмірів.

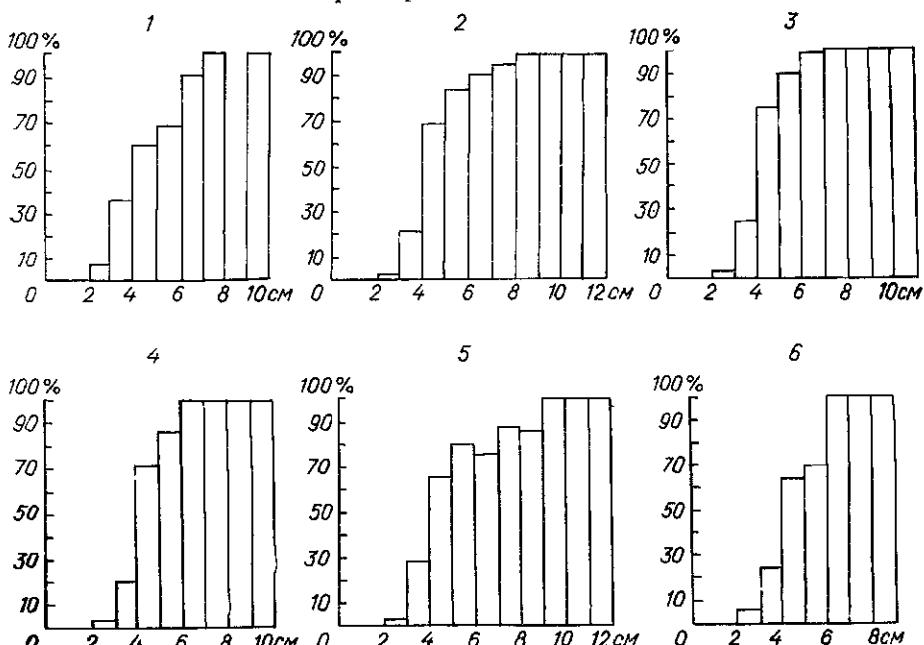

Рис. 2. Гістограми тенденцій індексу відбору заготовок на Заскельному VI:

1 — 1 культурний шар; 2 — 2 культурний шар; 3 — 3 культурний шар; 4 — 4 культурний шар; 5 — 5 культурний шар; 6 — 6 культурний шар.

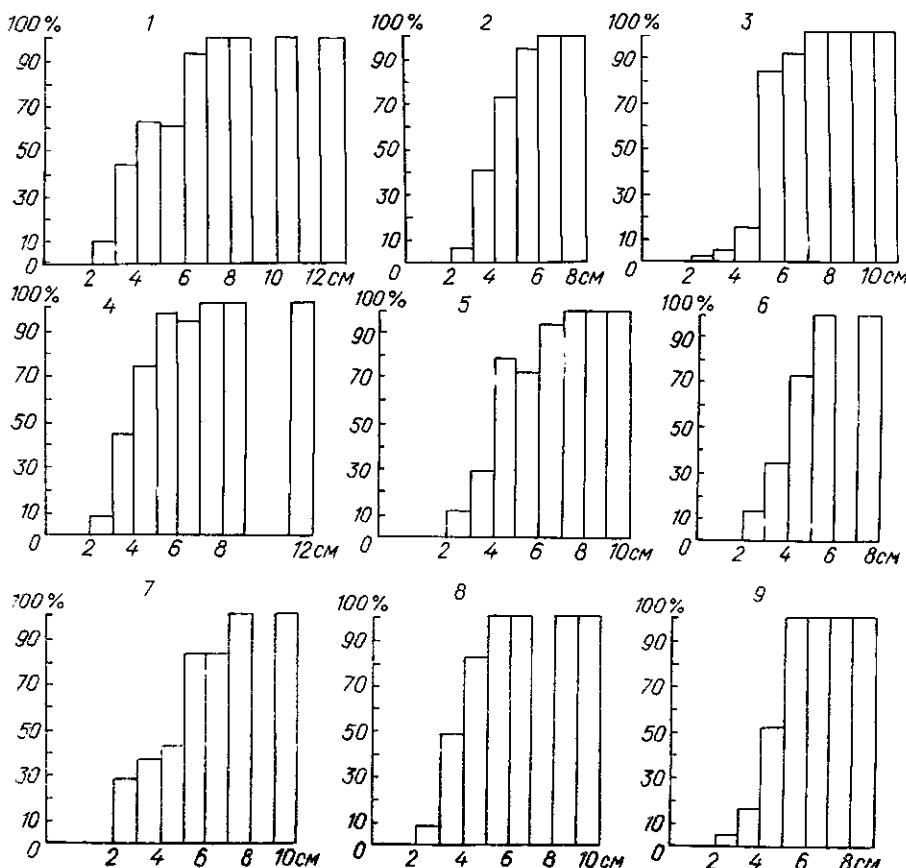

Рис. 3. Гістограми тенденцій індексу відбору заготовок на Проломі I (1), Проломі II
 1 — культурний шар Пролому I; 2 — Пролом II, 1 мустєрський культурний шар; 3 — 1 мустєрський культурний шар; 4 — 2 мустєрський культурний шар; 5 — 2 мустєрський культурний шар; 6 — 3 мустєрський культурний шар; 7 — 3 мустєрський культурний шар; 8 — 4 мустєрський культурний шар; 9 — 5 мустєрський культурний шар.

Як видно, відбір, що складає в метричній групі найменші сколи та знаряддя (2–3 см) в середньому близько 6%, різко збільшується в наступних метричних групах: 3–4; 4–5; 5–6 см — в середньому 30,5, 62,8; 79%, а при 6–7, 7–8 см — 89,3; 93% та становить в наступних групах 100% відбору. Це означає, що всі сколи понад 8 см були використані для виготовлення знарядь. Тобто знаряддя понад 8 см довжини наявні в колекції, а сколів таких розмірів немає.

Незважаючи на стійку однорідність тенденції збільшення індексу відбору з кожною наступною метричною групою, необхідно відзначити деякі кількісні відмінності, що виявилися у відборі сколів для виготовлення знарядь на деяких комплексах.

З гістограм видно, що найбільші значення індексу відбору заготовок в групах менше 5 см характерні для Пролому I та перших культурних шарів стоянок Заскельне V та VI. Спробуємо з'ясувати причини, які зумовили подібний високий відбір малих заготовок для кожної окремої пам'ятки (рис. 1, 1; 2, 1; 3, 1).

Перші шари стоянок Заскельне V та VI були короткочасними стоянками-майстернями¹⁰, досить імовірним здається припущення про рідке, можливо, навіть одноразове відвідання мешканцями цих шарів родовища кременю. Підтвердженням може бути зменшення середніх розмірів нуклеусів (тобто більша їх спрацьованість) порівняно з нуклеусами нижніх, більш довгочасних культурних шарів¹¹. Після розщеплення принесених на стоянку плиток та уламків кременя первісний

Таблиця 2. Вміст в комплексах первісних сколів-заготовок *

Стоянка, шар	Об'єм вибірки	Первісні сколи		Середній показник, %
		кількість	%	
Заскельне V				
1 шар	910	131	14,4	
2 шар	4000	713	17,8	
3 шар	2061	243	11,8	
4 шар	4000	349	8,4	
Заскельне VI				
1 шар	1000	128	12,8	15,4
2 шар	5000	562	11,3	
3 шар	2500	590	23,6	
4 шар	3000	659	22,0	
Гrot Пролом II				
2 мустєрський шар	701	116	16,6	
Гrot Пролом I	1000	79	7,9	7,9

* При порівнянні враховувалися комплекси, об'єм вибірки яких не нижче 600 одиниць.

майстер відібрал якісні сколи великих розмірів. Але, маючи необхідність в інших додаткових знаряддях праці, він виготовляв знаряддя на дешо менших сколах. Чому ж майстер не відновлював запаси сировини? Причина, очевидно, саме в короткочасному характері заселення стоянки. Крім того, труднощі в добуванні сировини можуть пов'язуватися і з об'єктивними умовами певних сезонів року. Збільшення відбору заготовок малих розмірів та як наслідок цього підвищення питомої ваги знарядь в метричних групах 2—3, 3—4 см, на нашу думку, можуть пояснюватися нетривалим характером заселення шарів. Мустєрська стоянка Гrot Пролом I¹² розміщена в 10—12 км від заскельненських стоянок та найближчих виходів високоякісного плитчастого кременю. Неподалік від стоянки відзначенні виходи низькоякісного кременю та кремнистих порід. Майже 90% крем'яного інвентаря стоянки виготовлено з принесеної сировини, близькій за якістю до сировини, яка використовувалася на заскельненських стоянках та, певно, походить з того самого родовища. Таким чином, у зв'язку з віддаленістю родовища можна констатувати наявність певних труднощів, пов'язаних з доставкою сировини на стоянку.

Залежність мешканців грота від досить віддаленого родовища кременю підтверджується і відносно низьким процентом первинних відщепів (табл. 2), що пояснюється відсутністю на стоянці першого етапу підготовки нуклеуса¹³. Свідченням віддаленості стоянки від родовища є також малий розмір нуклеусів, як правило, дуже спрацьованих.

Привертають увагу пошкоджені однобічно оброблені знаряддя. Уламки 77 знарядь знову використовувалися після підрівки місць зламу. Іх відібрали зі 169 пошкоджених знарядь, причому передусім відбиралися великі уламки. Чим пояснити масову реутілізацію уламків знарядь на Проломі I (45,6%), що суттєво відрізняється від заскельненської (3—5%)? Єдиною причиною цього явища може бути дефіцит вихідної сировини, який зазнавали жителі стоянки.

Ще одним проявом масової реутілізації знарядь є велика кількість вістер гостроконечників (понад 80), що в два-три рази перевищує (за співвідношенням уламків вістер та цілих гостроконечників знарядь) їх кількість в будь-якому шарі стоянок Заскельне V чи VI¹⁴.

Останнім часом поблизу стоянки Гrot Пролом I виявлено нову багатошарову мустєрську пам'ятку Пролом II. На відміну від мешканців Пролому I жителі всіх чотирьох мустєрських шарів Пролому II широко використовували разом з принесеним кременем (очевидно, теж з району Ак-Каї) місцеву низькоякісну сировину. Причому перевага, судячи за співвідношенням знарядь з принесеного та місцевого креме-

ю, віддавалася все ж таки принесеній сировині (від 53 до 64% усіх знарядь).

Індекси та характер відбору заготовок (в першу пергу великих сколів) подібні до аналогічних показників всіх інших комплексів, що розглядаються (рис. 1, 2, 3).

Різка відмінність принесеного кременю від місцевих крем'яністіх порід дала можливість чітко розділити комплекс кожного мустьєрського шару за сировиною (як сколів, так і знарядь) на дві групи. Дляожної групи було визначено характер відбору. Для місцевої сировини у всіх шарах стоянки притаманний або дуже невисокий, або зовсім відсутній відбір у групах 2—3 та 3—4 см. У середньому відповідно 1,5 та 15% (рис. 3, 1—9). У той же час для принесеної сировини відбір у цих групах становив відповідно майже 10 та понад 40%, що дуже близьке індексам відбору в цих групах для Пролому I, де використовувався майже виключно принесений кремінь.

У наступних метричних групах: 4—5, 5—6 см в обох групах сировини простежується значне збільшення індексу відбору заготовок, проте для місцевої сировини вони зстають майже в 1,5—2 рази меншими, ніж для принесеної: індекси відбору на принесеному кремені становлять для груп 4—5, 5—6 см відповідно близько 75 та 97,4%, а для місцевої сировини — 33 та 76%.

У наступних метричних групах в обох видах сировини простежується 100% або близький йому відбір (рис. 3, 1—9).

Таким чином, для обох груп сировини характерний відбір великих сколів. У міру зменшення їх розмірів перевага при відборі віддавалася принесеному, більш високоякісному кременю, доставка якого на стоянку в зв'язку з віддаленістю родовища становила певні труднощі.

Перевага, що віддавалася принесеній сировині, проявилася також у ступені спрацьованості нуклеусів. Нуклеуси з місцевої сировини часто великих розмірів, в той час як нуклеуси з високоякісного кременю, як правило, дуже спрацьовані.

Потреба в знаряддях з високоякісного кременю, фізичні властивості якого дозволяли виготовляти знаряддя, тривалість використання та ефективність яких були вищими, ніж аналогічних, виготовлених з місцевої сировини*, не задовольнялася через нестачу необхідної за якістю сировини. Саме цим можна пояснювати появу малих знарядь, виготовлених з приносного кременю.

Отже, можливість розчленування комплексів мустьєрських шарів стоянки Гrot Пролом II за сировиною дала можливість встановити різний ступінь (але не різну тенденцію!) відбору заготовок, тісно пов'язану з якістю сировини. Нестача якісної сировини одразу проявилася в збільшенні долі малих знарядь з тієї самої сировини.

Аналогічна картина простежувалася на Проломі I, мешканці якого також пішли шляхом найбільшої утилізації всіх сколів з високоякісного кременю. Але якщо мешканці всіх шарів Пролому II широко використовували поряд з принесеним місцевий кремінь, то жителі Пролому I користувалися ним менше. Саме використання в широких масштабах місцевої сировини жителями стоянки Пролом II зменшує подібність (за розмірами знарядь на принесеній сировині) цих двох пам'яток, які знаходилися в аналогічних умовах нестачі високоякісної сировини.

Провадячи порівняння мустьєрських сколів з еталонною (експериментальною) серією, автори виходили з того, що експериментальні сколи за метричними показниками (завдяки використанню рівноцінних сировини, техніки та знарядь розщеплення) близькі до початкової серії мустьєрських сколів, тобто тієї, з якої ще не були відіbrane заготовки для вторинної обробки. Таким чином, різниця між кількісним вмістом тієї чи іншої метричної групи в експериментальній та мусть-

* Повна відсутність серед двобічних форм Пролому II предметів з місцевої сировини підтверджує цю думку.

Таблиця 3. Метрична характеристика пошкоджених однобічно оброблених знарядь

Стоянка, шар	Заскельне V											
	1 к. ш.*		2 к. ш.		3 к. ш.		4 к. ш.		5 к. ш.		6 к. ш.	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Понад 5 см	28	82,3	156	82,9	57	85,0	225	72,3	18	94,7	28	93,3
Менше 5 см	6	17,6	32	17,0	10	14,9	86	27,3	1	5,3	2	6,7
Всього **	34	18,3	188	16,4	67	12,2	311	25,3	18	10,7	30	16,6

Стоянка, шар	Заскельне VI											
	1 к. ш.		2 к. ш.		3 к. ш.		За к. ш.		4 к. ш.		5 к. ш.	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Понад 5 см	8	80	293	71	103	83,7	11	78,6	240	81,4	12	92,4
Менше 5 см	2	20	120	29	20	16,2	3	21,4	55	18,6	1	7,6
Всього	10	10,9	413	19	123	12,1	14	9,8	295	24,0	13	14,4

Стоянка, шар	Грот Пролом I				Грот Пролом II							
	без реутилізованих				1 м. к. ш.***		2 м. к. ш.		3 м. к. ш.		4 м. к. ш.	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Понад 5 см	81	88,1	158	93,5	14	73,3	21	80,8	7	77,8	9	81,8
Менше 5 см	11	11,9	11	6,5	5	26,3	5	19,2	2	22,2	2	18,2
Всього	92	16,4	169	30,1	19	13,2	26	11,7	9	10,6	11	12,9

* К. ш. — культурний шар.

** Дано процентне відношення до всіх однобічних знарядь.

*** М. к. ш. — мостьєрський культурний шар.

ерській серіях буде недвозначно вказувати на направленість відбору сколів-заготовок. Така направленість на переважаючий відбір великих сколів простежується у табл. 1.

У середньому для всіх комплексів кількість пошкоджених знарядь дорівнює 15% (табл. 3). Переважну їх більшість можна віднести до групи «понад 5 см» (від 70 до 93 % всіх уламків знарядь). Деякі дослідники пояснюють це частими поломками знарядь великих розмірів¹⁵. Слід зазначити, що первісний вигляд комплексу знарядь (з урахуванням початкових розмірів виробів, представлених нині уламками) істотно відрізняється від сучасного вигляду комплексу більш високим вмістом знарядь в метричних групах понад 5 см, тобто характеризувався більш високою долею великих знарядь.

Аналіз 2 751 екземпляра двобічно оброблених знарядь дав такі результати: переважна більшість знарядь (у середньому 85—89%) виготовлена на плитчастій сировині (табл. 4). Інші 7—11% знарядь виготовлено з великих сколів, причому переважно в техніці частково-дво-бічної обробки. 88,6% усіх двобічних та частково-дво-бічних знарядь мають розміри понад 5 см, причому 85% з них виготовлено на плитчастій сировині. В середньому вони становлять близько 10% щодо загальної кількості двобічних форм, знаряддя з малими розмірами, однак, складають до 20% для першого та п'ятого культурних шарів Заскельне V та 34 — для матеріалів Грота Пролом I. Тут першочергового значення набуває питання про питому вагу в цій групі реутилізованих знарядь (тобто уламків великих виробів з підправкою граней зламу та

Таблиця 4. Метрична характеристика двобічно оброблених знарядь

Стоянка, шар	Знаряддя з розмірами до 5 см									
	на плитці		на сколі		невизначені		утилізовані		всього	
	цілі	зламані	цілі	зламані	цілі	зламані	кільк.	%	кільк.	%
Заскельне V										
1 шар	11	—	—	—	—	—	8	72,7	11	20
2 шар	13	—	1	—	—	—	10	71,4	14	5,8
3 шар	11	—	1	—	—	—	8	66,7	12	8,6
4 шар	28	—	1	—	—	—	14	48,2	29	10,0
5 шар	10	—	2	—	—	—	9	75	12	20
6 шар	4	1	—	—	—	—	3	60	5	7,3
Заскельне VI										
1 шар	5	—	2	—	—	—	4	57,1	7	11,4
2 шар	60	1	20	1	14	—	47	48,9	96	8,3
3 шар	11	1	5	—	—	—	10	58,8	17	6,3
За шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4 шар	12	—	2	—	—	—	9	64,2	14	10,5
5 шар	2	—	—	—	—	—	2	100	2	13
Грот Пролом I	40	2	5	—	2	2	29	56,9	51	28,2
Грот Пролом II										
1 мустєрський шар	9	1	—	—	—	3	8	61,5	13	40,6
2 мустєрський шар	3	1	—	—	—	1	3	60	5	27,8
3 мустєрський шар	2	—	—	—	—	—	1	50	2	33,3
4 мустєрський шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Стоянка, шар	Знаряддя з розмірами понад 5 см						всього		всього	
	на плитці		на сколі		невизначені		на плитці		двобічних	
	цілі	зламані	цілі	зламані	цілі	зламані	кільк.	%	кільк.	%
Заскельне V										
1 шар	13	29	—	2	—	—	53	96,3	55	22,8
2 шар	75	121	9	4	5	15	209	86	243	17,5
3 шар	34	82	3	—	1	7	127	91,3	139	20,1
4 шар	57	170	3	1	2	27	255	88,2	289	18,9
5 шар	18	26	3	1	—	—	54	90	60	25,3
6 шар	19	35	0	—	—	—	59	86,7	68	27,3
Заскельне VI										
1 шар	29	21	4	—	—	—	55	90,1	61	40,1
2 шар	413	488	46	7	50	48	962	83,7	1146	35,4
3 шар	139	56	41	6	1	8	207	77,2	288	20,8
За шар	10	4	1	—	—	—	14	93,3	15	9,6
4 шар	67	41	5	5	3	2	120	87,5	137	10,0
5 шар	11	1	—	—	—	1	14	93,3	15	14,2
Грот Пролом I	48	52	4	4	1	21	142	78,4	181	24,4
Грот Пролом II										
1 мустєрський шар	12	3	2	—	—	2	25	78,1	32	20,4
2 мустєрський шар	12	1	—	—	—	—	17	94,4	18	8,5
3 мустєрський шар	2	—	—	—	—	2	4	66,7	6	6,6
4 мустєрський шар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всього									2735	

* Дано процентне відношення лише до двобічних знарядь.

** Дано процентне відношення до всіх знарядь.

сильно спрацьованих, а потім підправлених по краю підгострюючою ретушшю нуклеусів, більшою частиною радіально-двообічних)¹⁶. У середньому вони становлять 68 % щодо усіх знарядь, за розмірами менших 5 см. Більшість навмисно виготовлених маленьких знарядь становлять вироби на сколах, виготовлені в частково-двообічній техніці.

Поодинокість двообічних форм з розмірами менше 5 см, виготовлених навмисно, а також переважання великих знарядь вказують на факт відбору для виготовлення двообічних знарядь вихідної сировини великих розмірів (табл. 4).

Підводячи підсумки проведенню порівняльному метричному аналізу мустьєрських сколів та знарядь, ще раз звернемо увагу на найбільш суттєві та загальні для всіх проаналізованих пам'яток закономірності:

1. Навмисний відбір для виготовлення знарядь передусім великих сколів.

2. Порівняльний метричний аналіз мустьєрських та еталонних (експериментальних) сколів свідчить про навмисний відбір (з метою вторинної обробки) в мустьєрській серії великих за розмірами сколів.

3. Метричний аналіз двообічно оброблених форм підтверджує навмисний відбір великої за розмірами вихідної сировини.

4. Метричний аналіз уламків однобічних знарядь показує, що для реутилізації провадився відбір в першу чергу великих уламків, реутилізація набирала особливо широкі масштаби на стоянках, де не вистачало якісної сировини.

Таким чином, для всіх опрацьованих комплексів: Заскельне V, 1—6 культурні шари; Заскельне VI, 1—5 культурні шари; Гrot Пролом I; Гrot Пролом II, 1—4 мустьєрські шари, характерний переважаючий відбір великих сколів та великої за розмірами вихідної сировини.

Як вже відзначалося, поняття мікромустьєрської індустрії має на увазі прояв певної тенденції у виготовленні знарядь малих розмірів. Це проявляється в навмисних та повторюючих діях, направлених на відбір малих сколів або невеликої за розмірами вихідної сировини. Коли ж ці дії направлені на відбір сколів великих розмірів (тобто чим більший розмір сколів, тим вищий їх відбір з метою вторинної обробки, то, незважаючи на переважання в комплексі знарядь малих розмірів, дана індустрія не може бути віднесена до мікромустьєрської). А таке переважання (серед однобічно оброблених форм), безумовно, має місце на всіх мустьєрських комплексах, що пояснюється метричною характеристикою мустьєрської техніки розщеплення, яка має обмежені можливості в отриманні сколів великих розмірів, а також рядом інших причин, таких, як дефіцит сировини взагалі (кількісний дефіцит), дефіцит сировини якісної (якісний дефіцит) та т. д.

Мікромустьєрською індустрією, на думку авторів, можна вважати таку, де поза залежністю від сировини має місце або ціленаправлений відбір сколів малих розмірів та ігнорування великих, або ціленаправлений відбір малої за розмірами сировини.

Між тим на основі застосування загальноприйнятого критерію (5 см) більше половини проаналізованих пам'яток відносилося до мікромустьєрських¹⁷: Заскельне V, шари 1, 4, 5, 6; Заскельне VI, шари 1, 4; Гrot Пролом I; Гrot Пролом II, шари 2, 3, 4. В більшості випадків характер індустрії визначався незначним переважанням малих виробів: 5—7% загальної кількості знарядь; такі відхилення цілком можливі в межах мустьєрської техніки розщеплення каменю. В інших випадках це переважання було більш істотним (майже 23% на Проломі I), що на нашу думку, пояснюється нестачею сировини. Виділення мікроіндустрії на заскельненських стоянках (при використанні чіткого метричного критерію 5 см) суперечить типологічно встановленій генетичній спорідненості мустьєрських шарів обох стоянок¹⁸. Тут знову проявилася формалістичність умовного, суб'єктивно визначеного метричного критерію поділу знарядь на «великі» та «малі».

Таким чином, автори прийшли до висновку про непридатність застосування для визначення мікролітності індустрії будь-якого чіткого метричного критерію. На основі комплексного метрико-статистичного аналізу сколів та знарядь було з'ясовано немікролітичний характер всіх вказаних комплексів. Разом з тим автори далекі від повного заперечення існування традиційно мікромустьєрських індустрій, але воно повинні характеризуватися навмисним цілеспрямованим відбором малих сколів або невеликої за розмірами вихідної сировини¹⁹.

В. Н. СТЕПАНЧУК, В. П. ЧАБАЙ

О критериях выделения микроиндустрий в мустье

Резюме

Понятие мікромустьєрської індустрії подразумує определенную традицию в изготовлении орудий малых размеров. Такая традиция является результатом и проявляется в преднамеренных и повторяющихся действиях, направленных на отбор либо мелких сколов, либо мелкого исходного сырья.

На основании статистико-метрического анализа экспериментальных и мустєрских сколов и орудий 17 акайских мустєрских комплексов был выработан критерий, отражающий преднамеренный отбор сколов и исходного сырья для изготовления орудий. Был введен индекс отбора заготовок, являющийся процентным отношением количества орудий к сумме орудий и сколов в каждой отдельной метрической группе. Серия показателей индексов отбора заготовок позволяет достаточно объективно выяснить направленность преднамеренных действий первобытного мастера по отбору заготовок определенных размеров.

Авторы приходят к выводу о немікролітическом характере всех проанализированных мустєрских комплексов и непригодности применения для определения микролітическости індустріи какого-либо четкого метрического критерія.

- ¹ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976. — 229 с.; *Barta J. Staršia a sredná doba kamenná*. — In: Slovenska. Dějiny Bratislava, 1971, s. 11—29; *Rust A. Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien)*. — Offa-Bücher, 1950, Bd 8, S. 154; *Valoch K. Die Mikrolithik im Alt- und Mittelpaläolithikum*. — Ethnographischen — archäologische Zeitschrift, 1977, 18, Jahrang, S. 57—59.
- ² Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Кник-Коба : Палеолит Крыма. — М., 1940, вып. 1, с. 71—72; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. — М., 1980, с. 138—142; Паслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. — Л., 1968, с. 91—92; Щелинский В. Е. Свойства кремневого сырья и техники изготовления орудий в мустєрскую эпоху. — В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 52—57.
- ³ Аниюткин Н. К. Археологическое изучение мустєрской стоянки Кетросы. — В кн.: Кетросы : Мустєрская стоянка на Среднем Днестре. М., 1981, с. 7—53; Колосов Ю. Г. Мустєрские стоянки района Белогорска. — Киев, 1983, с. 32—36; Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 92—105; Bosinski G. Die Bocksteinschmiede im Lonetal (Kreis Ulm). — Stuttgart, 1969, S. 40—41; Leroi-Gourhan A., Baillod G., Chavallion J., Laming-Emperaire A. La Préhistoire. — Paris, 1966, p. 250—251.
- ⁴ Смирнов С. В. Мустєрський комплекс місцевознаходження Орел. — Археологія, 1969, 22, с. 12—30; Toepfer V. Das Letztinterglaziale mikrolitische Paläolithikum von Bätzingsleben, Kreis Arefert. — Ausgrabungen und Funde, 1960, 5, II, 1, S. 7—12.
- ⁵ Bosinski G. Die Bocksteinschmiede im Lonetal (Kreis Ulm), S. 21—69.
- ⁶ Щелинский В. Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустєрской эпохи. — В кн.: Технология производства в эпоху палеолита. Л., 1983, с. 80.
- ⁷ Там же, с. 82—84.
- ⁸ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 92—105.
- ⁹ Bosinski G. Die Bocksteinschmiede im Lonetal (Kreis Ulm), S. 21—69.
- ¹⁰ Колосов Ю. Г. Мустєрские стоянки района Белогорска, с. 28—44, 135.
- ¹¹ Там же, с. 135.
- ¹² Колосов Ю. Г. Новая мустєрская стоянка в Гrotte Пролом. — В кн.: Исследование палеолита в Крыму (1879—1979). Киев, 1979, с. 157—172.
- ¹³ Коробкова Г. Ф. Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1969, с. 18.
- ¹⁴ Колосов Ю. Г. Мустєрские стоянки района Белогорска, с. 38—42.
- ¹⁵ Там же, с. 142.
- ¹⁶ Там же, с. 40, 132.
- ¹⁷ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, с. 92—105.
- ¹⁸ Колосов Ю. Г. Мустєрские стоянки района Белогорска, с. 135—144.
- ¹⁹ Бонч-Осмоловский Г. А. Гrot Кник-Коба, с. 266; Смирнов С. В. Мустєрський комплекс місцевознаходження Орел, с. 12—30; Toepfer V. Das Letztinterglaziale mikrolitische Paläolithikum von Bätzingsleben, S. 7—12; Valoch K. Op. cit., S. 57—62.

Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок

Цінність костюма як історичного джерела давно визнана дослідниками. Історики та етнографи завжди вбачають у ньому матеріал, що характеризує не лише естетичні норми суспільства, його культурно-побутовий уклад, а й є показником соціально-етнічних процесів, що відбуваються в суспільстві.

Майже у всіх працях, присвячених вивченню костюмів — етнографічних чи стародавніх, розглядають як одну з основних тем принципи створення (конструювання) форми компонентів костюмного комплексу. Особливо важливо встановити форму головних уборів, яка являє собою внутрішню єдність крою та способу використання, тісно пов'язану з декором. При її встановленні автори дотримуються різних методів та принципів, хоча й не завжди чітко формулюють свої думки і підстави.

При відтворенні форм скіфських уборів дослідникам доводиться мати справу з деталями їх декоративного оформлення. Саме характер матеріалу породжує труднощі реконструкції.

Коли скіфологи звернули увагу на золоті платівки як на елементи декору головних уборів, то відразу спробували відшукати відправні пункти для встановлення зв'язку між формою убору та його прикрасами. М. І. Ростовцев проаналізував жіночі зображення на виробах причорноморських торевтів та деяких пам'ятках античного й східного мистецтва. В результаті він вважав, що серед скіф'янок поширювалася лише одна форма — «еліно-скіфський убір». Всі відомі на той час набори прикрас головних уборів дослідник пов'язував з формою, що збоку виглядала як циліндр, а спереду як конус¹.

Реконструкції форм скіфських уборів велику увагу приділяв Г. І. Боровка, який також вивчав зображення елементів костюма та аналізував розміщення деталей декору у похованні *in situ*. Завдяки цьому він відтворив два типи уборів — циліндричні (так званий калаф) і конусоподібні («ковпак» чи «клубок»)², яким відповідали: першим — комплекти з золотих стрічок та дугоподібних блях («стленгід»), другим — набори прикрас з окремих платівок.

У наступних дослідженнях матеріальної культури скіфів не обміналося і питання про костюм, але автори не намагалися виробити якісь принципи реконструкції елементів вбрання, а використовували схеми та положення, сформульовані М. І. Ростовцевим та Г. І. Боровкою. Останнім часом з'явилося кілька статей, спеціально присвяченіх відтворенню форм скіфських головних уборів за матеріалами їх прикрас³.

Основні принципи реконструкції форми уборів вже висвітлювалися нами в інших статтях. Аналіз зображень головних уборів у давньому мистецтві відтворює нам його характер, принципи створення та оздоблення. Точна фіксація фрагментів убору в похованні, вивчення складу і структури декоративного набору дають можливість встановити місце прикрас на уборі.

Дана стаття має на меті подати реконструкцію форми конусоподібних головних уборів за наборами декоративних елементів із жіночих поховань з курганів Степової Скіфії.

У жіночому костюмі за матеріалами зображені на творах мистецтва переважають різні варіанти циліндричних головних уборів. Але є свідчення і про існування в костюмних комплектах скіф'янок конусоподібних уборів. До 1982 р. було відоме лише одне зображення конічного убору — на пластині від жіночого головного убору з кургану Карагодеуаш⁴. Він мав вигляд гостроверхого ковпака, фронтальна частина якого прикрашалася платівкою, подібною до знайденої на голові по-

хованої в кургані Карагодеуашх. Збігаються деякі деталі, наприклад структура розподілу декоративних деталей на поверхні убору. Зокрема, добре помітно, що фронтальна частина зображеного убору, як і платівка від убору, поділені на три ділянки. Однакові деякі морфологічні ознаки уборів: гостроверхі завершення, дугоподібний нижній край.

Нещодавно трапилося ще одне зображення на сережках конічного убору, що увінчує голову скіф'янки з поховання у кургані № 10 поблизу с. Велика Знам'янка Запорізької області⁵. Костюм тут переданий дещо сумарно, але досить чітко виділений убрі, який слід віднести до категорії жорстких. Він виглядає як конічна шапочка з куполоподібним завершенням, нижній край якої плавною дугою вигинається над бровами. Виділяється ряд цікавих деталей: декоративне оформлення убору зосереджене в трьох зонах, розділених випуклими лініями. Від убору на плечі жінки спадають дві стрічки, які можна вважати лопатями, своєрідно зображенім покривалом або стрічками, що кріпилися до нижнього краю убору на скронях.

Археологічні залишки жіночих костюмів мають фрагменти уборів різних типів. Розглянуті зображення головних уборів дозволяють (неважаючи на малочисельність), по-перше, виявити їхні основні характерні риси, а по-друге, зіставити відомості, одержані в результаті аналізу зображень, із залишками уборів, знайденими в жіночих похованнях. Так, конічні головні убори в передачі північнопричорноморських майстрів мали гостроверхе або куполоподібне завершення. Серед знахідок фрагментів уборів трапляються сліди конічних «ковпаків» різних варіантів та модифікацій⁶.

Особливу увагу привертають фрагменти органічної основи убору, завдяки яким можна відновити зовнішній вигляд убору, а також розв'язати ряд питань, пов'язаних з виготовленням. Біля жінки, похованої в кургані № 6 (поховання 2) поблизу с. Мар'ївка (Дніпропетровська область), трапилися: шкіряний ковпачок півсферичної форми (збережений фрагмент має 4 см у висоту, діаметр — 4 см), прикраси убору — бронзові бляшки у вигляді гудзиків (п'ять екземплярів, діаметр — 0,8 см)⁷. Конічна форма убору — безперечна. Нижній край його оздоблювали бронзові платівки: вони були зафіковані на лобі. Завершенням убору був ковпачок. Зовнішні риси, загальний вигляд убору добре відновлюються завдяки збереженим деталям. За цими матеріалами висота убору становить 12—15 см (рис. 1).

Як відзначалося, найчастіше фрагменти уборів представлено наборами золотих прикрас, кількість яких останнім часом значно зросла. Вони різняться морфологічними і функціональними особливостями, являють собою варіанти сполучень різних категорій прикрас. Відновлюючи форму убору за декоративними елементами, необхідно виявити основні закономірності в розміщенні елементів прикрас на поверхні. Г. А. Федоров-Давидов, аналізуючи основні риси художньої творчості кочовиків Євразії, виділив кілька періодів розвитку їх прикладного мистецтва. В ранній творчості переважало створення замкнутого образу, що не залежав від форми, призначення предмета. Далі простежується «повне підкорення зображення предмету». Наступний ступінь у розвитку образного строю мистецтва кочовиків відзначався тенденцією до відокремлення зображення від предмета шляхом введення медальйонів, рамок⁸. У V—IV ст. до н. е. прикладне мистецтво скіфів збагачується новими образами, з'являються інші принципи оздоблення предметів: ясно виражене прагнення до орнаменталізму, до заповнення поверхні. Заповнення всього простору викликало необхідність упорядкувати орнаментацію, створити композиції, що вилучили б найбільший ефект з вибраних мотивів: помітна поява ритмічних рядів, орнаментальних стрічок з однорідних образів. Різні категорії пам'яток мистецтва дають можливість бачити вміння стародавніх майстрів розміщувати декор так, щоб він підкреслював пропорції предмета, виявляв основні лінії форми. При орнаментуванні об'ємних виробів мо-

Рис. 1. Убір з кургану № 6 поховання 2 поблизу с. Мар'ївки Дніпропетровської області.

гиви прикрас розміщуються найчастіше по горизонталі. Горизонтальні домінанти використовуються в ярусних композиціях ряду відомих творів: бази з Чортомлика, Солохи, Куль-Оби, пластина з кургану Карагодеуша і т. д. В організації декору виробів причорноморських майстрів велику роль відіграє розподіл поверхні, що прикрашається додатковими факторами художнього оформлення. На золотих предметах такими є смуги з ов, перліни і т. д. Можливо, до додаткових засобів слід віднести і колір виробу, якщо він виконувався з пофарбованого матеріалу.

Серед елементів, що прикрашали головні убори, виходячи з принципів художнього оформлення виробів у скіфів, можна виділити деталі, що несуть ознаки форми убору, і такі, що не відображають особливості форми. До перших слід віднести довгі золоті стрічки, дугоподібні платівки та обідки з підвісками, платівки прямокутної форми. В загальних рисах вони вказують на циліндричну поверхню. Прикра-

си уборів у вигляді платівок різної форми, намиста, пронизок могли застосовуватися для уборів і конічних, і циліндричних. Відправним пунктом для реконструкції форми уборів за декоративними наборами з окремих платівок, що не несуть ознак типу убору, найчастіше є розміщення прикрас безпосередньо в похованні.

Отже, прикраси конічних уборів — це золоті платівки та намисто. Обидві категорії декоративних деталей відзначаються різноманітністю форм та сюжетів. Але дві деталі з цього різноманіття все ж виділяються: вони вказують на ознаки форми убору. Це золота платівка трикутної форми з кургану Карагодеуша та золота пронизка у вигляді птаха, який сидить на квітці (ця прикраса, мабуть, була завершенням гостроверхого убору), з Мордвинівського кургану⁹.

При описі решток головного убору скіф'янки з Мордвинівського кургану відзначалося: «На голові високий конічний шкіряний убір, увінчаний золотою фігуркою птаха, обшитий рядами круглих бляшок»¹⁰. Для відновлення форми убору важливе зауваження, що бляшки доходили до лінії лоба, а на скронях спускалися дещо нижче. До комплексу прикрас голови входили підвіски у вигляді кільця зі скрученого дроту з маленькими скульптурними голівками гірських козлів, прямокутні платівки від покривала із зображенням жінки на троні та скіфа з ритоном.

Детально встановити вигляд убору дівчини, похованої в Мордвинівському кургані, неможливо із-за відсутності графічного відтворення розташування золотих прикрас, але на основі збереження частин, а також опису можна уявити типологічно правдоподібний силует убору конічної форми з гостроверхим завершенням.

У костюмі жінки, похованої в кургані № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської області, художнє оформлення убору складалося з декількох категорій прикрас: бляшок округлої форми у вигляді подвоеного сфінкса (розміри 2,7 см, 26 екз.), золотої метопіди, унікальних скроневих підвісок, сережок-«калачиків»¹¹ (рис. 2). Розміщення платівок, що прикрашали убір, відображене на рисунку-схемі. Можливо, відтворено не всі бляшки, що входили до комплексу прикрас, але в загальних рисах відтворюється форма убору. Це була конічна шапочка, прикрашена бляшками лише спереду. В першому ряду кріпилося сім платівок, а в останньому — одна. Висота убору визначається за кількістю рядів

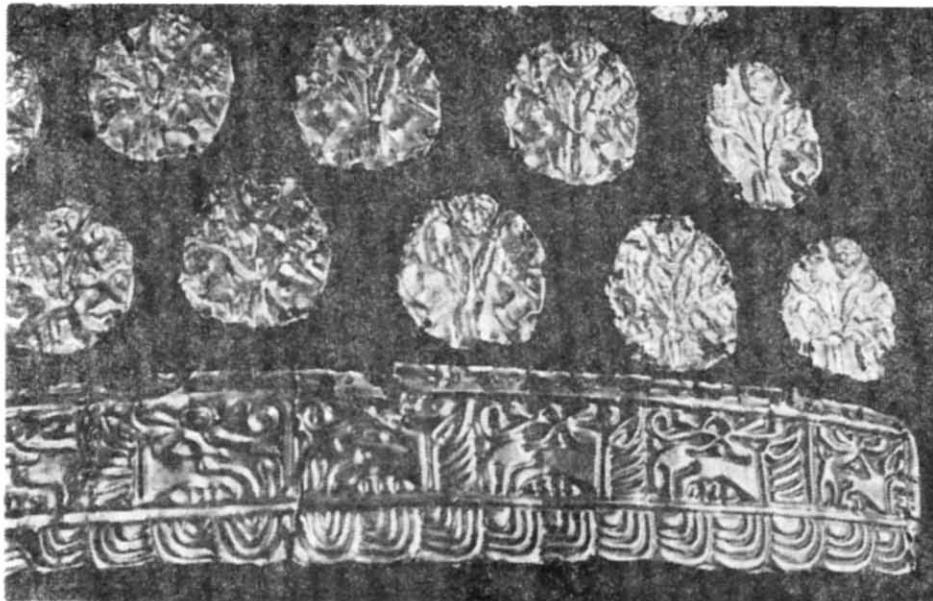

Рис. 2. Метопіда та бляшки від убору скіф'янки з поховання в кургані № 4 поблизу с. Новосілки Черкаської області.

платівок — близько 20 см. Очевидно, убір мав куполоподібне завершення (рис. 3).

Набір золотих платівок різної форми та сюжетів трапився при похованні з кургану № 3 поблизу с. Богданівки Каховського району Херсонської області. За розміщенням платівок біля черепа можна вважати, що убір мав конічну форму. Бляшки лежали навколо черепа, утворюючи пляму, обрисами близьку до трикутника¹². Платівки декору представлено трьома типами: 34 бляшки-трикутники утворені з трьох багатопелюсткових розеток (розміри 10×10 мм); 25 бляшок із зображенням людських масок (розміри 14×15 мм). Ще одна деталь з набору — бляшка у вигляді «кошачого хижака» (10×15 мм) (рис. 4). Очевидно, платівки в комплекті підбиралися з урахуванням їх розмірів та семантичної єдності. Золотий декор розміщувався на фронтальній площині убору, обриси якої можна відтворити. На чолі та скронях похованої зафіксовано трикутні платівки. Потім відзначена група бляшок із зображенням масок. Над усіма деталями лежала платівка у вигляді «кошачого хижака». В розміщенні трикутних платівок, напевно, відобразилися естетичні та ідеологічні канони скіфів: платівки лежали в один ряд вершинами вверх та вниз. Трикутник з вершиною вниз символізує жіноче начало, а навпаки — чоловіче¹³. Об'єднання обох символів в одному орнаментальному сюжеті, мабуть, будувалося саме за такою схемою. В розміщенні прикрас дотримувався порядок, встановлений загальними принципами скіфського прикладного мистецтва: однотипні бляшки утворювали ритмічні ряди, що розділялися «поясками» у вигляді кольорових смужок між ярусами основних візерунків. Кількість бляшок в рядах поступово зменшувалася знизу вверх, заповнюючи простір передньої площини убору. Перший ряд був побудований з трикутників (34 екз.), потім бляшки із зображенням масок могли утворювати ряди з 10, 8, 6, 5, 4, 2 екземплярів, завершувати цей трикутник повинна була платівка у вигляді «кошачого хижака». Така композиція з платівок, що утворюють вісім рядів на фронтальній площині, відтворена на основі аналізу ситуації розташування платівок, а також структури набору прикрас: три типи бляшок, напевно, відповідали трем декоративним зонам (рис. 5).

Рис. 3. Конічний убір жінки, похованої в кургані № 4 неподалік с. Новосілки Черкаської області.

близькі уборам з курганів Чортомлик, № 3 поблизу с. Богданівка. Залишки уборів знайдено в тій частині камери, де знаходився «склад» різного інвентаря. Через обвал камери в давності золоті прикраси добре зберегли обриси основних конструктивних ліній. Убори знаходилися в різних кутках, але їх форма вгадувалася за конфігурацією бляшок, що їх прикрашали. Один з уборів прикрашали платівки двох типів: маленькі трикутники з імітацією зерні по всій поверхні (0,7 см один бік) та бляшки із зображенням «кошачого хижака» (розміри $1,4 \times 0,9$ см). Серед прикрас виділяються золоті мигдалеподібні підвіски на золотих плетених ланцюжках (довжина 10 см). Розташування платівок добре зафіксоване: вони утворювали видовжену пляму, контури якої хоча і не досить чітко окреслені, але виключають припущення про належність декору до циліндричної поверхні. Убір, очевидно, мав конічну форму з гостроверхим завершенням. Прикрашалася лише його фронтальна частина, на якій бляшки утворювали один шар. Платівки були скомпоновані на площині, що обрисами нагадувала трикутник. Побудову композиції можна здійснити, керуючись загальними принципами прикладного мистецтва скіфів. Нижній край прикрашали золоті трикутники, звернені вершинами один до одного. Інші бляшки розміщувалися, мабуть, ярусами (по два ряди бляшок із зображенням «кошачого хижака»), які розділялися рядами трикутників. З тієї самої кількості платівок, що зафіксовані як декор убору, можна утворити п'ять ярусів. Наявність 15 рядів приблизно 1 см у ширину із урахуванням проміжків між ними свідчить, що убір був досить високий — близько 20 см.

Цікавими деталями в цьому наборі є підвіски на золотих ланцюжках. Їх можна зіставити зі шкіряними стрічками з комплексу прикрас головного убору з кургану № 4 в урочищі Носаки¹⁶. Шкіряні стрічки, як, мабуть, і золоті ланцюжки, кріпилися на скронях конічного убору. Така деталь — стрічки чи підвіски — ніби зображена як прикраса убору жінки на золотих сережках з кургану № 10 поблизу с. Велика Знан-

Г. І. Боровка при реконструкції убору жінки з кургану Чортомлик ототожнив розміщення прикрас на ньому з карагодеуашхським убором¹⁴. Напевно, автор вважав всі убори одного типу абсолютно подібними. Відтворюючи убір з кургану № 3 поблизу с. Богданівка, ми припускаємо лише його типологічну подібність убору типу Карагодеуашх. Контури фронтальної площини, за нашими побудовами, нагадують загальний вигляд пластини з кургану Карагодеуашх, але, мабуть, убір з Богданівки був дещо нижчий (судячи за кількістю бляшок). Якщо вважати, що бляшки декору були об'єднані у вісім рядів (ширина кожного ряду 10 мм), а смужки між рядами не могли бути занадто широкими згідно з законами декоративного оформлення і складали всього 7—8 см, то висота убору з Богданівки не перевищувала 15—16 см.

У похованні Бердянського кургану (Запорізька область) зафіксовано залишки двох уборів¹⁵, комплекти прикрас яких морфологічно

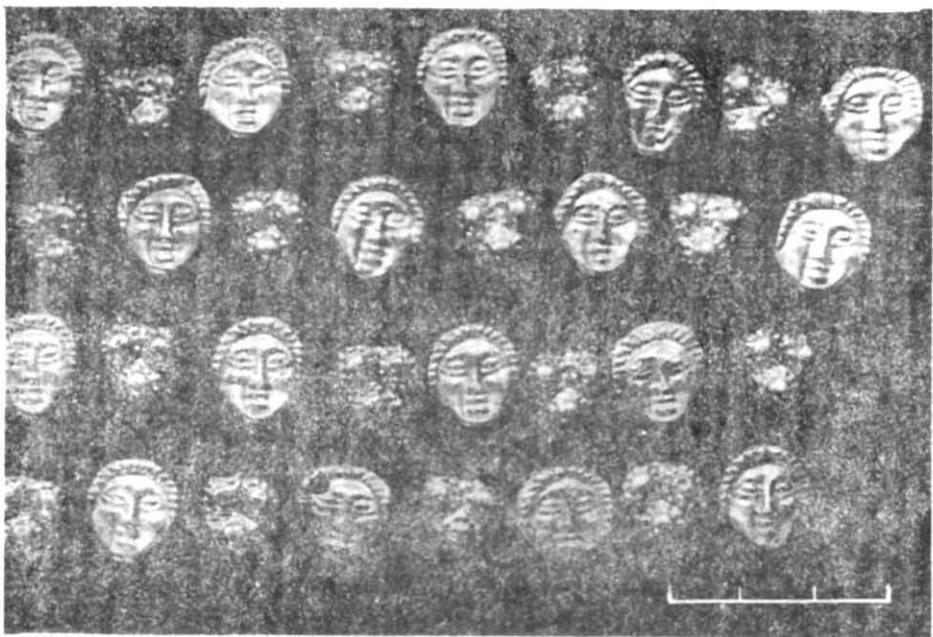

Рис. 4. Декоративні деталі убору з кургану № 3 поблизу с. Богданівка Херсонської області.

м'янка Запорізької області. Але, як зазначалося, зображення не досить чітке, тому в інтерпретації цього елемента можуть бути варіанти. Зате в археологічних знахідках ці прикраси зафіксовані так, що майже не виникає сумнівів про їх використання як скроневих підвісок.

У наборі прикрас витримана декоративна відповідальність деталей: бляшки двох типів поєднуються за формою та розмірами — важлива умова для створення композиції (рис. 6).

Другий убір з Бердянського кургану також відтворюється за декоративними елементами. Комплекс прикрас убору створюють три типи платівок: трикутники з імітацією зерні, платівки із зображенням «кошачого хижака», а також платівки з антропоморфними сюжетами. Напевно, вони були основним фактором в оформленні убору: це бляшки із зображенням жіночого обличчя в фас ($2,2 \times 2,8$ см, 10 екз.) та профіль ($1,9 \times 2,2$ см, 12 екз.). Всі деталі лежали компактно в лівому кутку «складу» речей. Платівки в похованні зафіксовано в один шар, характер їх розміщення за спостереженнями в поховальній камері дає можливість припустити, що вони оздоблювали конічний убір, тому конфігурація їх на поверхні нагадувала трикутник. Основні принципи прикладного мистецтва скіфів допомагають нам відтворити композицію передньої площини убору. Нижній край убору прикрашали трикутники вершинами вверх та вниз. Вище можна розмістити бляшки із зображенням «кошачого хижака», а потім — яруси з платівок із зображенням жіночого обличчя. Між собою вони відрізнялися «поясками» з трикутників. Кількість бляшок в рядах зменшувалася знизу вверх. Переважання платівок овальної форми із зображенням жіночого обличчя допускає припустити плавне, сферичне завершення убору конічного обрису. Отже, композиція передньої площини убору складалася з дев'яти рядів бляшок (блізько 15 см у висоту), а проміжки між ними могли становити близько 5 см. Тобто висота убору становила близько 20 см.

Убір доповнювався покривалом, оздобленим прямокутними платівками із зображенням «обряду побратимства». Воно закривало убір на потилиці.

Золоті прикраси від головного убору трапилися при похованій молодіжінці в похованні 1 кургану № 4 поблизу с. Ізобільне (група Ді-

Рис. 5. Графічне відтворення убору скіф'янки з поховання в кургані № 3 поблизу с. Богданівка Херсонської області.

лих екземплярів дуже мало для створення візерунка з довгих паралельних рядів. Отже, найбільш ймовірно, що платівки утворювали візерунки, характерні для прикрашання убору конусоподібної форми, тобто розміщувалися на площині у вигляді трикутника. Всі елементи набору прикрас можна поєднати в ряди, кількість бляшок в яких зменшується знизу вверх. Розрахунки варто вести від нижнього пружка убору; якщо припустити, що прикрашена його частина відповідала ширині лоба дорослої людини (16—18 см), то на нижній край убору потрібно десять цілих платівок, потім на невеликій відстані один від одного розташовувалися ряди з 9, 7, 5; 3; 2, 1 бляшки. Іхні фрагменти також вкомпоновувалися в ряди прикрас і таким чином збільшували декоративний ефект. Між рядами золотих платівок утворюються «пояски», не заповнені візерунками, які поділяють всю прикрашену поверхню й є додатковим елементом оформлення.

Мабуть, цей убір поєднувався з покривалом, сліди якого у похованні залишилися, можливо, у вигляді намистинок. Зовнішні обриси убору, ймовірно, нагадують відновлений за декоративними елементами гостроверхий «ковпак» з кургану поблизу с. Богданівка. До комплекту прикрас голови в обох похованнях входили сережки-«калачки» (рис. 7).

Поховання в курганах поблизу сіл Ізобільне, Богданівка, м. Бердянська датуються останньою чвертю V ст. до н. е. Археологічні знахідки з курганів Чортомлик, Карагодеушах, Мордвинівський, поблизу с. Новосілка Черкаської області свідчать про здійснення поховань у них протягом IV ст. до н. е. Отже, на підставі матеріалів

дової Могили) Дніпропетровської області¹⁷. У наборі декоративних елементів є бляшки, що зображають зайця із зіщуленими вухами (1,2×1 см; 31 ціла та 47 уламків). Вони оточували голову разом з золотими намистинками кулеподібної форми (354 екз.). Точне розміщення прикрас у похованні не зафіковано, крім тієї деталі, що фрагменти убору у вигляді його золотого декору утворювали навколо голови пляму поздовжньо витягнутої відносно черепа форми. Декор убору досить лаконічний, створити візерунки з його складових частин, здається, можна на невеликій площині. Кількість бляшок, що можна використати для побудови композиції, невелика: для прикрашання фронтальної частини потрібні були цілі екземпляри, фрагментовані були доповненням основної композиції, що складали своєрідний фон. Якщо спробувати скомпонувати бляшки для оздоблення циліндричної поверхні, то стає ясно, що ці

Рис. 6. Реконструкція убору з підвісками з Бердянського кургану.

з названих курганів можна припустити, що конусоподібні убори в жіночому костюмі існували довгий час. У V—VI ст. ми їх бачимо вже в варіантах та модифікаціях, що, мабуть, є результатом їх розвитку.

Зараз стали відомі комплекти прикрас уборів, що складаються з намиста та бісеру. У всіх випадках форма їх добре досліджена завдяки фіксації залишків уборів безпосередньо на голові поховання. У похованнях дівчаток-скіф'янок з поховання З кургану № 4 в урочищі Носаки та поховання З кургану № 16 неподалік с. Златополь Запорізької області знайдено гостроверхі шапочки, розшиті бісером та намистом. Форма цих дитячих уборів повторює обриси уборів дорослих жінок. Навіть така деталь, як завершення уборів, у дитячих шапочках простежується в варіантах, як і серед головних уборів дорослих¹⁸. Своєрідність дитячих уборів — у матеріалі декору — намисто та бісер.

Отже, можливі реконструкції головних уборів у вигляді конусоподібної шапочки («ковпаків», «клобуків») — ці терміни трапляються в літературі, але вони не повністю відображають особливості відтворюваних уборів) нечисленні порівняно з іншими типами. Особливістю їх є наявність елементів без ознак форми поверхні, яку прикрашають. У наборах трапилися бляшки як однієї, так і кількох форм та сюжетів. Між собою платівки в комплектах прикрас поєднуються за розмірами та змістом.

Основні мотиви композиції головних уборів конічної форми можна поділити на три основні групи: зооморфні, антропоморфні та рослинні сюжети. Вони характерні і для інших типів уборів. Матеріали для реконструкції прикрас конусоподібних уборів дуже обмежені, тому поки важко вирішити, образи якої групи зображені найбільш використовувалися.

Але всі сюжети семантично однорідні: вони в різних аспектах відображали ідею родючості (в широкому змісті). Так, один з мотивів, що часто включається в композиційні побудови на поверхні конічних уборів, — «кошачий хижак». Цей образ входить в коло символів жіночого божества родючості¹⁹. До нього відносяться і зображення зайця. В античних пам'ятках ця тварина пов'язана з еротичною символікою²⁰. У нартському епосі в образі зайця втілюються уявлення про культи предків, води та родючості²¹. Антропоморфні образи, що були основними чи допоміжними елементами художнього та ідейного оформлення яких-небудь предметів, займали значне місце. Деякі зображення завдяки виразності, детальності та наявності конкретних атрибутив сприймаються як певні персонажі. Більшість антропоморфних образів — маски, жіночі голівки. Мабуть, у різних композиціях вони сприймалися як «символи життя та відродження»²². Про зв'язок рослинних мотивів з символами, уявленнями про родючість є багато підтверджень. Рослинні елементи входять до орнаментальних сюжетів різних типів головних уборів.

Конічна форма уборів, як зазначалося, була широко пошиrena в стародавньому світі. Наявна вона й у деяких народів нового часу. Етнографи вважають конусоподібні убори в народному костюмі ремінісценцією давніх форм. Наприклад, Б. А. Калоєв вважає: «Характерна особливість осетинського головного убору — конусоподібна форма — свідчить про його спадковість від скіфів та аланів»²³.

Рис. 7. Реконструкція убору з кургану № 4 поблизу с. Ізобільне Дніпропетровської області.

У костюмі аланських жінок матеріали поховань засвідчують популярні конічні убори двох варіантів: з гостроверхим та півсферичним завершенням²⁴.

Поширення давніх форм уборів у костюмі народів Середньої Азії досліджувала О. А. Сухарева. Архаїчні риси багатьох чоловічих та жіночих конічних уборів дослідниця пов'язує з традиціями стародавнього населення, зокрема з саками²⁵.

У нашій літературі деякою мірою розроблялися питання про місце та час виникнення гостроверхих уборів. Г. І. Боровка, підбираючи аналогії конічному убору з поховання «цариці» в кургані Чортомлик, звернувся до витворів зображеного мистецтва хеттів²⁶. Він вважав, що саме у хеттів конусоподібні убори з'явилися раніше, ніж будь-де. Зовнішня подібність хеттських та скіфських уборів дозволила досліднику припустити, що вони мали одинаковий семиотичний статус у костюмі.

Гостроверхі конічні убори з боку семантики та ролі в костюмі розглядали К. А. Акишев та А. К. Акишев. Вони виділили сакральні функції конусоподібних уборів, що існували у іndoєвропейських та неіndoєвропейських народів. Матеріали мають широкий хронологічний діапазон, різне походження, а об'єднує їх культова функція²⁷. Автори висловлюють думку, що конічні убори («кулохи») виникають конвергентно.

Народившись, наповно, в процесі реалізації протиударної функції в глибоку давнину, тверді високі «ковпаки» розвивалися в жіночому та чоловічому костюмах по-різному. В жіночому вбранні вони займали особливе місце — стали «знаками», тобто риси утилітарності розмиваються функціями становою, сакральною, святковою, що виступають на перший план. Ці функції підкреслюються декором.

Морфологічно однорідні убори, що відновлюються за археологічними знахідками у вигляді конусоподібних, походять з поховань жінок, що займали різне соціальне положення. Поховання в курганах Чортомлик, Карагодеуашх, Бердянському, Мордвинівському одержали умовну назву «царські». До складу інвентаря поховань жінок входять предмети, що свідчать не лише про багатство, а й про особливі, може, жрецьке становище. Скіфологи припускають, що жінки в деяких ритуалах виступали жрицями. Жрецькі функції покладалися, очевидно, на представниць соціальної верхівки²⁸. Таким чином, можна припустити, що в убранні жінок, похованих у «царських» курганах, на перший план виступають конічні головні убори, що відображають функції ритуальну та сакральну, тісно пов'язані з соціальною.

Мабуть, інше значення мають конічні убори жінок, поховання яких за ритуалом, спорудженням, інвентарем не можна віднести до «царських» (аристократії). В поховальному оточенні цих жінок відсутні і предмети, що їх можна розглядати як знаки особливої ролі поховань. Тільки наявність конічних уборів із золотим декором виділяє поховання з маси ординарних, тобто конічні убори виділяли жінок, які були їхніми власницями, як визначних осіб у тій групі, що до неї вони відносилися. Це жіночі поховання з золотими декоративними елементами від убору в курганах поблизу сіл Богданівка (Херсонська область) та Ізобільне (Дніпропетровська область).

Як свідчать знахідки деталей з с. Мар'ївка (Дніпропетровська область), убори конічної форми використовувалися і без золотого декору. Тобто для уборів цього типу характерне широке соціальне середовище поширення. Можливо, це пов'язане з якоюсь специфічною функцією. Так, за етнографічними даними, конусоподібні убори довго зберігалися в убранні нареченої²⁹. В семантичному плані обряди одруження та поховання близькі один до одного. Можливо, убори скіфських жінок слід розглядати як шлюбні, що в окремих випадках були необхідним елементом у поховальному ритуалі. Композиція декору, що мала в плані форму трикутника, посилювала сакральні риси убору, була семантично пов'язана з його формою. Форма убору могла втілювати широко розповсюджені уявлення про гору — еквівалент світового дерева. Особо-

бливості форми убору також переконують у специфічній його функції— шлюбній.

Головні убори конічної форми знаходилися у складі костюмів жінок різного віку, але це не викликає їх специфічної ролі як шлюбних: у поховальному ритуалі могли відбитися різні, термінологічно близькі до шлюбу обряди, що вимагали певних знаків.

Як уже відзначалося, конічні убори належали до комплексу дитячих костюмів дівчаток-підлітків. Вік власниць уборів підкреслює матеріал декору: намисто та бісер. Але основну роль конічного убору як шлюбного знака, певно, можна припустити й у цих випадках.

Розповсюдження типологічно однорідних уборів серед представників різних соціальних груп, можливо, пов'язане з характерною для давнього суспільства нормативністю у формах одягу: простежується своєрідне «спускання» певних форм з «верхівки» до нижніх шарів населення. Але в кожному соціальному підрозділі семиотичний статус елементів вбрання, подібних за формулою, може бути різним. Наступні дослідження скіфського вбрання дозволяють зібрати нові факти для розв'язання питань семантики різних елементів костюма.

Л. С. Ключко

Реконструкция конусовидных головных уборов скифянок

Резюме

Археологические остатки костюмов скифянок включают фрагменты головных уборов разных типов. В статье исследуются конусовидные уборы, восстановленные по наборам декоративных элементов из захоронений скифянок. Реконструкция их формы осуществлена на основании принципов, которые были обоснованы в других работах автора. Это, во-первых, анализ изображений уборов в древнем искусстве, затем — точная фиксация фрагментов убора в погребении. Большое значение имеет изучение состава и структуры декоративных наборов, количество которых значительно возросло в последние годы. В массе бляшек, украшающих головные уборы, можно выделить детали, которые имеют признаки формы убора, а также элементы наборов, не отражающие особенности поверхности, которую они украшали. Конусовидные уборы были декорированы, как правило, на фронтальной части бляшками различной формы. Компоновка их на поверхности убора была подчинена основным законам прикладного искусства причерноморских племен.

Проследено, что типологически однородные уборы были распространены среди представителей разных социальных групп, что, вероятно, отражает какую-то специфическую их функцию. Может быть, конические уборы следует рассматривать как брачные. Основаниями для такого предположения служат и композиции декора передней плоскости уборов, и семантика украшающих элементов, связанная с представлениями о плодородии, и этнографические параллели.

¹ Ростовцев М. И. Эллино-скифский головной убор. — ИАК, 1917, вып. 63, с. 69—101.

² Боровка Г. И. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. — ИРАИМК, 1921, 1, 169—192.

³ Мирошина Т. В. Об одном типе скифских головных уборов. — СА, 1977, № 3, с. 79—94; Мирошина Т. В. Скифские калафы. — Там же, 1980, № 1, с. 30—45; Мирошина Т. В. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. — Там же, 1981, № 4, с. 46—49; Ключко Л. С. Реконструкция скифских головных жіночих уборів (за матеріалами Червонопerekопських курганів). — Археологія, 1979, 31, с. 16—28; Ключко Л. С. Скифский калаф IV в. до н. э. — В кн.: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев, 1982, с. 86—96 Ключко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. — В кн.: Древности Степной Скифии. Киев, 1982, с. 118—130. Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979, с. 198—199.

⁴ Боровка Г. И. Указ. соч., с. 176.

⁵ Отрощенко В. В. Отчет Запорожской экспедиции за 1982 год. — НА, ИА АН УССР, 1982/4, с. 11.

⁶ Ключко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128—129.

⁷ Чередниченко Н. Н. Отчет Верхнетарасовской экспедиции за 1976 г. — НА ИА АН УССР, 1976/2, с. 22.

⁸ Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. — М., 1976, с. 54.

- ⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 90.
- ¹⁰ Там же, с. 90—91.
- ¹¹ Bydłowski A. Mogily w Nowowsiolke. — Światowit, 1904, N 5, s. 53.
- ¹² Кубышев А. И. Отчет о работе Херсонской экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 г. — НА ИА АН УССР, 1977 / 23, с. 41.
- ¹³ Мифы народов мира : Энциклопедия. В 2-х т. М., 1980, т. 1, с. 272.
- ¹⁴ Боровка Г. И. Указ. соч., с. 176.
- ¹⁵ Чередниченко Н. Н. Отчет Приазовской экспедиции 1977—1978 гг. о раскопках Бердянского кургана. — НА ИА АН УССР, 1977—1978/9A, с. 42.
- ¹⁶ Клочко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁷ Мозолевский Б. Н. Отчет о работе Орджоникидзенской экспедиции в 1980 г. — НА ИА АН УССР, 1980/11, с. 40—43.
- ¹⁸ Клочко Л. С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок, с. 128.
- ¹⁹ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. — Киев, 1983, с. 108.
- ²⁰ Там же, с. 101.
- ²¹ Кузьмина Е. Е. Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударинского клада. — В кн.: Искусство Востока и античности. М., 1977, с. 21.
- ²² Бессонова С. С. Указ. соч., с. 108.
- ²³ Калоев Б. А. Скифо-сармато-алано-осетинские параллели. — В кн.: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 312.
- ²⁴ Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии: Тр. археол. экспедиции 1953—1957 гг. — Орджоникидзе, 1961, с. 13. 130.
- ²⁵ Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. — В кн.: Среднеазиатский этнографический сб. М., 1954, с. 299—354. (Тр. Ин-та этнографии; Т. 21).
- ²⁶ Боровка Г. И. Указ. соч., с. 188.
- ²⁷ Акишев К. А., Акишев А. К. Происхождение и семантика иссыкского головного убора. — В кн.: Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980, с. 14—32.
- ²⁸ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен: Опыт реконструкции скифской мифологии. — М., 1977, с. 67.
- ²⁹ Захарова И. В., Ходжаева Р. Д. Казахская национальная одежда XIX — начала XX века. — Алма-Ата, 1964, с. 110—114.

В. М. ЗІНЬКО

Сільські могильники Східного та Північно-Західного Криму V—III ст. до н. е.

Останнім часом інтенсивними і цілеспрямованими дослідженнями на-
громаджено чималий археологічний матеріал про ґрутові могильники
сільських поселень V—III ст. до н. е. європейської частини Боспору.
Одержано різні категорії речей, виділено типи поховань, що дало змо-
гу обробити даний матеріал статистично та провести первинний по-
рівняльний аналіз поховань з різних могильників. Метою нашого аналі-
зу є виявлення загальних та відмінних рис ґрутових могильників Схід-
ного Криму як між собою, так і з одним з некрополів Північно-Захід-
ного Криму — Панське I. Всі ці могильники належали до двох різних
політичних утворень — Боспору і Херсонеса.

Перші безкурганні поховання хори Боспору на Керченському п-ові
були відкриті наприкінці XIX ст. археологом-аматором О. О. Діріним¹.
Неподалік від с. Куль-тепе він виявив могильник, що складався з по-
ховань у кам'яних ящиках. Досліджено 27—35 таких поховань. Незва-
жаючи на неповний та поверховий звіт, поховання можна датувати V—
IV ст. до н. е.

Грутове вивчення сільських поселень і некрополів Боспору роз-
почалось у середині 50-х років Східнокримським загоном Причорномор-
ської експедиції ІА АН СРСР.

Джерелом для проведення порівняльного аналізу стали такі па-
м'ятки.

1. Розвідками 1960 р. на Керченській ділянці Північнокримського
каналу знайдено ґрутовий могильник поблизу с. Фронтове², що зна-
ходився на високому плато. На площі близько 400 м² розкрито понад

100 поховань, що належали до двох періодів існування пам'ятки. Поховання першого періоду датуються за набором наконечників стріл та акінаків V—IV ст. до н. е. Могили некрополя Фронтове 1 зосереджені двома компактними групами, що простягаються з південного заходу на північний схід на відстані 30 м одна від одної. Всього досліджено 62 поховання з трупопокладеннями.

2. У 1973 р. в 1,5 км на схід від с. Золоте В. М. Корпусова дослідила дев'ять кам'яних ящиків³. У 1975 р. ці дослідження продовжив О. О. Масленіков⁴. Некрополь містився на кам'янистому плато, в 300 м на схід від с. Золоте. Він займав смугу шириною 300—500 м та простягався з півдня на північ на 2,5—3 км. О. О. Масленіков розкопав сім кам'яних ящиків⁵, що являли собою дещо заглиблені в материк гробниці, складені з кількох поставлених на ребро плит.

3. Крім некрополя Фронтове 1, І. Т. Кругликова виділяє два грунтові могильники, що належали до періоду V—III ст. до н. е., — поблизу поселень Південночурubaшське та Михайлівське. Неподалік поселення Південночурubaшське розкопані шість кам'яних ящиків і ґрунтувальна могила⁶.

4. Розкопки курганного некрополя Панське 1 у Північно-Західному Криму розпочав О. М. Щеглов у 1969 р.⁷ На сьогодні досліджено 30 поховань у міжкурганному просторі. Основна маса ґрунтових поховань зосереджена в північно-східній частині некрополя й простягається смужою, ширина якої з південного заходу на північний схід 15—20 м. Пам'ятка датується початком IV — початком III ст. до н. е. є синхронною поселенню Панське 1⁸.

Методика. Оскільки поховальний обряд фіксується за залишками явищ, що повторюються з різним ступенем подібності на багатьох об'єктах, виникає можливість класифікувати його залишки і провести їх статистичний облік та аналіз. Методику статистичної характеристики та порівняльного аналізу поховального обряду розробили В. Ф. Генінг та В. О. Борзунов⁹.

Процес поховального обряду можна розчленувати на кілька категорій, що являють собою залишки комплексу дій. Первісна ланка процесу — окрема дія, що зафікована в матеріальних предметах, виділяється як одиниця сукупності. Конкретний вид окремої дії (одиниця сукупності) визначається як ознака¹⁰.

Дані для кожної ознаки в первісних статистичних таблицях підсумовуються і заносяться до групових статистичних таблиць. Кількісні дані ознак переводяться у відносні процентні величини, що порівнюються, частоті. За 10% приймається загальна кількість ознак кожної скремої одиниці сукупності (табл. 1, «б»).

Для порівняльного аналізу використані вихідні дані, одержані в результаті підсумкових характеристик (табл. 1, «а», «б»).

Початковий етап порівняння — визначення ступеня подібності двох пам'яток, що виражається у загальному абсолютному коефіцієнті подібності двох пам'яток $K_{a,b} = \frac{\sum k_1 \dots n}{n}$ ¹¹. Спочатку обчислюється абсолютний коефіцієнт подібності двох пам'яток для кожної одиниці сукупності ознак. Його знайдено за методом Д. Брейнерда — В. Робінсона з корективами на 100% числення.

Абсолютний коефіцієнт подібності двох пам'яток обчислюється як середнє арифметичне коефіцієнтів подібності всіх одиниць сукупності (табл. 2). Середньоарифметичне не відбиває всіх варіацій і ступеня концентрації коефіцієнтів подібності за окремими одиницями сукупності. Цю функцію виконує середньоквадратичне відхилення

$\sigma ab = \pm \sqrt{\frac{\sum (K_{a,b} - \bar{K}_{a,b})^2}{n-1}}$ ¹². Загальний коефіцієнт подібності двох пам'яток буде $K_{a,b} \pm \sigma_{ab}$.

Порівняльна характеристика могильників. Всі поховання могиль-

Таблиця 1. Характеристика похованого обряду

		Характеристика могил										ІІ. Характеристика поховання								
Категорія		Вид могильної споруди					Орієнтація					Кількість поховань в одній могилі					Поза похованого			
Одиниця сукупності		MORPHOTYPHOTI		KEMBRIK		MORPHOTYPHOTI		LIT.		LIT.		LIT.		LIT.		LIT.		LIT.		
#	ознаки	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
а. Kijibricki	Фронтове 1	52	48	1	3	51	—	1	—	—	37	10	5	67	41	2	24	—	—	—
	Золоте	16	—	16	—	10	—	1	3	2	—	2	14	37	15	1	21	—	—	—
	Південночурубанське	7	1	6	—	—	—	1	6	—	—	1	6	7	2	—	—	—	—	5
	Панське 1	30	25	1	4	2	6	17	—	5	21	6	3	42	33	4	5	—	—	—
	Всього	105	73	24	7	63	6	20	9	7	58	19	28	153	91	7	55	—	—	—
б. Hacerkobricb	Фронтове 1	100	92,3	1,9	5,8	98,1	—	1,9	—	—	71,2	19,2	9,6	100	95,3	4,7	—	—	—	—
	Золоте	100	—	100	—	71,4	—	7,2	21,4	—	—	—	—	12,5	87,5	100	90	10	—	—
	Південночурубанське	100	14,3	85,7	—	100	—	14,3	85,7	—	—	—	—	14,3	85,7	100	100	—	—	—
	Панське 1	100	89,3	3,3	13,4	8,0	24	68	—	—	70	20	10	100	89,2	10,8	—	—	—	—
	Норма розподілу	100	47,5	47,7	4,8	44,3	6	22,9	26,8	—	35,5	16,4	48,1	100	93,6	6,4	—	—	—	—

* 3. — захід; С. — схід; П.д. — падіння; П.н. — північ.

Категорія	Одиниця скупності	III. Характеристика поховань												IIIІ кераміка					
		Орієнтація кістяків						Кількість посудин у мотилі						Вид кераміки					
№ ознаки	Ознака	західн.- південн.- східн.- півн.-	західн.- півн.- східн.- півд.-	
a. Кімбріцтв	Фронтове 1	2	38	—	—	1	—	—	26	52	2	1	—	49	3	2	1	—	—
	Золоте	3	11	—	1	—	—	—	21	16	3	2	3	8	12	4	6	6	2
	Південночурубаш- ське	2	—	—	—	—	—	—	5	7	—	—	1	6	3	—	3	—	—
	Панське 1	2	2	—	6	26	2	—	—	4	30	6	4	4	16	77	5	66	6
	Всего	9	51	—	7	026	4	—	—	56	105	11	7	8	79	95	11	76	8
b. Чаковочті	Фронтове 1	4,9	92,7	—	—	2,4	—	—	—	100	3,8	1,9	—	94,3	100	66,7	33,8	—	—
	Золоте	18,7	68,7	—	6,3	—	6,3	—	—	100	18,7	12,5	18,7	50,1	100	33,3	50	16,7	—
	Південночурубаш- ське	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—
	Панське 1	5,3	5,3	—	15,7	68,4	5,3	—	—	—	100	20	13,3	13,3	5,34	100	6,5	85,7	7,8
	Норма розподілу	32,2	41,7	—	5,5	17,1	3,5	—	—	—	100	10,6	6,9	11,6	70,9	100	26,6	67,3	6,1

Категория	Ознака	IV. Інший інвентар						V. Ритуальні речі						VI. Характеристика надмогильних споруд					
		Прикраси			Строя			Знаряддя праці			Поховання з			Кам'яні			Металеві		
		№ ознаки	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47
а. Кімпіклітп	Фронтове 1	67	14	53	8	59	12	55	11	56	24	73	52	—	—	22	—	—	30
	Золоте	37	8	29	7	30	6	31	—	47	—	37	16	—	—	—	—	—	5
	Південнотурбаш-ське	2	1	1	—	2	—	2	—	2	—	2	8	—	—	1	—	—	6
	Панське 1	42	4	38	3	39	80	34	—	42	—	42	30	2	1	9	7	7	11
	Всього	148	27	121	18	130	26	122	11	13	24	124	105	2	13	31	7	7	52
	Фронтове 1	100	20,9	79,1	11,9	88,1	17,9	82,1	16,9	83,6	35,8	64,2	100	—	—	—	42,3	—	57,7
б. Гаккрабітп	Золоте	100	21,6	78,4	18,9	81,1	16,2	83,8	—	100	—	100	100	—	—	68,7	—	—	31,3
	Південнотурбаш-ське	100	50	50	—	100	—	100	—	100	—	100	100	—	—	14,3	—	—	85,7
	Панське 1	100	9,5	20,5	7,5	92,8	19	81	—	100	—	100	100	6,7	3,3	30	23,3	30	36,7
	Норма розподілу	100	25,5	74,5	9,5	90,5	13,3	86,7	4,1	95,9	8,9	91,1	100	1,7	21,6	18,1	5,8	52,8	

зака Фронтове 1 В. М. Корпусова ділить за конструкцією могил на три групи: прості ями (48 могил); ями, обкладені по стінках бутовим каменем (1 могила); підбійні могили (3 могили)¹³. Майже в усіх похованнях знаходилися випростані на спині кістяки, орієнтовані здебільшого на захід, лише у двох — скорчені. В могилах було один-два кістяки, зрідка — чотири-п'ять. У трьох могилах трапився керамічний посуд (див. табл. 1, 1). Половина могил містила кам'яні майданчики. Ряд кістяків мав прикраси, зброю, зброяддя праці.

На могильниках Золоте та Південночурubaшське всі поховання за конструкцією могил — кам'яні ящики, орієнтація їх різна (див. табл. 1). У ящиках лежали випростані на спині два чи більше кістяків з південно-західною або західною орієнтацією. Деякі могили мали супроводжуючий інвентар (табл. 1, 1, 2).

За конструкцією могильні споруди некрополя Панське 1 можна поділити на кілька груп: переважають ґрунтові ями, є підбійні могили та кам'яний ящик. Чітка залежність між статево-віковим фактором і конструкцією могильної споруди не простежується. В могильній ямі знаходилися один-два кістяки, зрідка — чотири-п'ять. Небіжчики лежали випростано на спині, орієнтовані здебільшого на північний схід. У чотирьох похованнях трапилися скорчені кістяки. Більшість досліджених поховань мала інвентар: дві-три посудини, що знаходилися праворуч від черепа (коли могила містила один кістяк), прикраси і дрібні металеві речі — голки, ножі. Кераміка представлена чорнолаковими, простирами кружальними і ліпними посудинами.

На всіх могильниках панівним був однаковий спосіб поховання — трупопокладення, тому ця ознака не включена в таблицю.

У результаті порівняльного аналізу одержано коефіцієнти для кожної пари могильників, що відбивають ступінь їх подібності (табл. 2), для визначення якого складається матриця парних коефіцієнтів подібності (табл. 3). Вона наочно демонструє ступінь подібності могильників. Загалом, максимальну подібність мають могильники Золоте і Південночурubaшське — 70,6 %. Етнічна належність населення, яке залишило обидва могильники, на думку фахівців, різна. В. М. Корпусова вважає, що могильник Золоте належав етносу, близькому до сіндів¹⁴. О. О. Масленников трактує його як могильник автохтонного населення — кімерійців¹⁵, на думку ж І. Т. Кругликової, пам'ятку лишили греки¹⁶. Проте результати порівняльного аналізу наочно вказують на схожість похованального обряду, яка, очевидно, базується на соціальній та етнокультурній близькості.

Велику подібність мають могильники Фронтове 1 і Панське 1 — 69,4 %. Відмінність простежується за ознакою «орієнтація кістяків» (подібність лише 12,6%) (табл. 2), а також у наявності поховань з вохрою і напутньою їжею. Понад 16 % поховань з некрополя Фронтове 1 мали кістяки, кінцівки і черепи яких були посипані вохрою, 24 кістяки супроводжувала м'ясна напутня їжа — ліва передня нога вівці з лопаткою і кількома ребрами¹⁷. На пам'ятці в Панському 1 поховання з вохрою та напутньою їжею не відомі. А саме ознаки — стійка західна орієнтація і наявність кісток жертовної їжі (поряд з іншими, властивими і Панському 1) — дають підставу трактувати ґрунтовий некрополь Фронтове 1 як скіфський¹⁸. В. М. Корпусова вказує на «генетичні зв'язки населення, яке залишило цей некрополь, з населенням Криму ранньоскіфського часу, етнічна атрибуція якого ще не з'ясована, а також з мешканцями Північного Кавказу»¹⁹. О. О. Масленников вважає, що могильник був тавро-скіфським і належав, мабуть, східній групі таврів²⁰.

Посипання вохрою, напутня їжа, майже повна відсутність кераміки — характерні елементи похованального обряду могильника Фронтове 1²¹. Для ґрунтових поховань некрополя Панське 1 вони не відзначенні.

Коефіцієнт подібності могильників Фронтове 1 і Золоте 66,1 %.

Таблиця 2. Парні коефіцієнти подібності за одиницями сукупності

Одниница сукупності	Від могильної споруди	Орієнтація могили	Кількість кістяків в могилі	Поза похованого	Орієнтація кістяків	Кількість посуду в могилі	Наявність кераміки
№ ознаки	1—3	4—7	8—11	12—13	15—22	24—27	28—30
Фронтове 1 — Золоте	1,9	7,31	22,1	94,6	76	55,8	66,6
Фронтове 1 — Південночурбашське	16,2	1,9	23,9	95,3	4,9	85,7	33,3
Фронтове 1 — Панське 1	91	9,9	98,8	93,9	12,6	59,1	39,8
Золоте — Південночурбашське	85,7	28,6	98,2	90	18,7	64,4	50
Золоте — Панське 1	3,3	15,2	22,5	99,2	22,2	84,6	64,3
Південночурбашське — Панське 1	17,6	14,3	24,3	89,2	5,3	66,7	85,7
В середньому	35	23,8	48,3	93,8	23,3	71,5	56,6
	41,2	25,6	38,9	3,7	25,4	15,5	19,4

Проте могильні споруди цих некрополів різняться між собою (коєфіцієнт подібності лише 1,9%).

Надзвичайно цікаві паралелі можна провести між могильниками Панське 1 та Золоте (коєфіцієнт подібності 63,8%). Кам'яний ящик з Панського 1 аналогічний ящикам із Золотого²². В обох випадках вони дещо заглиблені у материк та складені з кількох поставлених на ребро великих вапнякових плит. Дещо вищий показник подібності за ознакою орієнтації кістяків — 22,2%. Інвентар, як і на могильнику з Фронтового 1, представлений типовим для всіх описаних пам'яток набором речей. Проте для некрополя Фронтове 1 характерна відсутність кераміки в похованнях. Вона відома лише в трьох похованнях: ліпні посудини і кружальна ойнохоя²³.

Ліпний посуд представлено на всіх могильниках скіфською керамікою. Проте лощена ліпна посудина з могильника Фронтове 1 із врізним орнаментом²⁴ і подібні знахідки з некрополя Золоте не знаходять собі аналогій у скіфській кераміці²⁵.

Таблиця 3. Матриця парних коефіцієнтів подібності могильників

Могильник	Золото	Панське 1	Фронтове 1	Південночурбашське	Подібність	Ранг
Золоте	—	63,8	66,1	70,6	66,8	1
Панське 1	63,8	—	69,4	59,7	64,3	2
Фронтове 1	66,1	69,4	+	54,5	63,3	3
Південночурбашське	70,6	59,7	54,5	—	61,6	4

Серед кружальної кераміки переважає грецький імпортний посуд. Це різноманітні посудини для вина і пахощів.

Зброя найчастіше трапляється в некрополях Золоте (у 19% всіх поховань), Панське 1 і Фронтове 1 (відповідно 7 і 12%). Це залізні скіфські аркінаки і бронзові наконечники стріл. Зрідка знаходили цілі сагайдачні набори (Панське 1).

Пари Південночурбашське — Панське 1 (коєфіцієнт подібності 59,7%) і Фронтове 1 — Південночурбашське (коєфіцієнт подібності

ОЗНАК ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Поховання з прикрасами	Поховання зі зброяю	Поховання зі зброями та приладами	Поховання з вахтою	Поховання з напутньою ізоксю	Надмогильні споруди	В середньому	±	Ранг
31,32	33,34	35,36	37,38	39,40	41—45			
99,3	93	98,3	83,6	64,2	31,3	66,1	30,3	3
70,9	88,1	83,1	83,6	64,2	57,7	54,6	32,2	6
88,6	95,3	98,7	83,6	64,2	66,7	69,4	31,4	2
71,6	81,1	83,8	100	100	45,6	70,6	27,3	1
87,9	88,3	97,2	100	100	34,6	63,8	38,1	4
59,5	92,8	81	100	100	40	59,7	33	
79,6	89,6	90,2	91,8	82,1	46	64	26,4	
14,7	5,1	5,3	8,8	19,6	13,8	6,1		5

54,5%) мають подібність близько 60%. Мала схожість цих могильників простежується при орієнтації кістяків (5,3 і 4,9%) і могил (14,3 і 1,9%).

Використання математичних методів дало змогу конкретизувати та виявити в певних кількісних характеристиках елементи поховального обряду. Це дозволило одержати різноманітні дані про ступінь подібності як окремих могильників так і їх категорій і накреслити перспективні шляхи для дальших досліджень. Найбільш цікаві результати слід чекати, вірогідно, при типологічному вивченні ліпної кераміки.

Результати проведеного дослідження, що базуються на аналізі всіх компонентів поховального обряду, дають підставу передбачити з достатньою ймовірністю, що в усіх могильниках під невелюючим флером грецьких і скіфських елементів наявні інші етнічні елементи, генетично пов'язані з населенням Криму доскіфського часу. Проте для кожного могильника накреслюються свої показники поховального обряду, що вказують, мабуть, на різновідність цих етнічних елементів.

В. Н. ЗИНЬКО

**Сельські могильники Восточного
и Северо-Западного Крыма V—III вв. до н. э.**

Резюме

В статье проводится сравнительный статистический анализ ряда могильников V—III вв. д. н. э. Восточного Крыма и грунтовых погребений могильника Панское I в Северо-Западном Крыму. Данные о грунтовых погребениях могильника Панское I публикуются впервые. Получены разнообразные данные о близости могильников как в целом, так и по отдельным категориям. По мнению автора, во всех могильниках имеются в наличии элементы, генетически связанные с населением Крыма доскіфского времени.

¹ Дирин А. А. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки. — ЗООИД, 1896, вып. 19, с. 128 и сл.

² Корпусова В. Н. Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтовое. — АИУ, 1967, вып. 1, с. 39.

³ Корпусова В. Н., Орлов Р. С., Гершкович Я. П. Работы у села Золотое. — АО 1973. М., 1974, с. 293; Корпусова В. М., Орлов Р. С. Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченском полуострове. — Археология, 1978, 28, с. 65.

⁴ Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое. — КСИА АН СССР, 1978, № 156, с. 84 и сл.

- ⁵ У 1976—1977 рр. О. О. Масленников розкопав ще 14 кам'яних ящиків. Див.: *Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э.* — СА, 1980, № 1, с. 61.
- ⁶ *Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.* — М., 1975, с. 247.
- ⁷ *Щеглов А. Н. Тарханкутская экспедиция в 1969—1975 гг.* — КСИА АН ССР, 1978, № 156, с. 61.
- ⁸ *Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.* — Л., 1978, с. 49.
- ⁹ *Генинг В. Ф., Борзунов В. А. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда.* — ВАУ, 1975, вып. 13.
- ¹⁰ Там же, с. 44.
- ¹¹ Там же, с. 59.
- ¹² Там же.
- ¹³ *Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.* — Археологія, 1972, 6, с. 42—43.
- ¹⁴ *Корпусова В. М., Орлов Р. С. Указ. соч., с. 75; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое.* — Киев, 1983, с. 5, 83.
- ¹⁵ *Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.* — М., 1981, с. 27.
- ¹⁶ *Кругликова И. Т. Указ. соч., с. 248.*
- ¹⁷ *Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.* с. 42.
- ¹⁸ *Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е.* — К., 1974, с. 36—37.
- ¹⁹ *Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.* с. 46.
- ²⁰ *Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.*, с. 22.
- ²¹ *Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.* с. 46.
- ²² За винятком кам'яних ящиків 1, 2 розкопу другого могильника Золоте. Див.: *Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое.* с. 85.
- ²³ *Корпусова В. М. Населення хори античної Феодосії.* с. 43.
- ²⁴ Там же, с. 43, рис. 2, 7.
- ²⁵ *Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э.*, с. 7.

Д. Н. КОЗАК, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.

При розгляді археологічного аспекту проблеми етногенезу слов'ян слід прийняти до уваги епоху, що охоплює першу чверть I тис. н. е., адже саме на початку цього періоду відбувається криза культур з латенськими традиціями, представленими, зокрема, зарубинецькими і пшеворськими старожитностями (рис. 1; 2), а наприкінці між Західним Бугом, Дністром і Дніпром з'являються нові утворення: київська, черняхівська і вельбарська культури. Якщо пізньолатинський і пізньоримський часи характеризуються відносною стійкістю культур і тому краще піддаються реконструкції на основі археологічних джерел, то хід процесів на цій території в I—II ст. зrozуміти важче. Між тим саме тут наявний ключ до розуміння історичної долі зарубинецьких племен, генезису черняхівської і київської культур. Суттєві етнокультурні зрушення цього періоду стали важливою ланкою в формуванні частини слов'янських племен.

До недавнього часу ранньоримський період Буго-Дністровського лісостепового Правобережжя можна було охарактеризувати лише за нечисельними липицькими і липицько-зарубинецькими старожитностями у Верхньому Подністров'ї¹, а також окремими пам'ятками, розташованими на периферії зарубинецької і пшеворської культур. До останніх відносяться могильник у Гриневичах Великих на Західному Бузі² (ПНР), кілька поселень і могильник Рахни на Південному Бузі³, поселення Лютіж у Середньому Подніпров'ї⁴. Одночасно здійснені спроби культурно-етнічної інтерпретації цих старожитностей. П. М. Третьяков висловив припущення про змішання тут рис зарубинецької і пшеворської культур⁵, Ю. В. Кухаренко об'єднав більшість цих пам'яток з пізньолатенським старожитностями Подністров'я і відніс їх до культури Поянешти-Лукашівка, яка, на його думку, належала бастарнам⁶.

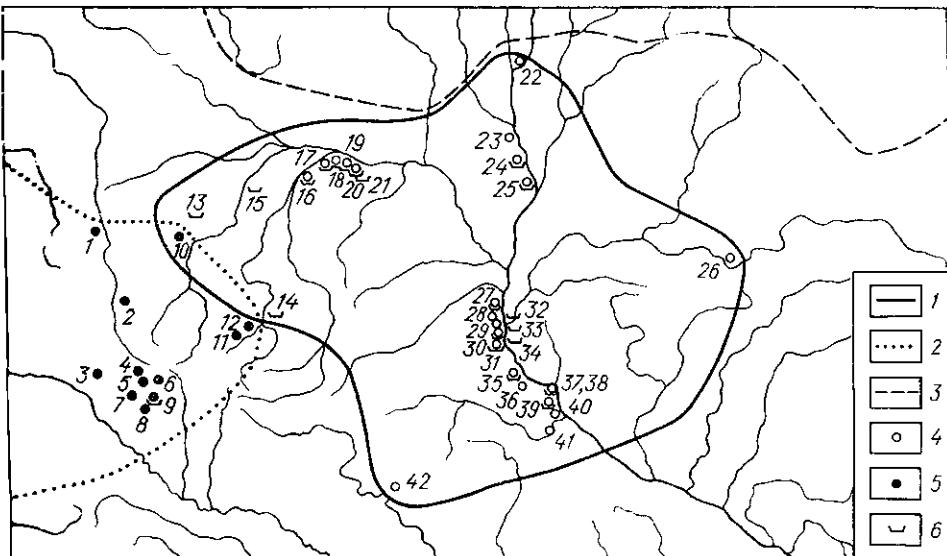

Рис. 1. Зарубинецька культура і пам'ятки пшеворської культури верхів'їв Дністра і Західної Волині на рубежі i в I ст. н. е.

1 — Вербковіці; 2 — Бендюга; 3 — Поповичі; 4 — Чишки; 5 — Пасіки-Зубрицькі; 6 — Підберізі; 7 — Черепин; 8 — Комарно; 9 — Грінів; 10 — Підріжжя; 11 — Острів-Варковецький; 12 — Липа; 13 — Черськ; 14 — Могильяні; 15 — Іванчиці; 16 — Отвержичі; 17 — Велеміч I, 18 — Велеміч II; 19 — Вороніно; 20 — Казаргать; 21 — Семурадці; 22 — Кістен; 23 — Милоград; 24 — Горошків; 25 — Чаплин; 26 — Харівка; 27 — Козаровичі (урочище Цегельня); 28 — Лютиж; 29 — Оболонь; 30 — Корчувате; 31 — Пирогів; 32 — Хотянівка; 33 — Пухівка; 34 — Погреби; 35 — Дівич-Гора; 36 — Гребені; 37 — Монастирищко; 38 — Зарубинці; 39 — Бабина Гора; 40 — Пилищенкова Гора; 41 — Сахнівка; 42 — Мар'янівка.

Умовні позначення: 1 — межа зарубинецької культури; 2 — межа пшеворської культури; 3 — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.); 4 — поселення зарубинецької культури; 5 — поселення пшеворської культури; 6 — могильники зарубинецької культури.

В. Д. Баран виділив їх в окрему культурно-хронологічну групу і розглядав як один із субстратів черняхівської культури⁷. Недостатня вивченість старожитностей першої четверті I тис. н. е. породила також гіпотезу про існування в рамках досліджуваного регіону, на території Східної Волині, археологічно невловимої культури, що відображає даний етап слов'янської історії⁸.

Завдяки систематичним археологічним дослідженням на Західній Волині, в Подністров'ї і Середньому Подніпров'ї відкрито ряд нових пам'яток післязарубинецького і дочерняхівського часу. Це поселення в Вербковіцах, Підріжжі, Хорові, Боратині I, Гірці Полонці II на Західній Волині, у Підберізцях, Зубрі, Давидові, Пасіках-Зубрицьких, Сокільниках I у Верхньому Подністров'ї⁹, у Бернашівці, Осілівці, Великій Слобідці II у Середньому Подністров'ї, у Казаровичах, Грініах 1 і 2, Оболоні, Дівич-Горі, Сушках 2 у Середньому Подніпров'ї. Суттєво розширення джерелознавча база дає можливість розглянути етнокультурний розвиток у перших століттях нашої ери на території Дністро-Дніпровського межиріччя поетапно, як систему.

Слід відзначити, що археологічна картина цього часу характеризується значним через смужжям мінливістю культурних явищ. Їх вивчення надзвичайно складне, а тому вимагає особливого підходу. Найбільш перспективним є детальне вивчення порівняно невеликих територій у відносно короткий відрізок часу. Це дозволяє зіставити місцеву культуру з синхронними культурними групами інших територій, виділити основну тенденцію культурно-історичного процесу, визначити динаміку розвитку окремих пам'яток і культури загалом.

У даній статті ми ставимо своїм завданням проведення порівняльного аналізу старожитностей першої четверті I тис. н. е. Подністров'я, Західної Волині і Середнього Подніпров'я. При цьому основна увага

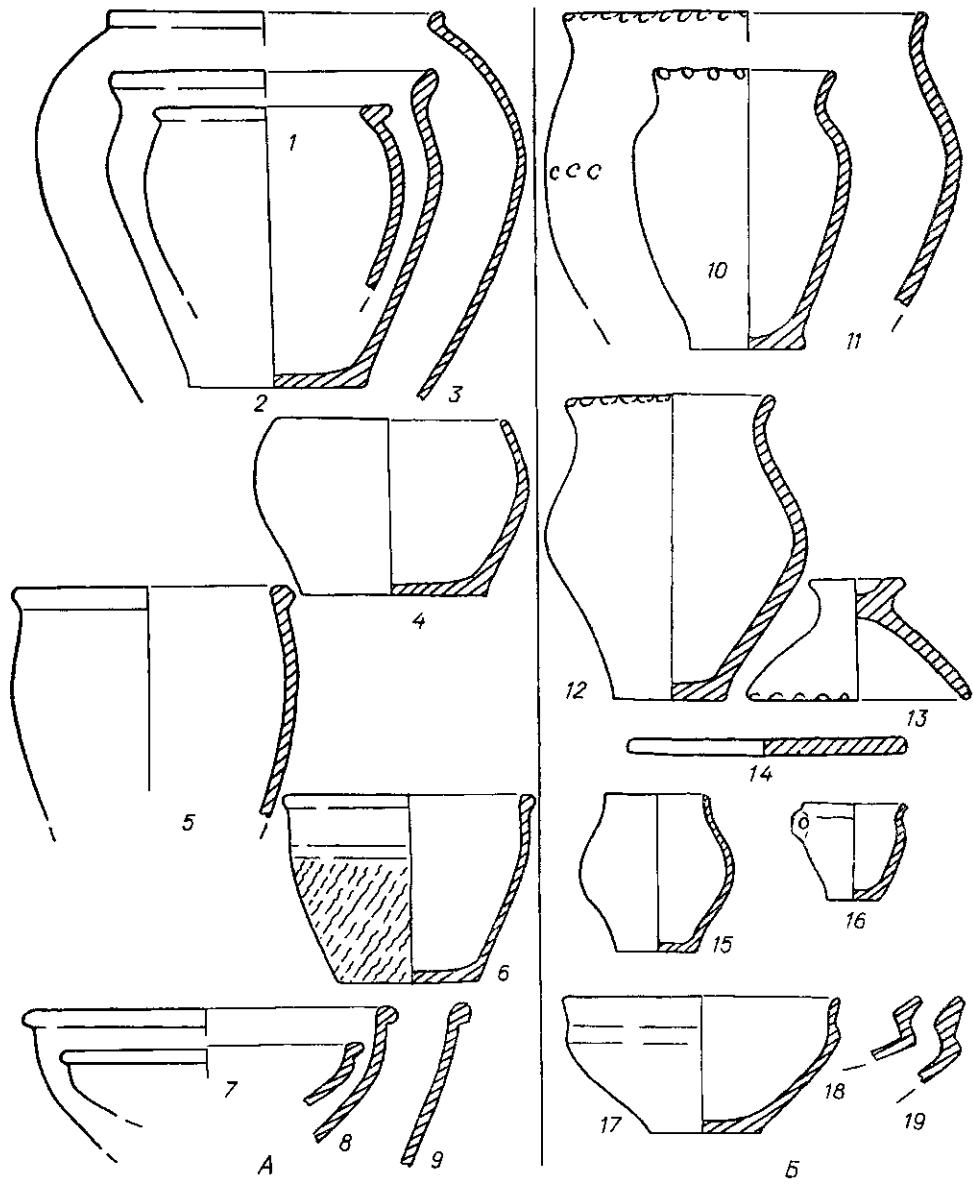

Рис. 2. Основні форми посуду з поселень рубежу I ст. н. е. пшеворської культури Верхнього Подністров'я та Західної Волині (А) і зарубинецької культури Середнього Подністров'я (Б).

1—5, 10—14 — кухонна і тарна кераміка; 6—9, 15—19 — столовий посуд (1; 8 — Чишкі; 2; 3; 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5—7 — Підберізці; 10 — Зарубинці (Мала Гірка); 11, 13—16 — Пилипенкова Гора; 12 — Балико-Шчучинка; 17 — Ходорів; 18, 19 — Бабина Гора).

приділяється матеріалам поселень, оскільки могильники цього періоду мало дослідженні. Якщо між пам'ятками цих територій виявиться достатня кількість спільних елементів, то можна припустити, що подібні пам'ятки знаходяться і на недостатньо вивчений території Східної Волині, що розділяє ці райони України, а також, можливо, в суміжних областях.

Розглянемо передусім етапи розвитку пам'яток I—II ст. н. е. Київщини. На жаль, стратиграфовані комплекси, які б відносилися до різних періодів на одній пам'ятці, майже відсутні. У зв'язку з цим запропонована в літературі періодизація вказаних старожитностей базується переважно на аналізі датуючих знахідок і кераміки.

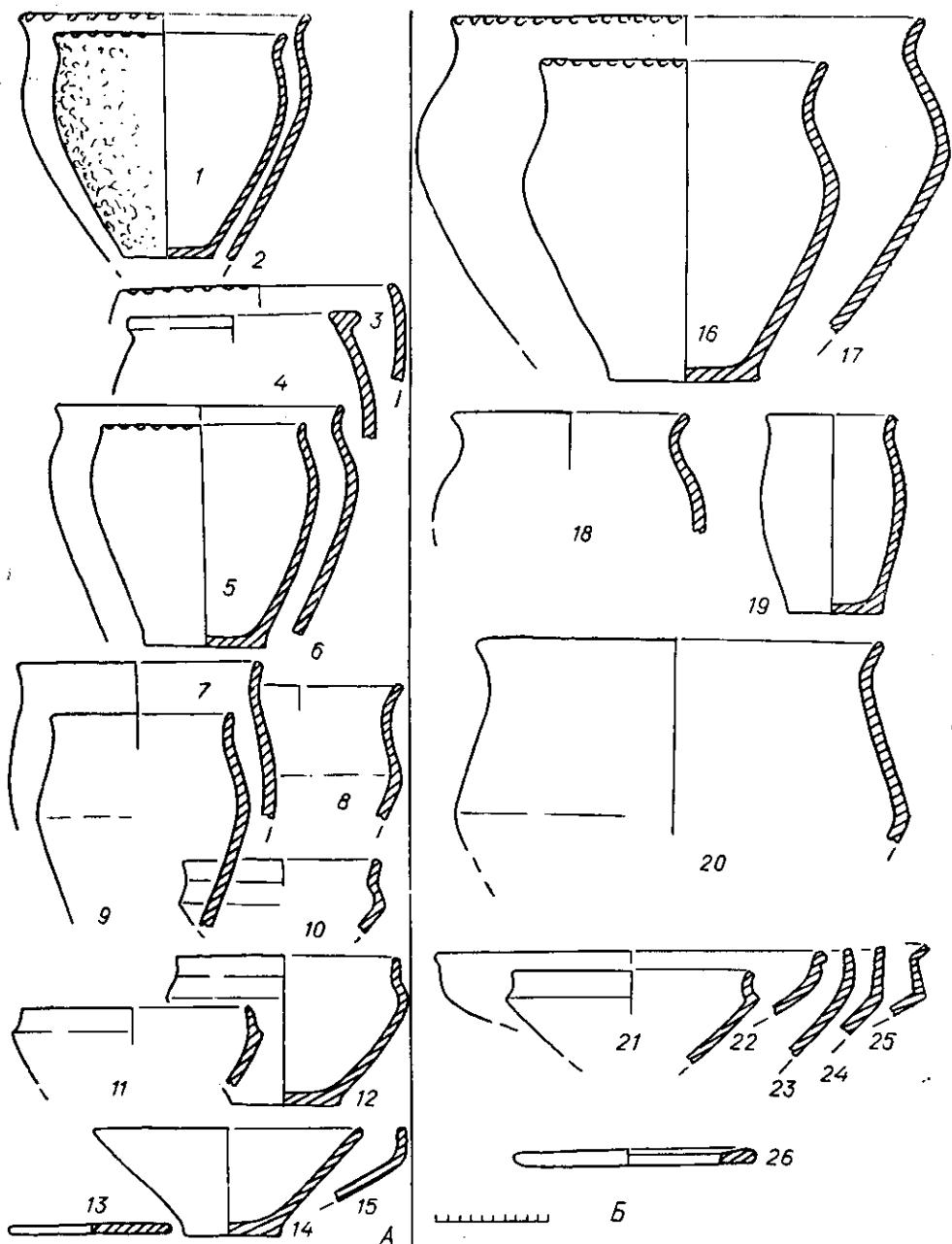

Рис. 4. Основні форми посуду з поселень кінця I — середини II ст. волино-подільської групи (А), пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я (Б).

1—9, 13, 16—20, 26 — кухонна і тарна кераміка; 10—12, 14, 15, 21—25 — столова кераміка; 1, 2, 4, 5 — Пасіки Зубрицькі; 3, 12, 13 — Підбriці; 5—7, 8, 10, 14, 15 — Підберізці; 9 — Хорів; 11 — Зубра; 16, 18, 21, 25, 26 — Лютіж; 17, 19, 23, 24 — Оболонь; 20, 22 — Дівич Гора.

ськими традиціями обробки їх поверхні або ж пшеворських форм із зарубинецьким орнаментом.

Подібна картина простежується на поселеннях в Зубрі, Хорові та ін.²³ На першій пам'ятці зарубинецькі горщики становлять 42, на другій — 50% всіх горшкоподібних посудин (рис. 4). На поселенні в Підріжжі з шести типів горщиків два мають аналогії в зарубинецькій культурі, два — в пшеворській, а два характерні як для пшеворської, так і для зарубинецької культури²⁴. Аналогічна картина простежується на поселенні в Верковіцах на лівому березі Західного Бугу. З чотирьох

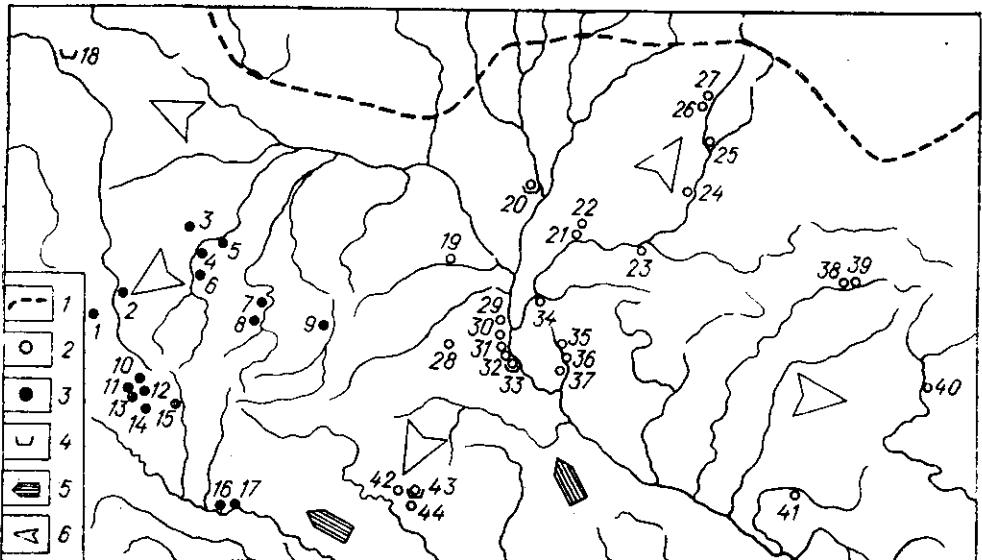

Рис. 3. Пізньозарубинецькі пам'ятки та пам'ятки волино-подільської групи кінця I — середини II ст. н. е.

1 — безз.; 2 — Святязів; 3 — Підріжжя; 4 — Боратин I; 5 — Семки; 6 — Луцьк-Гнідава; 7 — Більче; 8 — Боромель; 9 — Хорів; 10 — Підберізці; 11 — Підбірці; 12 — Паскії-Зубрицькі; 13 — Зубра; 14 — Звенигород; 15 — Майдан-Гологірський; 16 — Велика Слобідка II; 17 — Осевівка; 18 — Гриневичі Великі; 19 — Мартиновичі; 20 — Чаплин; 21 — Киселівка; 22 — Зміївка; 23 — Стара Бутовка; 24 — Чулатово; 25 — Гримяч; 26 — Синьково; 27 — Понец; 28 — Бородянка; 29 — Людіж; 30 — Оболонь; 31 — Нові Безрадичі (урочище Глибоке); 32 — Тацепки; 33 — Дівич-Гора; 34 — Бірки; 35 — Селище; 36 — Коржі; 37 — Вовчків; 38 — Шмирево; 39 — Карташиневе II; 40 — Шосе; 41 — Осипівка; 42 — Носівці; 43 — Рахів; 44 — Мар'янівка.

Умовні позначення: 1 — межа балтських культур лісового зони (за В. В. Седовим та ін.); 2 — пізньозарубинецькі поселення; 3 — поселення волино-подільської групи; 4 — пізньозарубинецькі могильники; 5 — напрям руху сарматів; 6 — напрям руху населення Середнього Подніпров'я в I—II ст.

стров'ї, пізніше, в III фазі пізньолатенського часу, тобто близько середини I ст. н. е. В той же час зарубинецькі елементи з'являються на таких липицьких пам'ятках, як Ремезівці²¹.

Зарубинецькі племена в ряді випадків осідали на існуючих пшеворських поселеннях, змішуючись інколи з липицьким населенням. Поряд з такими поселеннями виникає ряд нових пшеворсько-зарубинецьких пам'яток, що свідчать про певні етнокультурні і демографічні зміни.

Топографія нових поселень дещо інша. Вони розміщуються вже не лише в долинах, а й на південних схилах балок, підвищень. Поряд з будівлями, що мають близьку до овальної в плані форму і дещо заглиблену в материк долівку, з'являються прямокутні і квадратні напівземлянки з вогнищем, викладеним каменем у куті або невеликому заглибленні в центрі. Зміни в домобудівництві сталися, очевидно, не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворських племен, а й під впливом зарубинецької культури.

Показовим є співвідношення пшеворської і зарубинецької кераміки на поселенні другої половини I — початку II ст. н. е. в Підбірцях Львівської області. З п'яти типів горщиків, виділених для даної пам'ятки, два є зарубинецькими, два — пшеворськими й один — липицьким. З трьох типів мисок — всі пшеворські. Загалом, зарубинецькій культурі належить близько 23% посудин. Орнамент у вигляді дальцевих вдавлень і насічок по краю вінець, характерний для зарубинецької культури Полісся і відсутній на пам'ятках попереднього періоду цього регіону, нанесений на 28% горщиків, причому часто ним прикрашенні посудин типово пшеворських форм і зі спеціально ошершавленою поверхнею²². Таким чином, керамічний комплекс цього поселення характеризується сполученням зарубинецьких форм горщиків з пшевор-

Ми дотримуємося точки зору, згідно з якою зарубинецька культура Середнього Подніпров'я в середині або наприкінці І ст. н. е. переважає гостру кризу¹⁰. Саме в цей час зникають зарубинецькі могильники у Прип'ятському Поліссі, на Середньому і Верхньому Дніпрі, відсутні більш пізні матеріали і на поселеннях.

Зарубинецькі пам'ятки змінюються в даному регіоні старожитностями типу пізніх комплексів Лютежа, Оболоні, Дівич-Гори та іншими, які зберегли тією чи іншою мірою елементи зарубинецької культури ру-бежу нашої ери. Найбільш чітко зарубинецькі риси помітні в керамічному комплексі названих і подібних їм пам'яток¹¹. Для цього характерні корчаги і горщики з високими розтрубоподібними шийками, прикрашеними по вінцях пальцевими вдавленнями або насічками, округлими або ребристими обрисами плічок, розташованих у верхній частині ту-луба. Рідше, ніж в класичній зарубинецькій культурі, трапляється сто-ловий посуд, представлений лощеними мисками і, як виняток, кухлика-ми та горщиками. Форми мисок продовжують зарубинецьку традицію: серед них переважають посудини з S-подібним плавним або ребристим профілем вінець. Порівняно частими є циліндричні миски типу Поче-ла. Якість лощіння, як правило, гірша, ніж на посуді рубежу нашої ери. Як і в зарубинецькій культурі, трапляються диски та зрідка—конічні покришки.

Зарубинецький набір металевих виробів особистого вбрання, який тяжів до середньо- і пізньолатенських традицій, замінюється набором ранньоримського часу: одночленними «верхньодніпровської» серії, го-стропрофільованими й очковими фібулами¹².

Зміни відбулися й у домобудівництві: заглиблені основи споруд мають більш чітку прямокутну форму порівняно з зарубинецьким ча-сом. Очевидно, рідше застосовується каркасна конструкція стін з глиня-ною обмазкою. Про це свідчать матеріали поселень Лютежа й Оболоні. Житла зі шматками глиняної обмазки трапляються тут рідко¹³. Богни-ща розташовані на рівні долівки або в неглибоких ямках і деколи ви-мощені камінням. Вони знаходяться в кутах або центральній частині будівель. На зміну поселенням і городищам, розташованим, як прави-ло, на мисах корінного берега, приходять обширні поселення на дюнах, у межах заплав або на краях надзаплавних терас. Судячи за знахідка-ми одночлененої підв'язної фібули, уламків скляніх посудин і сірогли-няної миски на Дівич-Горі¹⁴, а також очкової фібули пруської серії на поселенні Лютіж, пам'ятки Середнього Подніпров'я даного типу від-носяться до періоду середина I — середина II ст. н. е. Загалом, терито-рія поширення пізньозарубинецьких пам'яток, одну групу яких склада-ють середньодніпровські старожитності, що демонструють найбільш повне збереження рис класичного зарубинецького субстрату, значно розширюється порівняно з тим ареалом, який займала зарубинецька культура на рубежі нашої ери. Ця обставина примусила ряд дослідни-ків говорити про зарубинецький вибух, що стався, як вважають, у ре-зультаті натиску сарматів на рубежі і в І ст. н. е.¹⁵ Саме в цей період активно заселяються Подесення, де виникають пам'ятки типу Почела¹⁶, і Південне Побужжя, де з'являються старожитності типу Мар'янівка і Рахни¹⁷. Одночасно в глибині Лісостепового Лівобережжя і навіть Сте-пу з'являються такі пізньозарубинецькі пам'ятки, як Осипівка, Карта-мишеве II¹⁸, яке можна датувати II ст. н. е. (рис. 3).

Зарубинецьке проникнення у Верхів'я Дністра і Західну Волинь по-чалося приблизно в той самий час. Це підтверджують матеріали пшеворського поселення пізньолатенського часу в Черепині, в об'єктах яко-го разом з типово пшеворською керамікою знайдено «зарубинойдні» посудини¹⁹. Такий самий матеріал трапився в деяких житлах і госпо-дарських спорудах поселення пшеворської культури в Пасіках-Зубриць-ких²⁰, причому на інших об'єктах фази II пізньолатенського часу цієї пам'ятки зарубинецькі матеріали відсутні. Очевидно, зарубинецьке на-селення з'явилося на згаданих поселеннях, як і на Верхньому Подні-

типів горщиків, виявлених на цьому поселенні, два відносяться до зарубинецької, два — до пшеворської культури.

Розглянуті матеріали переконливо свідчать про активний процес взаємодії пшеворської і зарубинецької культур на Західній Волині і Верхньому Подністров'ї в ранньоримський час. У результаті цього процесу складаються пам'ятки, об'єднані нами в волинсько-подільську культурну групу. Якщо на ранніх пам'ятках цієї групи (стадія В-1 ранньоримського часу) пшеворські і зарубинецькі елементи виступають ще ізольовано, в чистому вигляді, то на більш пізніх пам'ятках вже виділяються тип житлової будівлі та форми посудин, що поєднують зарубинецькі і пшеворські елементи.

У пшеворсько-зарубинецькому інтеграційному процесі у Верхньому Подністров'ї на відміну від Волині взяли активну участь також липицькі племена. Це ілюструють матеріали могильника в Звенигороді, де відзначено співіснування липицького і пшеворського поховальних обрядів²⁵, поселення в Ремезівцях, на якому поряд з липицькими знайдено матеріали зарубинецької і пшеворської культур²⁶. На поселеннях волиньо-подільської групи ліпна кераміка липицької культури становить приблизно 2%. Досить часто на цих пам'ятках трапляються фрагменти гончарного посуду і пряслася липицької культури.

Аналогічний процес, очевидно, проходив в Середньому Подністров'ї. Якщо в пізньолатенський час тут відомі окрім пам'ятки лукашівської культури (Сокіл, Круглик) і культури ясторфського типу (Горошева), то вже на стадії В-1 ранньоримського часу вже наявні матеріали пшеворської культури. Вони співіснують в одних об'єктах із фракійськими матеріалами. Це підтверджують матеріали розкопок поселення в Бернашівці²⁷. У відкритому на цьому поселенні об'єкті керамічний матеріал характеризується поєднанням пшеворських і фракійських форм. Пізніше, на стадії В-2, на Середньому Дністрі з'являються пам'ятки, дуже близькі до волиньо-подільських, проте з більшою кількістю фракійських елементів. Прикладом можуть служити матеріали поселень поблизу сіл Велика Слобідка I, Оселівка²⁸. Не виключено, що такі пам'ятки виникли в результаті припліву пшеворсько-зарубинецького населення Волині і Верхнього Подністров'я. Це тим більш вірогідно, що в цих районах у результаті припліву зарубинецьких племен створився надлишок населення. Можлива також часткова інфільтрація на захід племен Південного Побужжя — носіїв старожитностей типу Мар'янівки, Носівці, Рахни²⁹.

Поряд із зарубинецькими матеріалами на пам'ятках Південного Побужжя виявлено ряд посудин, форма і орнамент яких характерні для пшеворської культури. Такими є, наприклад, переважаюча кількість форм мисок. Як і всюди на досліджуваній території, на Південному Побужжі поширюються металеві вироби ранньоримських зразків (очкові і гостропрофільовані фібули, спори). Своєрідності цієї групі надає порівняно чисельний північнопричорноморський імпорт (амфори, намисто, деякі тили фібул, браслетів тощо).

Приблизно в цей час у Середньому Подністров'ї з'являються перші сарматські пам'ятки, до яких відносяться і нещодавно відкриті багаті поховання під Ямполем.

Одночасно з появою зарубинецьких рис у західних областях УРСР ряд пшеворських елементів проникає у Середнє Подніпров'я³⁰. Аналіз кераміки пізньозарубинецьких пам'яток цього регіону показує, що на них з'являються деякі форми посуду немісцевого походження. До них відносяться гострореберні миски, горщики з короткою шийкою і слабовираженими плічками, розташованими вище середини висоти, і деякі інші форми, близькі до кераміки пшеворської культури. Деколи поверхня посудин спеціально ошершавлювалася, а також з'являються горщики, орнаментовані нігтевими защилами по тулубу. Однак форми, що нагадують пшеворські, серед пізньозарубинецького посуду Середнього Подніпров'я становлять меншість. Проте їх наявність над-

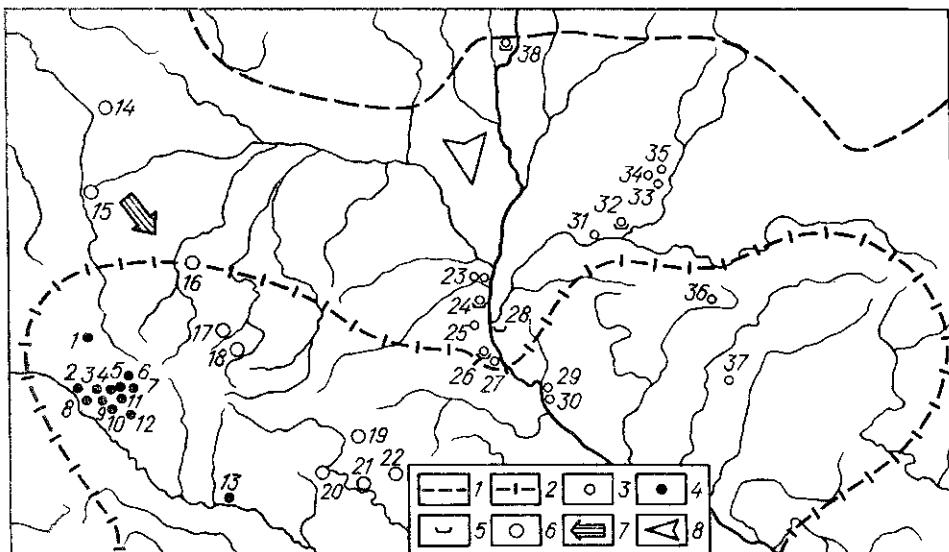

Рис. 5. Пам'ятки України кінця II—III ст. н. е.

1 — Корчівка; 2 — Березець; 3 — Сокільники II; 4 — Підберізі; 5 — Давидів; 6 — Кожичі; 7 — Жирівка; 8 — Твірж; 9 — Сокільники I; 10 — Борщовичі; 11 — Пасіки-Зубрицькі; 12 — Воля Комулецька; 13 — Велика Слобідка I; 14 — Брест-Трішин; 15 — Любомль; 16 — Боратин I; 17 — Боромель; 18 — Лепесівка; 19 — Слобідка; 20 — Гунька; 21 — Заяньківці; 22 — Демидівка; 23 — Грині; 24 — Козаровичі (урочище Бусілівка); 25 — Білогородка; 26 — Нові Безрадичі (урочище Митьків Кут); 27 — Обухів III; 28 — Бортничі; 29 — Решітки; 30 — Сушки 2; 31 — Мена 5; 32 — Киреївка; 33 — Лавриків Ліс; 34 — Фростовичі; 35 — Колодязьний Бугор; 36 — Беседівка; 37 — Вовки; 38 — Абідня.

Умовні позначення: 1 — межа балтських культур лісової зони (за В. В. Седовим та ін.); 2 — межа черняхівської культури (за Е. О. Симоновичем та ін.); 3 — пам'ятки типу Грині і ранні пам'ятки кіївської культури; 4 — пам'ятки волино-подільської групи типу Сокільники I — Давидів; 5 — могильники кіївської культури; 6 — пам'ятки вельбарської культури; 7 — напрям руху вельбарських племен; 8 — напрям переселення верхньодніпровських пізньозарубинецьких племен.

звичайно показова, оскільки вказує на той факт, що контакти місцевого населення з центральноєвропейським культурним ареалом у I—II ст. н. е. не припинялися. До подібних висновків прийшли також дослідники зарубинецької культури³¹.

Ця картина, що характеризується крайньою мозаїчністю, ще більше ускладнюється в другій половині II ст. н. е., коли у східній частині досліджуваного ареалу з'являються пам'ятки типу Грині (рис. 5). Серед матеріалів таких поселень, як Грині³², Решітки в Середньому Подніпров'ї, Вовки³³ в Лісостеповому Лівобережжі, наявність зарубинецьких елементів значно нижча, ніж на згаданих вище пізньозарубинецьких пам'ятках. Топографія поселень, а також основний тип житла (квадратна у плані напівземлянка з вогнищем в одному з кутів, в деяких випадках — з центральним стовпом) загалом близькі до пізньозарубинецьких. Разом з тим характер керамічного комплексу визначають посудини з широкою горловиною і slaboviраженими плічками, поверхня яких часто вкрита слідами розчесів гребінцем. Такі горшки і корчаги не мають прямих аналогій серед місцевих пізньозарубинецьких старожитностей. Лощені миски в таких комплексах трапляються порівняно рідко і близькі до описаних вище як пшеворських, так і пізньозарубинецьких.

Кераміка типу Грині і Решітки подібна до матеріалів поселення і могильника Абідня (Адаменка) у Верхньому Подніпров'ї. Ця пам'ятка, судячи за знахідками ранньоримської емалевої брошки і ручки шкатулки, уламка червонолакової посудини, а також формами кераміки, досить близьких до посуду з Чаплина, відноситься до II—III ст. Можна припустити, що в оформленні своєрідної культури Верхнього Подніпров'я цього періоду, крім місцевого зарубинецького населення, деяку роль відіграли племена культури штрихованої кераміки. Про це

свідчать поширення звичаю покривати поверхню посуду розчосами гребінкою, а також деякі форми ліпного посуду. Жителі верхньодніпровських пам'яток типу Абідня, просунувшись на південь, очевидно, взяли безпосередню участь у створенні на Київщині таких поселень, як Грині і Решітки, які можна вважати переходними до пам'яток київського типу. Хронологія даної групи пам'яток встановлюється в рамках близько другої половини II ст. н. е. на основі фрагмента червонолакової чаші і намистини (Грині), фрагментів амфор ранньоримського часу, а також фібули типу 84, за класифікацією О. Альмгрена (Вовки) ³⁴.

Наприкінці II — на початку III ст. в Середньому Подніпров'ї (як і в Південно-Східній Білорусії, Подесенні і Посеймі) поширяються ранні пам'ятки київського типу, на яких ще не помітні впливи черняхівської культури. Вони представлені поселенням Сушки 2, поселенням і могильником Козаровичі і більшістю комплексів поселення Нові Безрадичі ³⁵. На відміну від вищеописаних старожитностей I—II ст. ці пам'ятки характеризуються більшою одноманітністю, тільки їм властивим речовим комплексом, що відрізняється від сусідніх археологічних культур. На зміну різноманітним типам посуду I—II ст. приходить небагатий асортимент кераміки, серед якої виділяються корчаги з максимальним розширенням тулуба у верхній частині, а також біконічні і округлобокі горщики ³⁶. Хоча більшість форм горщиків сягає до зарубинецьких прототипів, посудини з короткою шийкою і slaboprofільованими плічками мають аналогії на пшеворських пам'ятках. Високі лощені миски простих ребристих форм, що нагадують пшеворські, як і диски, трапляються рідко. Кухлики, вази, лощені горщики і конічні покришки взагалі відсутні. Вінця посудин деколи прикрашаються насічками або пальцевими вдавленнями.

На жаль, малочисельність поховальних пам'яток київського типу і повна відсутність могильників II — початку III ст. у Верхньому Подністрів'ї і Західній Волині затруднюють виявлення їх спільніх чи відмінних рис. Проте слід відзначити, що така деталь поховального обряду київської культури Середнього Подністрів'я, як супроводження поховань фрагментами повторно перепаленої кераміки (Козаровичі), близчча до пшеворської, ніж до класичної зарубинецької культури.

У західних областях у цей же час формуються старожитності типу Сокільники I — Давидів, що ввібрали елементи пшеворської, зарубинецької і частково липицької культур. Вони становлять наступний етап розвитку пам'яток волино-подільської групи.

Більшість поселень цього періоду розміщені на південних схилах балок, підвищень. Одноманітного характеру набувають житла. Це виключно напівземлянки прямокутної форми із стовповими ямами по кутах і посередині протилежних стінок і вогнищем, викладеним каменями, або глинобитною піччю в куті. З'являються одиничні глинобитноплетневі наземні житла з вогнищем, викладеним камінцями.

Серед керамічного комплексу вже неможливо виділити специфічно зарубинецькі, пшеворські чи липицькі форми. Переважають посудини, що становлять комбінацію більш ранніх типів. Основними серед кераміки є опуклобокі, витягнуті горщики з незначно відігнутою шийкою і високо розміщеними плічками, біконічні ребристі горщики. Миски і диски-покришки представлениі по одному, причому серед мисок є екземпляри, близькі до пізньозарубинецьких. Зникає орнамент на горщиках, лощений посуд, спеціальна ошершавленість поверхні. Загалом, кераміка поселень типу Сокільники I — Давидів дуже близька по посуду з середньодніпровських ранніх пам'яток київської культури (Сушки 2, Козаровичі, Нові Безрадичі, рис. 6). На відміну від останніх, де майже або зовсім відсутня гончарна кераміка, на пам'ятках волино-подільської групи з'являється невелика кількість гончарного посуду провінціально-римського типу, очевидно, причерноморського походження. Найбільш раннім комплексом з провінціально-римською керамікою є житло з поселення в Пасіках-Зубрицьких, де знайдено бронзову фібулу типу

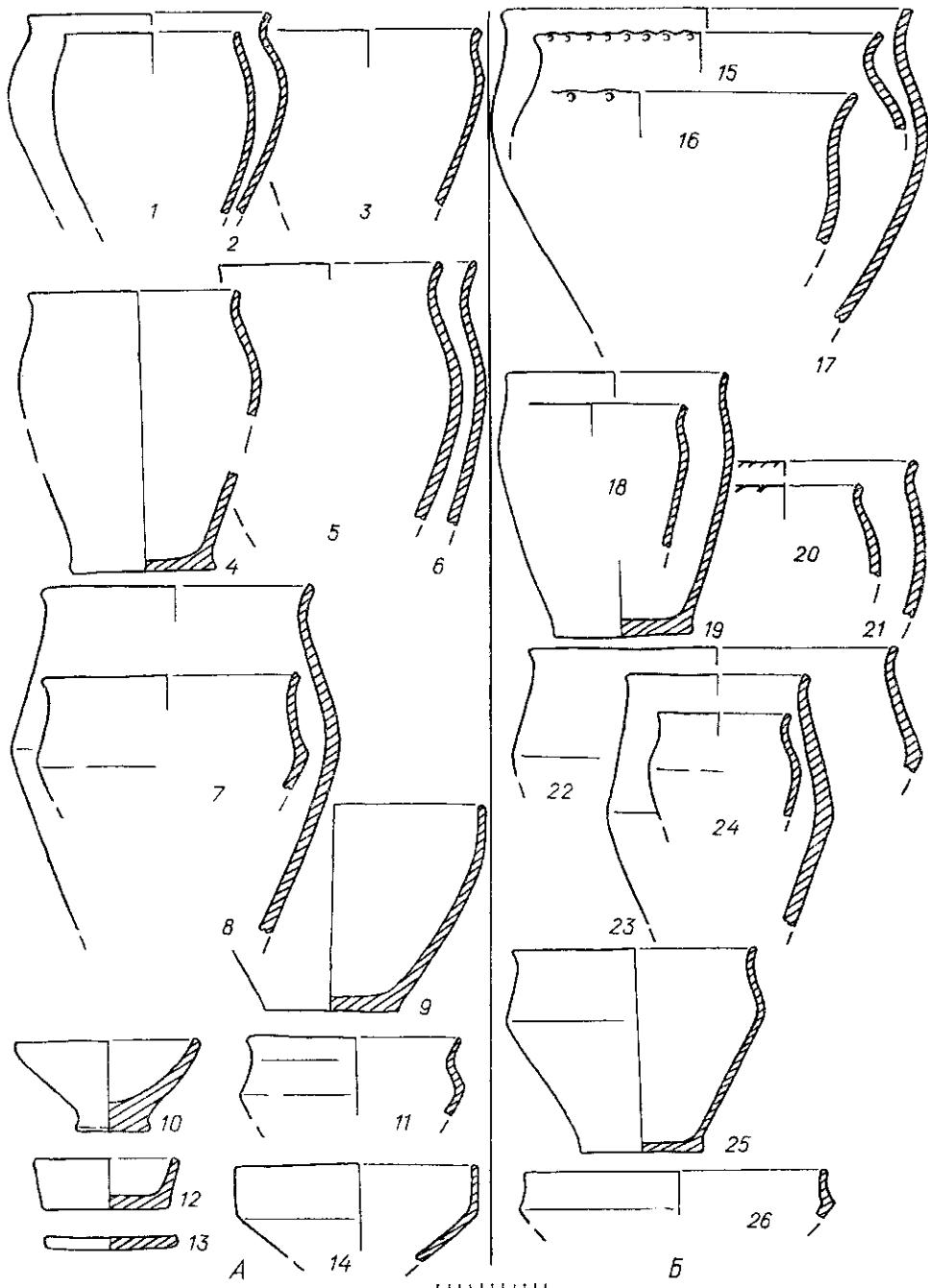

Рис. 6. Основні форми посуду з комплексів кінця II—III ст. пам'яток волино-подільської групи типу Сокільники I — Давидів (А), пам'яток типу Грині і ранніх пам'яток кіївської культури Середнього Подніпров'я (Б).

1—9, 13, 15, 24 — кухонна і тарна кераміка. 1, 4, 11 — Давидів; 2, 3, 8, 9 — Пасіки-Зубрицькі; 5—7, 10, 14 — Сокільники I; 12, 13 — Підберізці; 15, 24, 25 — Сушки 2; 16—22 — Грині 2; 17—21, 23 — Козаровичі; 26 — Грині I.

84, за класифікацією О. Альмгрена, з другої половини II ст. н. е. Це також комплекс житла 7 з поселення в Підберізцях з фібулою, похідною від гостропрофілованих, що датуються другою половиною II — початком III ст. У першому житлі гончарна кераміка становила 14,6%, в другому — 6,7. Переважна більшість уламків належала мискам з лощеною поверхнею і пролощеним хвилястим орнаментом, що мають ана-

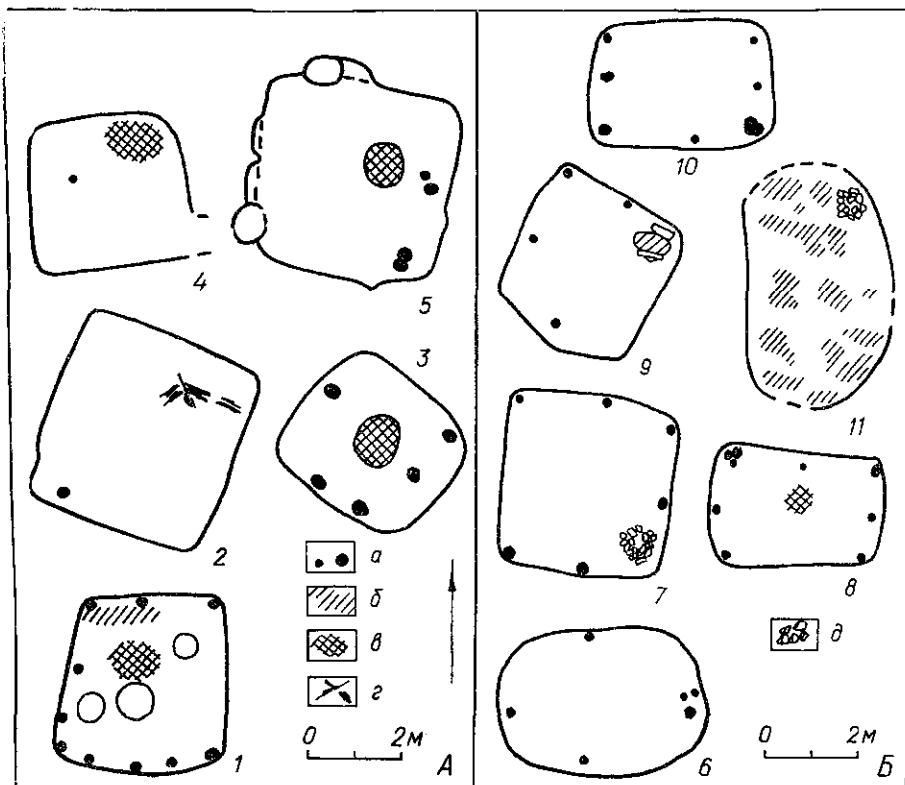

Рис. 7. Основні типи жителів рубежу нашої ери — III ст. н. е. з пам'яток Середнього Подніпров'я (А), Верхнього Подністров'я та Західної Волині (Б).

1 — Підліпенкова Гора; 2, 3 — Лютіж; 4 — Грині; 5 — Сушки 2; 6, 9—11 — Пасіки-Зубрицькі; 7, 8 — Підберізці; 1, 6 — житла рубежу I ст. н. е.; 2, 3, 7, 8 — житла кінця I — середини II ст.; 4, 5, 9—11 — житла кінця II — III ст.

Умовні позначення: а — стовпові ями; б — розвал глиняної обмазки; в — місце вогнища; г — горіле дерево; д — каміння.

логії на пізньоантичних пам'ятках Північного Причорномор'я II—III ст.³⁷ Очевидно, з цього району в Подністров'я поступали також амфори, південні типи фібул, намиста з єгипетського фаянсу, ротаційні жорна та інші предмети. Все це свідчить, що, починаючи з другої половини II ст. н. е., населення Подністров'я поступово втягується у сферу впливів провінціально-ромської культури. Наприкінці II — у першій половині III ст. під її впливами тут складаються основні елементи, характерні для місцевої групи пам'яток черняхівського типу, досліджені В. Д. Бараном³⁸. Детальне порівняння волино-подільських і черняхівських пам'яток не залишає сумніву в їх близькості. Поселення розташовані в однакових топографічних умовах, часто в одних і тих самих місцях. Подібні форми заглиблених і наземних жител, їх конструкція, інтер'єр (рис. 7). Порівняння ліпної кераміки двох груп пам'яток також свідчить про їх типологічну спорідненість³⁹. Ідентичні окремі групи господарсько- побутових предметів, прикрас. Певні відмінності, що простежуються між цими пам'ятками, пояснюються різним рівнем соціально-економічного розвитку етнічно спорідненого населення.

Аналогічна картина спостерігається на Середньому Дністрі. Матеріали для такого висновку одержані нами при дослідженні поселення поблизу с. Велика Слобідка I Кам'янець-Подільського району⁴⁰. Тут знайдено напівземлянкове житло прямокутної форми та кілька господарських споруд з ліпним посудом, який типологічно близький до пшеворсько-зарубинецьких керамічних матеріалів кінця I—II ст. цього самого поселення. В житлі виявлено бронзову фібулу підв'язної конструкції з рубчастим кільцем на спинці, що датується III ст. н. е. В об'єк-

тах знайдено невелику кількість гончарної сіроглиняної кераміки.

Як відомо, в IV ст. н. е. на цій території виникають поселення, засновані квадратними напівземлянками з печами-кам'янками в кутах і ліпною керамікою, близькою до ранньосередньовічних слов'янських керамічних комплексів (Теремці, Бакота, Сокіл) ⁴¹.

На значній частині Волині та Південному Побужжі процес включення пшеворсько-зарубинецьких старожитностей в черняхівську культуру був ускладнений вторгненням сторонніх елементів, передусім вельбарських. На території Західної Волині пам'ятки вельбарської культури з'явилися наприкінці II --початку III ст. н. е. На поселенні в Боратині об'єкти цієї культури перекривали шар поселення I--II ст. з матеріалами волино-подільської групи. Знахідка в одному з вельбарських об'єктів двочленної підв'язної залізної фібули, виготовленої з круглого стержня (група 16, серія 2, за А. К. Амброзом), дозволяє припустити, що вельбарське населення з'явилося на поселенні вже наприкінці II ст. В даний час немає даних, які б свідчили про зміщення місцевого і прийшлого населення в згаданий час. Очевидно, під тиском вельбарських племен носії пам'яток волино-подільської групи відійшли на південь, у Подністров'я, і, можливо, на схід; у Середнє Подніпров'я.

Поминувши Верхнє Подністров'я, вельбарські племена уже в III ст. н. е. з'явилися на Південному Побужжі, про що свідчить наявність тут групи поселень, досліджених П. І. Хавлюком (Гунька, Демидівка, Слобідка, Заньківці та ін.) ⁴². На поселеннях знайдено витягнуто-прямокутні наземні житла глинобитної конструкції з ліпною керамікою вельбарської та пізньопшеворської культур. Керамічний комплекс містить невелику кількість гончарної кераміки провінціальноримського типу. Ці пам'ятки слід відрізняти від старожитностей типу Дитиничі—Капустянці, які пов'язані з другою хвилею переселення вельбарських племен на південний схід, що мала місце в III ст. н. е., коли склалася черняхівська культура.

Таким чином, паралельність етнокультурного розвитку в Середньому Подніпров'ї, Подністров'ї, Західній Волині та Південному Побужжі простежується на кожному з виділених етапів розвитку місцевих племен. Близько середини I ст. н. е. зникають зарубинецька і пшеворська культури в їх класичному пізньолатенському прояві. З середини I ст. до середини II ст. н. е. на вказаній території, а також в Лісостеповому Лівобережжі та Подесенні поширяються пам'ятки, що певною мірою зберегли зарубинецькі елементи. Ті самі компоненти, змішуючись з пшеворськими, з'являються на пам'ятках Західної Волині та Подністров'я. Одночасно на схід проникають пшеворські елементи. Визначальною рисою пам'яток цього регіону є співіснування на них елементів зарубинецької та пшеворської культур. Між собою вони різняться кількісним співвідношенням тих чи інших елементів, пов'язаних з різною місцевою підосновою. Це проявляється в характері кераміки, домобудівництва, похованальному обряді. Так, у волино-подільській групі на Західній Волині і Верхньому Подністров'ї основними є пшеворські елементи, в Середньому Подністров'ї поряд з ними досить виразно проявляється дакійський субстрат. У Південному Побужжі і Середньому Подніпров'ї помітно переважає зарубинецький компонент. Пам'ятки Середнього Подніпров'я містять, крім того, деякі сарматські, пізньоскіфські та інші субстратні елементи. Очевидно, в процесі подальших досліджень виникає можливість слідом за волино-подільською виділити в окресленому регіоні ще кілька культурних груп.

Виділений пшеворсько-зарубинецький регіон достатньо обширний і загалом обмежується на півночі територією поширення археологічних культур лісової смуги (культури штрихованої кераміки, дніпро-дніська, мошинська), які належали балтським племенам. На заході, у верхів'ях правого берега Вісли і лівобережжя Західного Бугу, виділена область межує з пшеворськими пам'ятками, які значною мірою відріз-

няються від досліджуваних. Східну межу в даний час можна визначити приблизно районами верхів'їв Сейму і Псла.

З другої половини II ст. помітна тенденція до уніфікації культури в межах даної культурної області, що, очевидно, свідчить про формування тут єдиного етносу. Цей процес був перерваний інвазією вельбарських племен наприкінці II — початку III ст. і подіями, пов'язаними з утворенням черняхівської культури. В ареал останньої увійшли південні і західні райони пшеворсько-зарубинецької культурної області. В більш-менш чистому вигляді її розвиток проходив у північно-східній частині виділеного ареалу і був пов'язаний з київською культурою, що виникла на зарубинецькому субстраті.

Після розпаду черняхівської культури наприкінці IV—V ст. складання даної культурної області завершилося. На основі пам'яток черняхівського часу верхів'їв Дністра і Західного Бугу формується місцева група празької культури⁴³. Певні спільні риси наявні між пам'ятками празької і київської культур у північно-східній частині Дніпровського Правобережжя⁴⁴. На основі лівобережних (деснянських) старожитностей київської культури в ході її проникнення в Лісостеп складається ранньосередньовічна пеньківська культура⁴⁵.

Пам'ятки київського типу Верхнього Подніпров'я, що мали значно менші контакти з черняхівською культурою, послужили основою для формування колочинської культури⁴⁶.

Носіями празької і пеньківської культур у даний час майже одностайно визнаються слов'янські племена, відомі за повідомленнями авторів раннього середньовіччя, які описали вторгнення словенів і антів у межі Візантії. Цей висновок підтверджується збіgom території і хронології празької і пеньківської культур з даними писемних джерел, дальшим розвитком цих культур, що переходят у давньоруську. Очевидно, етнічна належність населення першої половини I тис. н. е. виділеного ареалу, на основі культури якого виникла ранньосередньовічна слов'янська культура, також повинна визначатися як слов'янська, вірніше, праслов'янська, з врахуванням того факту, що етнонім «слов'яни» зафікований лише в середині I тис. н. е. Для підтвердження даної гіпотези необхідні інтенсивні дослідження пам'яток I—III ст. згаданої території, насамперед у малодосліджених районах Східної Волині.

Д. Н. КОЗАК, Р. В. ТЕРПИЛОВСКИЙ

О культурно-историческом процессе на территории Украины в первой четверти I тыс. н. э.

Резюме

В последние годы с расширением источниковедческой базы археологических памятников первых веков нашей эры открылась возможность сопоставления этапов этно-культурного развития племен Среднего Поднепровья и верховьев Западного Буга и Днестра. В I в. н. э. в Среднем Поднепровье классическая зарубинецкая культура сменяется памятниками типа поздних комплексов Лютежа, Оболони, Девич-Горы. Территория позднезарубинецких памятников сильно расширяется по сравнению с зарубинецкой культурой: активно заселяются Днепровское Левобережье, а также Южное Побужье. Одновременно зарубинецкое проникновение начинается и в ареалах пшеворской и липицкой культур в верховьях Днестра и Западной Волыни. На смену позднелатенскому комплексу пшеворских поселений Чишки, Черепин, Пасеки-Зубрицкие приходят памятники волынно-подольской группы, сочетающие в керамике пшеворские и зарубинецкие черты.

В середине II в. н. э. в Поднепровье распространяются памятники типа Грини, связанные с верхнеднепровскими зарубинецкими племенами. На основе местных групп позднезарубинецких древностей и памятников типа Грини на рубеже II—III вв. складывается киевская культура. Одновременно в верховьях Днестра и Западного Буга формируются памятники второго этапа волынно-подольской группы типа Сокольники 1 — Давыдов. Наблюдается тенденция к унификации культуры в пределах этой зарубинецко-пшеворской области, четко отличающейся от пшеворской культуры Висло-Одерского междуречья. Таким образом, вероятно, шел процесс сло-

жения единой культурной области на основе киевской культуры и памятников волынно-подольской группы. Этот процесс был приостановлен в результате инвазии племен вельбарской культуры, но в целом завершился в середине I тыс. н. э. с возникновением на этой основе культур раннесредневековых славян.

- 1 Smiszko M. Kultury wcześniego ekresu ery cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. — Lwów, 1936; Czeglik B. M. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975. — 170 с.
- 2 Smit Z. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniowicach-Wielkich kolo Bielska Podlaskiego. — WA, 1927, t. 7.
- 3 Павлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. — Археологія, 1971, 4, с. 84—94; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра. — Археологія, 1975, 18, с. 7—19.
- 4 Бідзіля В. І., Пачкова С. П. Зарубинецьке поселення у с. Лютеж. — МИА, 1969, № 160, с. 57—75.
- 5 Третьяков П. Н. У истоках древнерусской народности. — М., 1970, с. 50—52.
- 6 Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолии. — В кн.: Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.
- 7 Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981, с. 157—162.
- 8 Щукін М. Б. Археологические данные о славянах II—IV вв. н. э. — АС, 1976, № 17, с. 70—78.
- 9 Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984, с. 3—91.
- 10 Каспарова К.В. О верхней хронологической границе зарубинецкой культуры Припятского Полесья. — СА, 1976, № 3, с. 139—140.
- 11 Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников на Струге. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 77—79.
- 12 Кравченко Н. М., Гороховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — СА, 1979, № 2, с. 53—59 Циндроуска Л. О. Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї. — Археологія, 1982, 37, с. 86—94.
- 13 Шовкопляс А. М. Исследования на Оболони в Киеве. — НОСА (тезисы), 1979, т. 3, с. 34—35; Бідзіля В. І., Пачкова С. П. Указ. соч., с. 53—55.
- 14 Циндроуска Л. А. Новые позднезарубинецкие памятники в бассейне р. Струги. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тезисы). Киев, 1981, с. 93—94.
- 15 Максимов Е. В. Взаємовідносини зарубинецьких та скіфських племен Подніпров'я. — Археологія, 1978, 28, с. 45—55; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 75—81.
- 16 Заверняев Ф. М. Почепское селище. — МИА, 1969, № 160, с. 88—118.
- 17 Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра, с. 7—18.
- 18 Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського типу Орелі. — Археологія, 1975, 18, с. 92—107; Горюнов Е. А. Исследования в Курской области. — АО 1979 г., М., 1980, с. 50—51.
- 19 Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднепровье и Западном Побужье. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 82, рис. 3, 4—14.
- 20 Там же, с. 79, рис. 1.
- 21 Чигилек В. М. Вказ. праця, с. 94—104.
- 22 Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры., с. 84, рис. 4; с. 86, рис. 6.
- 23 Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі, рис. 27, 33.
- 24 Воляник В. К. Население Волыни первой половины I тыс. н. э.: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Киев, 1978, с. 11.
- 25 Козак Д. Н. Могильник початку нашей ери у с. Звенигород на Львівщині. — Археологія, 1978, 25, с. 96—107.
- 26 Чигилек В. М. Вказ. праця, с. 33—37, рис. 22, 25, 29—31, 37, 39.
- 27 Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры..., с. 99, рис. 13.
- 28 Козак Д. Н. Раскопки у с. Великая Слободка на Днестре. — АО 1980 г., М., 1981, с. 259; Чигилек В. Н. Двухслойное поселение у с. Оселивка на Днестре. — АО 1975 г., М., 1976, с. 402.
- 29 Хавлюк П. І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі. — Археологія, 1981, 4, с. 84—91; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра, с. 7—19.
- 30 Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье. — МИА, 1969, № 160, с. 49; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР, с. 110, 124, 126, 131—132.
- 31 Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР, с. 131—132.
- 32 Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, с. 39—41.
- 33 Там же, с. 37—38.

- ³⁴ Терпиловский Р. В. К сложению памятников киевского типа. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (тезисы), с. 94.
- ³⁵ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности, Л., 1974, с. 11—21; Абашина Н. С., Гороховський Є. Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів. III. — Археологія, 1975, 18, с. 61—71.
- ³⁶ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян..., с. 11—91; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев, 1984, с. 45—50.
- ³⁷ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков нашей эры. — Киев, 1976, с. 91, табл. VII, 29—31, 33; с. 99, табл. IX, 1—7.
- ³⁸ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 3—148.
- ³⁹ Козак Д. Н. Піщеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — Археологія, 1982, 37, с. 31—48.
- ⁴⁰ Козак Д. Н. Раскопки у с. Великая Слободка на Днестре, с. 259.
- ⁴¹ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 147—148.
- ⁴² Хавлюк П. І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту у 1976 р. — НА ІА АН УРСР, 1976, ф. е., с. 80—92, с. 2.
- ⁴³ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 163—177.
- ⁴⁴ Кравченко Н. М. Исследования славянских памятников..., с. 86—87.
- ⁴⁵ Терпиловский Р. В. Указ. соч., с. 78—93.
- ⁴⁶ Там же, с. 73—78.

Публікації та повідомлення

В. П. ГРИГОР'ЄВ

Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області

У 1980 р. Середньодніпровська археологічна експедиція Черкаського обласного краєзнавчого музею провадила охоронні розкопки кургану в межах м. Городища Черкаської області *. Курган, відомий в народі під назвою Козацька Могила, знаходився поблизу залізничного вокзалу (вул. Фізкультурна, 24), в 2 км на південний захід від лівого берега р. Вільшанка (права притока р. Дніпро). В геоморфологічному відношенні район дослідження являє собою велику першу надзаплавну терасу, розчленовану де-не-де балками та ярами. В найближчому оточенні Козацької Могили (в радіусі 3 км) інших насипів, які збереглися до наших днів, не виявлено.

Висота кургану була 5,3 м, діаметр — до 36 м. Форма насипу конічна, зі сплющеною вершиною, в плані округла. На час розкопок курган був сильно пошкоджений, особливо його північна половина, де знаходилися вкопані в землю різні господарські споруди. Східчаста тераса на схилах кургану практично зруйнувала весь верхній шар насипу — до глибини 0,4 — 1 м від сучасної поверхні. В центрі і південній частині кургану в профілі бровок простежувалися сліди великої пізньої ями, яка зруйнувала значну частину насипу — до глибини 1,7 м від сучасної поверхні (рис. 1).

В кургані виявлено вісім поховань: п'ять — ямної культури (№ 3—7), два — середньодніпровської культури (№ 1, 2) й скіфське (№ 1a). Основним було поховання № 7 (рис. 1).

Як показали дослідження, курган в стратиграфічному відношенні являв собою складну поховальну пам'ятку, споруджену за чотири будівельні періоди. Найдавніший насип I) висотою 2,1 м * і діаметром (захід—схід) 20,6 м споруджений над похованням № 7, для якого зафіковано викид материкової глини на рівні похованого ґрунту. Викид знаходився на відстані 0,8 м на південний захід від центру кургану і мав довжину 3,6 м, товщину до 0,2 м. Насип складався з однорідного щільного чорнозему (рис. 1). Перша досипка (насип II) була пов'язана з двома наступними похованнями № 5 і 6, що були впущені з поверхні найдавнішого кургану. Глиняні викиди з цих поховань покривали північну і східну поли первісного насипу шаром товщиною відповідно 0,2 і 0,15 м. Розміри кургану після досипки: висота 3,8 м, діаметр (захід—схід) 23,9 м (рис. 1). Досипка здійснювалася темно-сірим гумусовим суглинком. Вона не відділена від насипу прошарком рослинного тліну, що свідчить про їх хронологічну близькість **. Друга досипка (насип III) — чорноземом з включеннями грудковатого суглинку — споруджена над похованнями № 3 і 4, які були впущені з поверхні першої досипки. Розміри кургану після досипки: висота 4,3 м, діаметр близько 28 м. Третя досипка (насип IV), що складалася з неоднорідного змішаного шару (чорнозем, глина, супісок), споруджена над двома похованнями № 1 і 2, впущеними з поверхні другої досипки. Верхня частина їх могильних ям і впускне скіфське поховання (№ 1a) були повністю зруйновані сучасною ямою. Похований чорнозем потужністю 0,35 м знаходився на глибині 5,5 м від вершини кургану (рис. 1).

* Користуючись нагодою, висловлюю подяку Г. Т. Ковпаненко за допомогу і консультацію під час розкопок.

** Тут і далі висота насипу і досипок вказана від рівня похованого ґрунту (давньої поверхні).

** Відсутність стерильного прошарку похованого дерну зафікована нами і відносно двох наступних досипок.

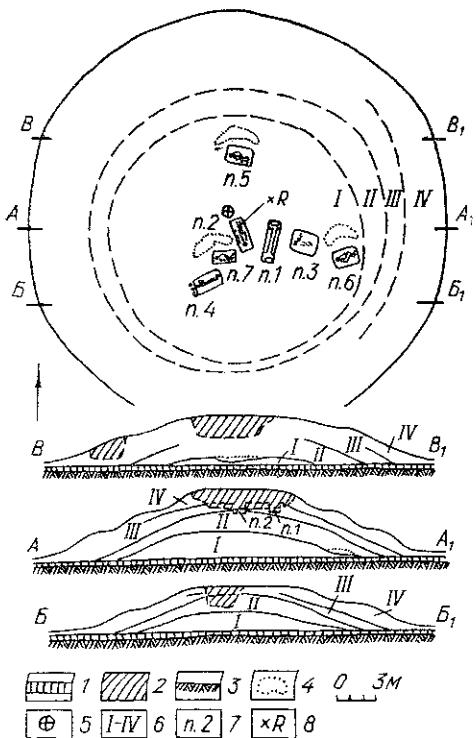

Рис. 1. План і розрізи насипу кургану:
1 — похованій ґрунт; 2 — пізні ями; 3 — материк; 4 — глиняний викид; 5 — зруйноване поховання скіфського часу; 6 — насипи; 7 — поховання.

новлені на дні могили. Поздовжні плями, розчищено поховання дуже поганої збереженості, що здійснене за обрядом інгумації. Судячи за знахідкою в південній частині могили фрагментованих кісток черепа і верхніх кінцівок, поховання мало південну орієнтацію (рис. 2, 1). В північно-східній частині дна ями на боці лежала тонкостінна посудина з кулястим тулубом, невисокими прямими, відігнутими назовні вінцями та округлим дном. Орнамент розташований у верхній частині посудини і складається з п'яти горизонтальних рядів відбитків шнура, ялинкової композиції. По краю вінець нанесені косі насічки. Поверхня темно-сірого кольору, з коричневими плямами, старанно загладжена. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Висота посудини 12,2 см, діаметр вінець 14 см (рис. 2, 2). У посудині і поряд з нею виявлено порошок яскраво-червоної вохри.

Поховання № 2 (середньодніпровське парне) знаходилося в центрі кургану. Могильна яма, зруйнована сучасною ямою, простежувалася біля самого дна, яке знаходилося на глибині 1,92 м від вершини кургану (рис. 1). В плані могила мала прямокутну форму із злегка закругленими кутами і була орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Довжина її 2,57 м, ширина 0,92 м. Над похованнями знаходився погано збережений дерев'яний настил. Конструктивними особливостями він принципово не відрізняється від попереднього (див. опис поховання № 1). Поздовжні його плахи прогнулися на кістяках і місцями торкалися дна могили. Ширина однієї з найкраще збережених плах була близько 0,24 м, товщина до 0,12, довжина 1,57 м. Поперечна коло-

Поховання № 1а (скіфське) було повністю зруйноване. Залишки його знаходилися в заповненні пізньої ями на глибині 0,7 м від вершини кургану, на відстані 1,4 м на північний захід від його центру (рис. 1). Тут разом з будівельним сміттям (бита цегла, цвяхи) в зрушеному вигляді знайдено дві фрагментовані людські кістки кінцівок і чорнолощений тонкостінний уламок ліпної скіфської кераміки VI ст. до н. е.

Поховання № 1 (середньодніпровське) знаходилося на відстані 3 м на схід — південний схід від центру кургану, на глибині 1,83 м від його вершини. Могильна яма, зруйнована у верхній частині, простежувалася з глибини 1,55 м (рис. 1). Вона мала прямокутну в плані форму із злегка заокругленими кутами і була орієнтована в меридіальному напрямку з незначним відхиленням. Розміри могили в нижній частині, де вона збереглася, — 3,19 × 0,9 м. Безпосередньо над самим похованням знаходився дерев'яний настил з двох довгих поздовжніх плах, що опиралися на дві короткі поперечні колоди, встав- плахи і поперечні колоди-опори лежали впритул до стінок ями. Поздовжні плахи злегка прогнулися і

максимальна їх товщина була 0,23 м, ширина до 0,47 м. Поперечні колодки в збереженій частині мали довжину 0,7 м, товщину до 0,24 м і ширину близько 0,28 м (рис. 2, 1). На дні могили, серед окремих зольно-угільних скupчень у вигляді плям, розчищено поховання дуже поганої збереженості, що здійснене за обрядом інгумації. Судячи за знахідкою в південній частині могили фрагментованих кісток черепа і верхніх кінцівок, поховання мало південну орієнтацію (рис. 2, 1). В північно-східній частині дна ями на боці лежала тонкостінна посудина з кулястим тулубом, невисокими прямими, відігнутими назовні вінцями та округлим дном. Орнамент розташований у верхній частині посудини і складається з п'яти горизонтальних рядів відбитків шнура, ялинкової композиції. По краю вінець нанесені косі насічки. Поверхня темно-сірого кольору, з коричневими плямами, старанно загладжена. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Висота посудини 12,2 см, діаметр вінець 14 см (рис. 2, 2). У посудині і поряд з нею виявлено порошок яскраво-червоної вохри.

Поховання № 2 (середньодніпровське парне) знаходилося в центрі кургану. Могильна яма, зруйнована сучасною ямою, простежувалася біля самого дна, яке знаходилося на глибині 1,92 м від вершини кургану (рис. 1). В плані могила мала прямокутну форму із злегка закругленими кутами і була орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Довжина її 2,57 м, ширина 0,92 м. Над похованнями знаходився погано збережений дерев'яний настил. Конструктивними особливостями він принципово не відрізняється від попереднього (див. опис поховання № 1). Поздовжні його плахи прогнулися на кістяках і місцями торкалися дна могили. Ширина однієї з найкраще збережених плах була близько 0,24 м, товщина до 0,12, довжина 1,57 м. Поперечна коло-

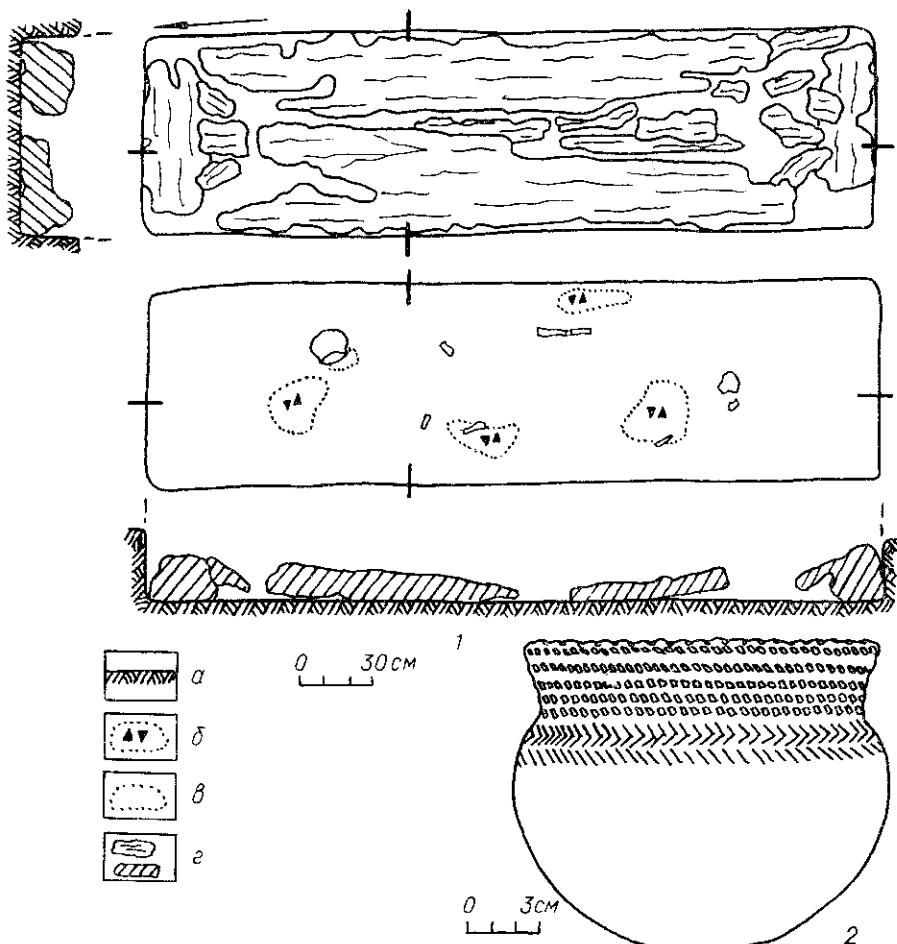

Рис. 2. Поховання № 1:

1 — план і розріз; 2 — посудина з поховання. Умовні позначення: а — насип III; б — зольновугільна досипка дна могили; в — земля; г — дерево.

да, що збереглася і лежала на дні могили, мала розміри $0,19 \times 0,14 \times 0,56$ м (рис. 3, 1). Кістяк похованого дорослого чоловіка лежав на спині у випростаному положенні (рис. 3, 1). Руки — вздовж тулуба. Зліва від черепа на боці лежала посудина, в районі верхньої частини грудної клітки — крем'яний ніж. На правій плечовій кістці на боці (обушком до тулуба) лежала кам'яна сокира, поряд знаходився крем'яний наконечник стріли. Біля лівого стегна дорослого кістяка лежав погано збережений дитячий череп. Судячи за залишками тліну від кінцівок, дитина лежала на спині у випростаному положенні і була орієнтована, як і дорослий кістяк, головою на південний схід. На дні могили, в різних її частинах, зокрема під кістками, виявлено окрім зольно-вугільних скupчення у вигляді плям (рис. 3, 1).

1. Посудина з плоским дном, майже прямими вінцями і перегином у верхній частині тулуба. Поверхня коричнювато-жовта, з темними плямами. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Висота посудини 6 см, діаметр вінець 7 см, дна — 5,3 см (рис. 3, 3).

2. Крем'яний ніж, виготовлений із короткої, підтрикутої в перерізі пластини, оброблений круговою ретушшю з боку спинки. Кремінь темно-сірого кольору. Довжина 4,9 см, ширина 1,67 см (рис. 3, 4).

3. Кам'яна просвердлена, обушкового типу сокира. Округлий нижній бік злегка увігнутий, верхній сплющений і має рельєфно підкреслені поздовжні грані. Край обушка орнаментований двома паралельними

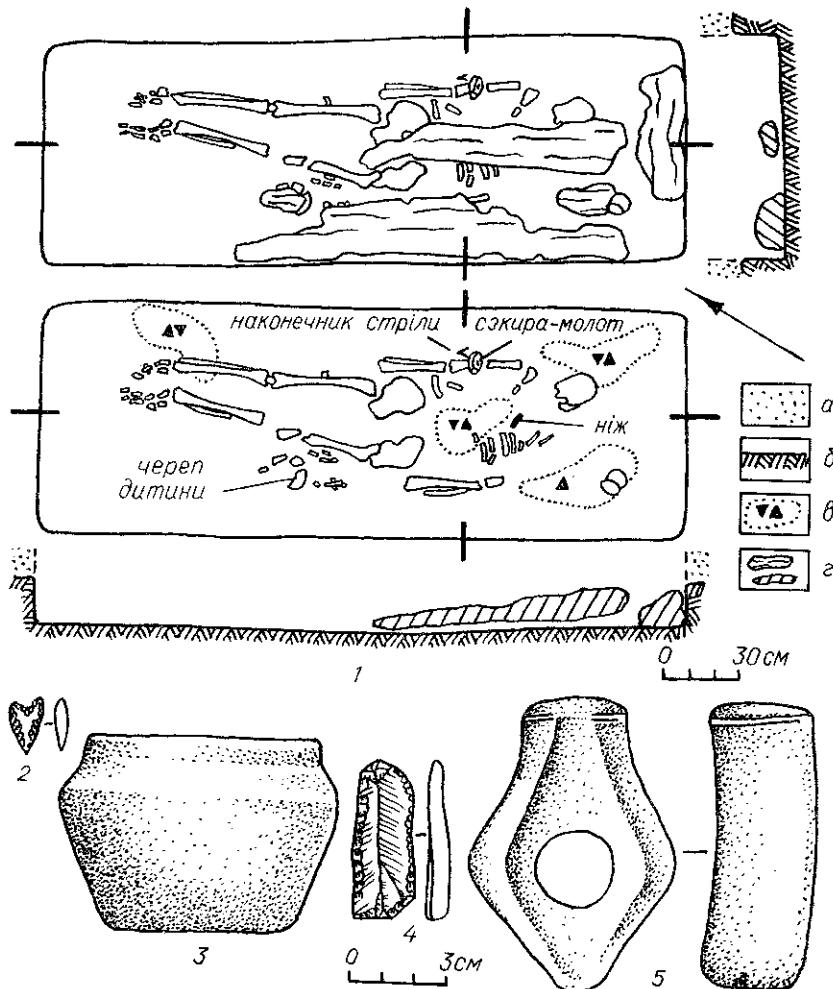

Рис. 3. Поховання № 2:

1 — план і розріз поховання; 2 — крем'яний наконечник стріли; 3 — посудина з поховання; 4 — крем'яний ніж; 5 — кам'яна сокира.
Умовні позначення: а — насип III; б — насип II; в — зольно-вугільна досипка дна могили; г — дерево.

нарізками — борозенками. Вся поверхня старанно відшліфована. Довжина сокира 9 см, ширина середньої частини 6,1, висота 3,1 см, діаметр отвору 2,5 см (рис. 3, 5).

4. Крем'яний наконечник стріли трикутної форми з виїмкою в основі, лінзоподібний в перерізі. Поверхня оброблена бічною струменистю та лезопильчастою ретушшю. Довжина його 1,7 см, ширина основи 0,9 см (рис. 3, 2).

Поховання № 3 (ямне, колективне) знаходилося в 5 км на схід — південний схід від центру кургану, на глибині 3,5 м від його вершини (рис. 1). Контури могильної ями простежувалися з глибини 3,05 м. Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами і була орієнтована за поздовжньою віссю з північного заходу на південний схід з незначним відхиленням. Довжина її 2,05 м, ширина 1,59 м. Верхня частина поховальної ями і стінки була зруйнована. Залишки поздовжнього дерев'яного перекриття у вигляді частин плах, що погано збереглися, шириною 0,12 м і товщиною до 0,09 м траплялися в заповненні ями і на її дні. Погано збереглися кості трьох дорослих похованих. Вони були змішані і лежали посередині дна ями. Дно могили, багато кісток, особливо черепи, були густо посыпані темно-червоною вохрою (рис. 4, 1). Серед розвалу в розкиданому вигляді знайдено залишки намиста з

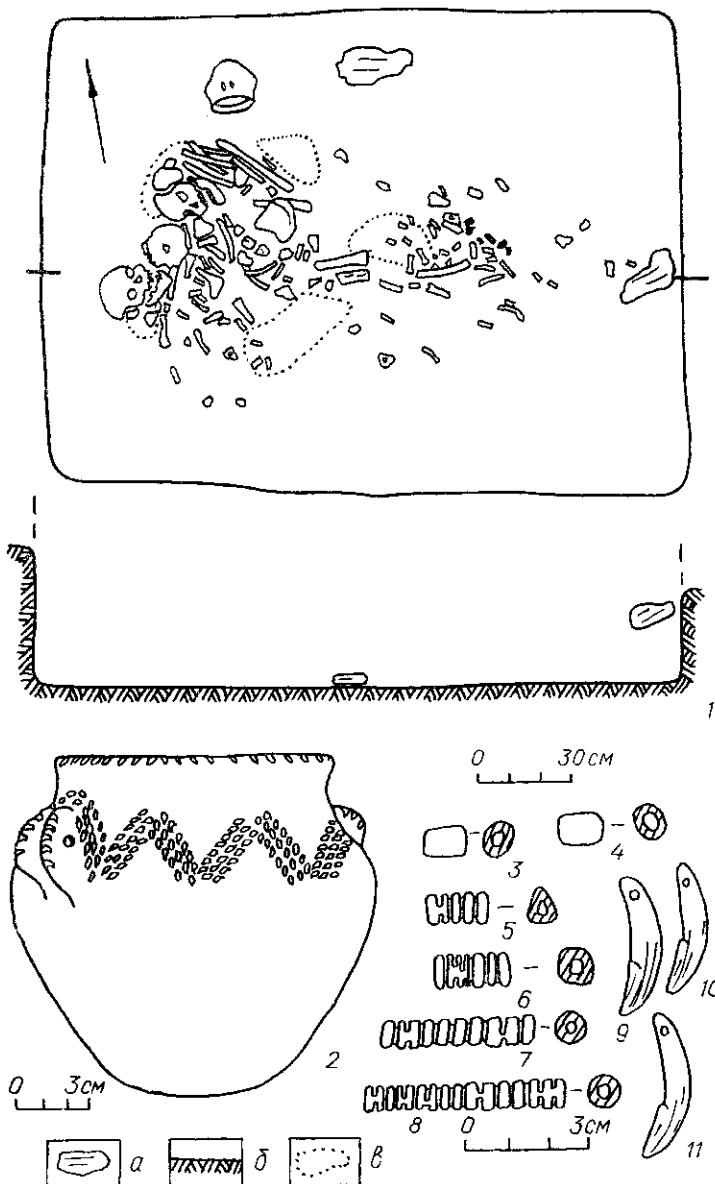

Рис. 4. Поховання № 3:

1 — план і розріз поховання; 2 — посудина з поховання; 3—8 — кістяні намистини-пронизки; 9—11 — просвердлені іклі тварин.

Умовні позначення: а — дерево; б — насип II; в — вохра.

трьох просвердлених іклів вовка чи собаки (рис. 4, 10, 11), двох кістяних намистин-нарізок з гладкою поверхнею (рис. 4, 3, 4) і чотирьох пронизок з гвинтоподібною нарізкою (рис. 4, 5—8). Намистини-нарізки мають підрямокутну форму, овальний переріз і великий отвір. Довжина їх 0,9 см, ширина 0,6 см. Пронизки також виготовлено із трубчастих кісток, вони мають в перерізі округлу, підтрикутну і підквадратну форму. Довжина їх в межах 1,4—4,8 см, поперечний переріз 0,5—0,7 см.

Біля північної стінки могили на боці лежала посудина з невисокими, майже прямыми вінцями, чітко вираженими плічками, що переходять в приземкуватий яйцеподібний тулуб, у верхній частині якого розташовані попарно псевдовушка з горизонтальними проколами. Дно злегка округлої форми. Верх всіх чотирьох вушок і край вінець орнаментовані насічками. По верху тулуба проходить трирядний орнамент із відбитків шнура, що утворюють трикутники, повернені вершинами в проти-

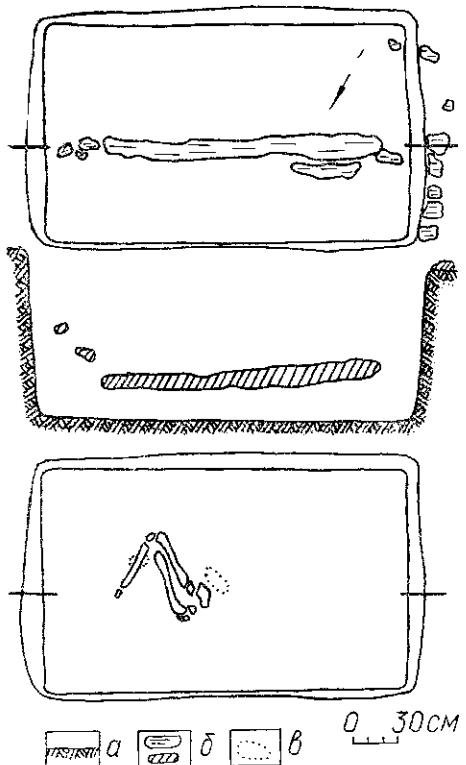

Рис. 5. План і розріз поховання № 4.
Умовні позначення, а — насип II; б — дерево;
в — вохра.

які спочатку, очевидно, були поставлені догори колінами, а потім впали вправо. На дні могили і кістках помітно сліди червоної вохри. Похувальний інвентар повністю відсутній (рис. 5).

Поховання № 5 (ямне) знаходилося в 5,5 м на північ від центру кургану, на глибині 5,9 м від його вершини і 0,4 м від рівня похованого ґрунту (рис. 1; 6, 1). Верхній край могильної ями простежувався з рівня поверхні первісного насипу (4,75 м від вершини кургану). Яма мала підпрямокутну в плані форму з округлими кутами і була орієнтована поздовжньою віссю з заходу на схід з незначним відхиленням. Стінки її, скошені до дна, у верхній частині обвалилися. Розміри ями по верхньому краю $2,35 \times 1,57$ м, біля дна — $2,07 \times 1,34$ м. У заповненні її траплялися залишки обваленого дерев'яного перекриття. На дні ями знаходився кістяк дорослого чоловіка, орієнтованого головою на захід.

Похований лежав на спині, ноги його, поставлені колінами догори, впали вправо. Руки злегка зігнуті в ліктях, кисті лежали під кістками стегон. Під кістяком простежувався коричневий тлін, очевидно, залишки рослинної підстилки, на якій лежав небіжчик. Дно могили, кістки, особливо череп, пофарбовано червоною вохрою (рис. 6, 1).

Під лівою гомілковою кісткою лежав уламок кераміки, що являв собою верхню частину великої посудини з різко відігнутими назовні вінцями, короткою шийкою й округлим плечем, на якому знаходиться рогоподібне псевдовушко. Орнамент, утворений відбитками шнура, складається з п'яти горизонтальних рядів, розташованих на вінцях і шийці, від яких опущені на плече косі лінії. Край вінець також прикрашений шнуром штампом у вигляді прямих коротких ліній. Поверхня темно-сірого кольору з характерними слідами смугастого згла-

лежні сторони. Поверхня світло-коричневого кольору, має сліди смугастого згладжування. Тісто з домішками піску. Висота посудини 14 см, діаметр вінець 11,2 см (рис. 4, 2).

Поховання № 4 (ямне) знаходилося в 5 м на південний захід від центру кургану, на глибині 3,2 м від його вершини (рис. 1). Верхній край могильної ями простежувався на глибині 2,15 см. Яма мала прямоокутну в плані форму з заокругленими кутами й була орієнтована поздовжньою віссю з південного заходу на північний схід. Стінки її були скошені до дна. Розміри ями по верхньому краю $2,57 \times 1,53$ м, біля дна — $2,33 \times 1,36$ м. Яма була перекрита поздовжнім дерев'яним настилом із плах шириною 0,07—0,16 м, товщиною до 0,13 м. Залишки прогнулися і знаходилися в заповненні ями. На стінках ями збереглися сліди заряддя, яким вона копалася, що мали вигляд вузьких смуг шириною 5 см. Поховання дуже поганої збереженості. Частково збереглися кості таза і нижніх кінцівок.

Судячи за їх розташуванням, кістяк дорослої людини, орієнтований головою на південний захід, лежав на спині із зігнутими ногами,

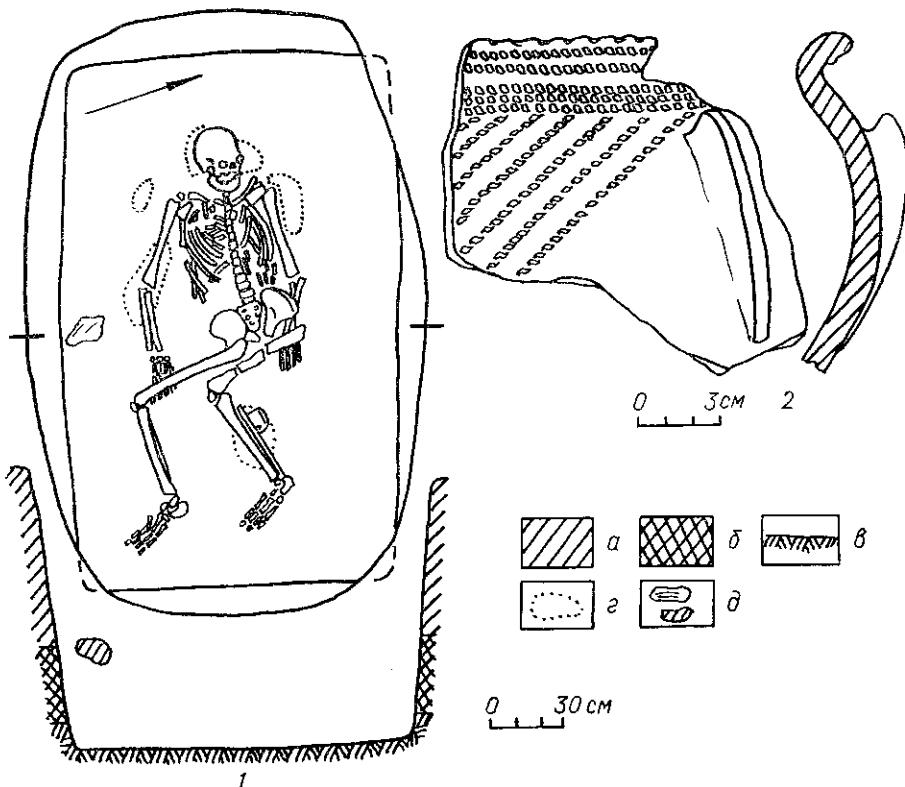

Рис. 6. Поховання № 5:

1 — план і розріз; 2 — вінця горщика з поховання.
Умовні позначення: а — насип I; б — похований ґрунт; в — материк; г — вохра; д — дерево.

джування. Тісто з домішками грубозернистого піску і товченої черепашки. Товщина стінки 1 см (рис. 6, 2).

Поховання № 6 (ямне) знаходилося в 8,5 м на південний схід від центру кургану, на глибині 5,95 м від його вершини і 0,45 м від рівня похованого ґрунту (рис. 1; 7). Верхній край могильної ями простежувався з рівня поверхні первісного насипу (5,1 м від вершини кургану). Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами і була орієнтована за поздовжньою віссю з південного заходу на північний схід із незначним відхиленням. Гладкі, злегка скосені до дна, її стінки були обмазані тонким шаром глини і мали сліди крейдяної побілки. Розміри ями по верхньому краю $2,05 \times 1,46$ м, біля дні — $1,91 \times 1,4$ м. Яма була перекрита поздовжнім дерев'яним настилом із плах шириною 0,09—0,1 м. Залишки їх прогнулися і знаходилися в заповненні ями. На дні могили знаходився кістяк жінки, орієнтований головою на південний захід. Похована лежала на спині, ноги, поставлені колінами додори, впали вліво. Руки витягнуті вздовж тулуба. Під тазовими кістками і черепом знайдено фрагменти шкіри — залишки підстилки, на якій лежала небіжчиця. На дні могили і деяких кістках зафіковано сліди вохри. Особливо густо пофарбовано кості черепа і правої ступні (рис. 7, 1). Зліва від черепа знайдено намистину-пронизку з гладкою поверхнею, виготовлену з трубчастої кістки. Пронизка має прямокутну форму і великий отвір. Довжина її 2,6 м, ширина 0,8 см (рис. 7, 2).

Поховання № 7 (ямне, основне) знаходилося в 2,5 м на південний захід від центру кургану (рис. 1). Верхній край могильної ями простежувався на рівні похованого ґрунту. Дно могили знаходилося на глибині 6,37 м від вершини кургану і 0,87 м від рівня похованого ґрунту. Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами і була орієнтована поздовжньою віссю з заходу на схід з незначним відхилен-

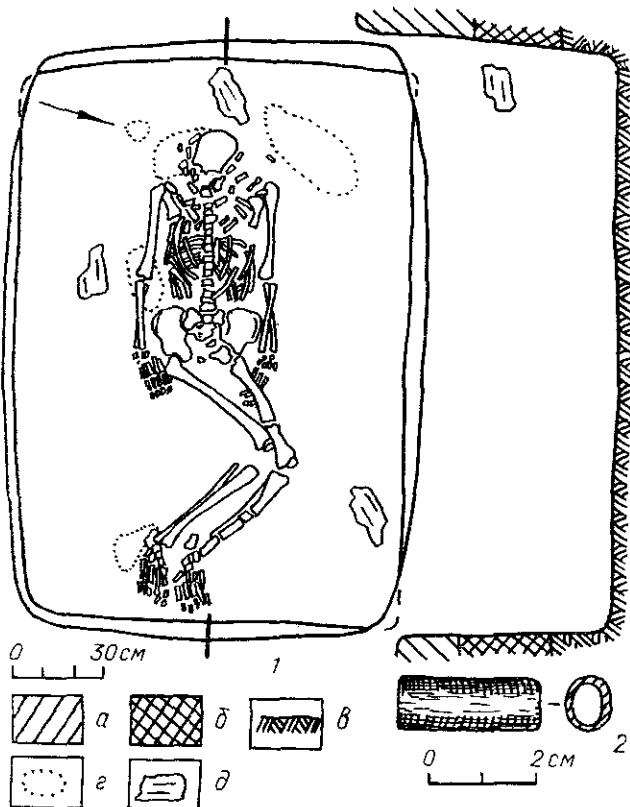

Рис. 7. Поховання № 6:

1 — план і розріз; 2 — кістяна намистина-пронизка з поховання.

Умовні позначення: а — насип I; б — похованний ґрунт; в — вохра; г — дерево.

ням. На скошених до дна стінках простежувалися сліди знаряддя, яким копалася яма, що мали вигляд смуг ширину 5 см. Розміри ями біля верхнього краю $2,07 \times 1,28$ м, біля дна — $1,93 \times 1,12$ м. У її заповненні траплялися залишки обваленого дерев'яного перекриття. Уламок однієї збереженої плахи має ширину 0,13 м. На дні могили лежав кістяк дорослої людини на спині, орієнтований головою на захід із незначним відхиленням на півден. Ноги, спочатку поставлені колінами додори, упали вправо. Руки витягнуті вздовж тулуза. На дні могили і кістках зафіковано сліди вохри. Особливо інтенсивно були пофарбовані кості черепа й обидві ступні. Під кістяком простежувався коричневий тлін, очевидно, залишки рослинної підстилки, на якій лежав небіжчик. Похованальний інвентар був відсутній (рис. 8).

Таким чином, крім впускного скіфського поховання в описаному кургані виявлено дві групи поховань, характерних для епохи ранньої бронзи Середнього Подніпров'я. Перша з них представлена п'ятьма похованнями ямної культури (№ 3 — 7), друга — двома похованнями середньодніпровської культури (№ 1, 2) (рис. 9).

Знаходження ямних поховань в умовах стратифікованої пам'ятки дає можливість визначити їх відносну хронологію. Найдавнішим у кургані було основне поховання № 7, перекрите первісним насипом. Наступними за часом спорудження були впускні поховання № 5, 6, а потім № 3, 4, з якими пов'язані дві перші досики. Проте за обрядом та інвентарем всі поховання відносяться до одного хронологічного етапу, і різниця в часі між ними, очевидно, незначна. Це підтверджують і стратиграфічні дані, а саме той факт, що первісний насип та його досики не відокремлені один від одного стерильним прошарком похованого дерну, що свідчить про їх хронологічну близькість.

Для всіх поховань ямної культури характерні могили глибиною 0,85—1,15 м, прямокутні в плані, із заокругленими кутами, перекриті зверху поздовжнім дерев'яним настилом. Скошені до дна, їх стінки

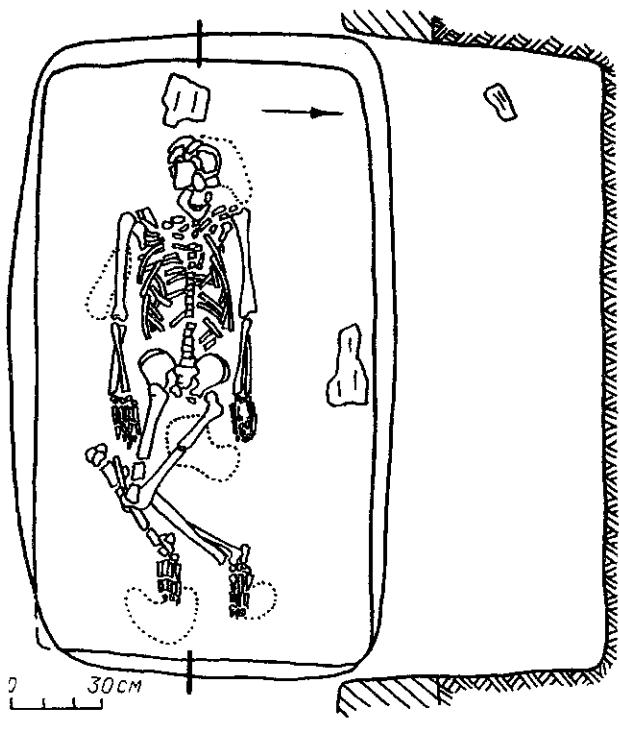

Рис. 8. Поховання № 7. План і розріз поховання:
α — похований ґрунт; β — материк;
γ — вохра; δ — дерево.

в одному випадку (поховання № 6) були обмазані глиною і мали сліди крейдяної побілки. Поховання одиничні. Виняток становить колективне поховання № 3, що не характерне для подібного кола старожитностей. На основі того, що всі три скелети зруйновано, а саме поховання здійснене в досить широкій ямі (1,59 м), відмінній від інших, можна приступити, що воно було одночасним.

Поховальний обряд сталий. Поховані лежали на спині, з зігнутими ногами, додори колінами, що впали потім у сторону. Орієнтація західна, з відхиленням в напрямку півдня або півночі. Обов'язковою належністю ритуалу була вохра, якою посыпалися не лише поховані, а й дно могили. Особливо густо пофарбовані черепи. В похованні № 7 червона фарба знаходилася на кістках черепа та обох ступнях. У двох випадках (поховання № 5, 7) під кістяками зафіксовано сліди рослинної підстилки, а у похованні № 6 — підстилку зі шкіри, на якій лежав небіжчик.

Два поховання (№ 4 і 7) були безінвентарними. В інших знайдені поодинокі речі: і в похованні № 3 — посудина (рис. 4, 2) та намисто з просвердлених іклів та кістяних пронизок (рис. 4, 3—11), в похованні № 5 — вінця горщика (рис. 6, 2), в похованні № 6 була кістяна намистина-пронизка (рис. 7, 2). Посудина (рис. 4, 2) та фрагмент кераміки (рис. 6, 2) за формою та орієнтацією характерні для старожитностей пізнього етапу ямної культури, насамперед для виділеної І. І. Артеменком на правобережжі Середнього Подніпров'я кераміки другого типу¹. Аналогії їм є в синхронних пам'ятках південних територій, наприклад Північного Причорномор'я. Так, посудина, близька до нашої, знайдена в Поінгуллі в похованні № 14 кургану З поблизу с. Старого-ріжена². Не суперечить вказаному датуванню знахідка просвердлених іклів та кістяних намистин-пронизок з гвинтоподібною нарізкою і гладкою поверхнею (рис. 4, 3—11), також широко відомих у пізніх пам'ятках ямної культури на території України (Нікопольське курганне поле, кургани Мелітопольщини, Дніпропетровщини та Поінгулля)³.

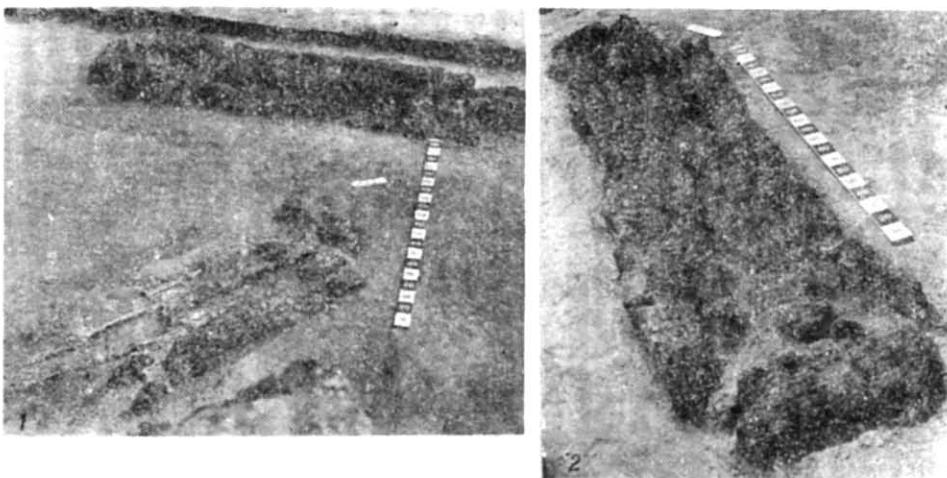

Рис. 9. Городище, курган:

1 — поховання № 1 (вгорі) і 2 (внизу); 2 — дерев'яне перекриття поховання № 1 (вигляд зверху).

Аналіз інвентаря в поєднанні з даними поховального обряду дає можливість віднести всю групу вищеописаних поховань до пам'яток пізнього етапу ямної культури, її середньодніпровського варіанта⁴.

Особливу увагу привертають старожитності середньодніпровської культури. Той факт, що обидва середньодніпровські поховання були впущені з поверхні ямного кургану і перекриті однією спільною досипкою, дозволяє вважати їх одночасними комплексами. Стратиграфічно вони пізніші порівняно з ямними похованнями № 3 і 4, що передували їм, і відрізнялися від останніх як характером інвентаря, так і обрядом.

Для обох середньодніпровських поховань характерні довгі вузькі ями глибиною близько 0,7 м, прямокутні в плані, з трохи заокругленими кутами. Безпосередньо над похованнями знаходився дерев'яний настил з двох довгих поздовжніх плах, що опиралися на дві короткі поперечні колоди, встановлені на дні могили. Поздовжні плахи і поперечні колоди-опори покладено впритул до стінок ями. Описана поховальна споруда привертає увагу своєрідністю конструктивних особливостей настилу і його нетрадиційним розташуванням — не по верху ями, а безпосередньо над похованнями. Аналогії йому в пам'ятках Подніпров'я нам не відомі. В обох випадках перед тим як покласти небіжчиків, дно могили посыпалося золою та вугіллям, принесеними зі сторони (слідів обпалення ґрунту не простежувалося). Цікава риса ритуалу відзначена для поховання № 1. В знайденій тут посудині виявлено порошок червоної вохри. Аналогічний випадок знахідки вохри в посудині був зафікований М. Ю. Бранденбургом в похованні № 2 кургану 322 поблизу с. Забара⁵.

Поховання здійснювалося за обрядом трупопокладення. Поховання № 2 було парним. Обидва небіжчики (дорослий чоловік та дитина) лежали на спині у випростаному положенні і були орієнтовані головами на південний схід. Кістяк в похованні № 1 мав південну орієнтацію.

Поховання супроводжувалося інвентарем. Крім знайденої в обох могилах кераміки (рис. 2, 2; 3, 3), поховання № 2 містило крем'яний ніж (рис. 3, 4), наконечник стрілі трикутної форми з виймкою в основі (рис 3, 2) і характерну для середньостогівських старожитностей кам'яну свердлену, обушкового типу сокиру (рис. 3, 5). Посудина з поховання № 2 (рис. 3, 3) являє собою тип плоскодонних середньодніпровських горщиків. Повною аналогією їй є посудина з розкопок М. Ю. Бранденбурга⁶, знайдена в комплексі (поховання № 3 кургану 235 поблизу с. Кагарлик), який І. І. Артеменко відносить до раннього етапу середньодніпровської культури⁷. Горщик з кулястим тульбом з поховання № 1 (рис. 2, 2) за формою й особливостями орнаментації типовий для ранньої середньодніпровської кераміки⁸. Близькі аналогії йому походять

з поховання № 6 кургану 220 поблизу с. Зеленки⁹ та поховання 11 кургану 237 неподалік с. Кагарлик¹⁰. Подібна за орнаментацією посудина знайдена також серед випадкових знахідок у Київській області¹¹. Проте зі технологією виготовлення і технікою обробки поверхні посудини з поховань № 1 і 2 все ж відрізняються від кераміки раннього етапу, що не виключає можливість віднесення їх до початку середнього етапу середньостогівської культури.

Таким чином, зі стратиграфічними особливостями, обрядом поховання та інвентарем описані поховання являють собою одноточасні комплекси і відносяться, очевидно, до кола старожитностей кінця раннього — початку середнього етапу середньодніпровської культури, відмінних з дореволюційних розкопок Д. Я. Самоквасова²¹, А. Бидловського¹³ та М. Ю. Бранденбурга¹⁴. В радянський час розкопки курганів, які б містили поховання середньодніпровської культури, на правобережжі Среднього Подніпров'я не провадилися.

Матеріали розкопок стратифікованої пам'ятки — кургану Козацька Могила в м. Городище — становлять у цьому зв'язку значний інтерес. Вони істотно доповнюють дані дореволюційних дослідників і вводять у науковий обіг нове важливе джерело по історії та культурі племен Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи.

В. П. ГРИГОРЬЕВ

Курган бронзового века в г. Городище Черкасской области

Резюме

В 1980 г. экспедиция Черкасского областного краеведческого музея проводила раскопки кургана в г. Городище Черкасской области. Курган высотой 5,3 м и диаметром до 36 м представлял собой сложный в стратиграфическом отношении погребальный памятник, возведенный за четыре строительных периода.

Кроме полностью разрушенного скіфського захоронения обнаружены семь погребений: пять ямной и два среднеднепровской культуры. Ямные погребения относятся к позднему этапу ямной культуры и представляют ее среднеднепровский вариант. Среднеднепровские погребения по стратиграфическим особенностям, обряду захоронения и инвентарю являются одновременными комплексами и относятся к кругу древностей конца раннего — начала среднего этапа среднеднепровской культуры, известных из дореволюционных раскопок. В советское время на правобережье Среднего Поднепровья они обнаружены впервые.

¹ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — МИА, 1967, № 148, с. 113—114.

² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганныя группа вблизи с. Старогорожена. — В кн.: Древности Понигулья. Киев, 1977, с. 141, рис. 23, 2.

³ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскіфского времени в Никопольском курганным поле. — МИА, 1962, № 115, с. 13, 33, 43, рис. 6, 7; Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф. та ін. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермен». — АП УРСР, 1960, 8, с. 95, рис. 73, 38 та ін.; Клейн Л. С. Кургани біля с. Троїцького. — Там же, с. 143, рис. 105, 2; Костюченко І. П. Могильник епохи бронзи поблизу хутора Хмельницького. — Там же, с. 95, рис. 10; Березовець Д. Т., Покровська Є. Ф., Фурманська А. І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. — Там же, с. 105, рис. 3, 8; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафтдинова І. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понигулья, с. 26, рис. 4, 6 та ін.

⁴ Шапошникова О. Г. Ямна культура. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 275; Артеменко И. И. Указ. соч., с. 112—113.

⁵ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902 гг. — Спб., 1908, с. 51.

⁶ Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга (эпоха бронзы). — САИ, 1974, вып. В 4—12, с. 35, табл. I, I.

⁷ Артеменко И. И. Указ. соч. с. 61.

⁸ Там же, с. 62—63.

⁹ Там же, с. 21, рис. 8, 4.

¹⁰ Там же, с. 15, рис. 2, 2.

¹¹ Там же, рис. 2, 1.

¹² Раскопки в Киевской губернии. — ОАК за 1890 г. Спб., 1893, с. 58.

¹³ Bydlowski A. Mogily w Yackowicy. — In.; Światowit. Warszawa, 1904, t. 6, s. 10. 13, 14, 16.

¹⁴ Бранденбург Н. Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении. — В кн.: Труды XI АС. М., 1901, с. 177, 178; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, с. 5—9, 17, 27, 28, 35, 36, 51, 74—76 та ін.

О. Є. ФІАЛКО

Кіммерійське поховання поблизу Молочного лиману

У 1983 р. Приазовською експедицією ІА АН УРСР поблизу с. Зелений Луг Акимівського району Запорізької області було розкопано поховання, впущене в курган доби бронзи. Курган висотою 2,30 м, діаметром 50 м знаходився в 0,5 км від краю високого правого берега Молочного лиману, неподалік місця впадіння р. Молочна в лиман. Поховання розташувалося в 5 м на південний захід від центру кургану.

Поховальна споруда являла собою яму з підбоем. Вхідна яма, овальної в плані форми, орієнтована по лінії північний захід — південний схід, розмірами 2,60×1,10 м. Дно на глибині 3,80 м. Паралельно вхідній ямі, під північно-західною стінкою, було влаштовано підбій овальної в плані форми розмірами 3,10×1,25 м, підлога на глибині 4,05 м від 0. Склепіння підбою завалилося, оскільки підбій було влаштовано в піщаному ґрунті, стінки камери збереглися на висоту лише 0,30 м від рівня підлоги. Небіжчик лежав на дні підбою в дерев'яній домовині (рисунок, а). Домовина являла собою жолобоподібну дерев'яну конструкцію із загнутими боковими стінками. Під час розкопок товщина стінок дорівнювала 1,5 — 2,0 см. Домовину видовбано із цільного шматка дерева, торцеві стінки виготовлено з дощок, що закріплювалися вертикально, причому нижчі краї торцевих стінок виступали нижче дна домовини і відбилися у піщаній підлозі поховальної кераміки. Можливо, що торцеві стінки одночасно виконували функцію своєрідних ніжок, на зразок саркофага. Кістки небіжчика було перекрито дерев'яним тліном товщиною до 1 см, певно, це залишки кришки домовини. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтований головою на північний захід, обличчям на північний схід, руки витягнуті вздовж кістяка, ступні кінцівками зведені одна до другої. В ногах, на кришці домовини, праворуч стояв ліпний кубок. Під правою рукою і стегном похованого зафіксовано фрагментовану залізну річ поганої збереженості. Ліворуч, під ребрами, трохи вище тазових кісток, виявлено ще одну фрагментовану залізну річ — круглої форми. На дно домовини було покладено очеретяну мату прямого плетіння. На підлозі підбою, під домовиною, зафіксовано сліди крейдяної підсипки.

Опис речей.

1. Ліпний горщик з відігнутими назовні вінцями, невисокою шийкою, що поступово переходить в опуклий тулуб, сплющене денце зовні має півсферичне заглиблення у центрі. Верхня частина тулуба прикрашена врізним орнаментом у вигляді двох паралельних горизонтальних ліній, від яких вершинами донизу спущені трикутники, створені подвійними врізними лініями; кожна вершина закінчується круглою ямкою. Над смугою орнаменту, в місці дотику сторін до основи трикутників, розміщено пари круглих ямок — вдавлень круглої палички. Поверхня посудини підлощена. Висота посудини 16,8 см, діаметр вінець 10,5 см, тулуб у найширшій частині — 17,7 см, заглиблення на дні — 3 см (рисунок, б).

2. Залізна довга вузька річ в дрібних уламках, метал дуже корозійний. Загальна довжина її становить близько 50 см. Збереглися лише два більш-менш великих уламки: один уламок стрижня, округлого в

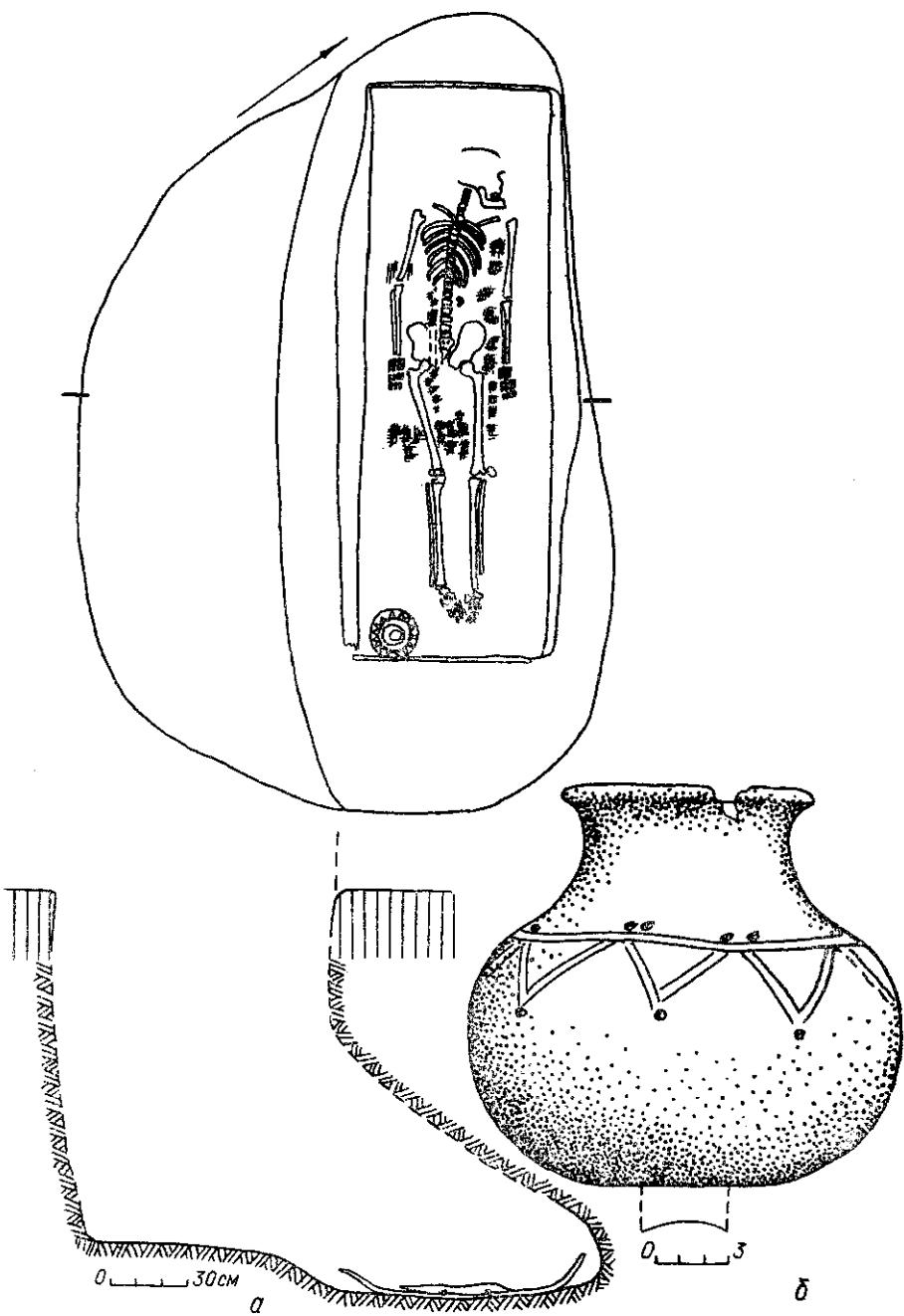

Рисунок. Кіммерійське поховання біля Молочного лиману:
а — план та розріз поховання; б — лінія посудина з поховання.

перетині, довжиною 4,8 см, завтовшки 2,3 см; другий уламок розмірами $5,0 \times 2,7$ см.

3. Фрагментована залізна річ кулястої форми з глухим отвором (збереглася не повністю). Діаметр кулі 4 см, отвору — 0,6.

Поховальна споруда, поховальний обряд і супроводжуючий інвентар дають нам підставу віднести поховання до пізнішого передскіфського періоду, а точніше — до новочеркаського ступеня.

Поховальна споруда — овальна в плані яма з підбоем, влаштованим під однією з довгих стін, довга і широка, розрахована на поховання в випростаному положенні. Для новочеркаського часу характерне

положення кістяка — випростане на боці, зрідка на спині¹. У нашому випадку положення, випростане на спині, пояснюється тим, що небіжчик лежав у дерев'яній домовині. Характерна й орієнтація кістяка у західному секторі (у нашему випадку — на північний захід).

Поховання небіжчиків у дерев'яних домовинах-саркофагах у кіммерійців дуже рідкі. Залишки дерев'яної домовини зафіковано в похованні № 1 кургану 8 поблизу с. Василівка Каховського району Херсонської області². На жаль, конструкцію його простежити не вдалося. В похованні № 5 кургану 40 неподалік с. Софіївка Каховського району Херсонської області збереглися залишки дерев'яного різного саркофага, складеного з довгих та коротких дощок, прикрашених різним лінійчатим орнаментом³. Древ'яна домовина з поховання Зеленолузького кургану прямих аналогій у синхронних за часом похованнях поки що не має. На основі конструктивних особливостей, зокрема торцевих стінок, що виконували одноразово функцію ніжок, домовину слід віднести до категорії саркофагів.

Лощені кубки, прикрашені смugoю врізного орнаменту, створеного різноманітними геометричними фігурами, головним чином трикутниками та короткими прямокутниками, неодноразово траплялися в похованнях пізнішого передскіфського періоду на території причорноморських степів⁴. Як декоративний елемент в орнаменті цих посудин використовувалися вдавлення та відбитки невеликого в діаметрі круглого штампа⁵. Близькі до нашої посудини аналогії виявлено в похованні № 2 кургану 11 Вільно-Грушевської курганної групи⁶, похованні № 1 кургану поблизу с. Південне Білгород-Дністровського району Одеської області⁷, похованні № 2 кургану 40 неподалік с. Софіївка Каховського району Херсонської області⁸, похованні № 6 кургану 4 курганної групи VII поблизу с. Ковалівка Миколаївського району Миколаївської області⁹, похованні № 5 кургану 1 неподалік с. Великодолинське Овідіопольського району Одеської області¹⁰. Всі вищеназвані поховання з лощеними орнаментованими кубками відносяться до новочеркаського ступеня.

В чоловічих похованнях цього часу на поясі небіжчика знаходяться, як правило, речі бойового спорядження — меч або кинджал, бруск, ніж. Розміри та розміщення знайдених у похованні Зеленолузького кургану залізних речей, незважаючи на їх фрагментарність, дають можливість інтерпретувати їх як цільнозалізний меч з круглим або овальним у перетині держаком та кулястим навершям.

На підставі аналізу поховального обряду, інвентаря, а також приведених їм аналогій можна віднести поховання в кургані поблизу с. Зелений Луг до степових кіммерійських пам'яток новочеркаського типу і датувати його 750—650 рр. до н. е.¹¹

Е. Е. ФІАЛКО

Кіммерийське погребеніе вблизи Молочного лимана

Резюме

В 1983 р. Приазовською експедицієй ІА АН УССР у с. Зелений Луг Акимовського району Запорізької області в кургане епохи бронзи открыто впускное кіммерийське погребеніе. Тип погребального сооружения (длинная яма с подбоем), погребальный обряд (трупоположение, вытянуто на спине, ориентировано головой на северо-запад), сопровождающий инвентарь (подложеный орнаментированный кубок и цельножелезный меч) позволяют отнести погребение к новочеркасскому типу и датировать его 750—650 гг. до н. э.

¹ Тереножкин А. И. Кіммерийцы. — Київ, 1976, с. 98.

² Кубышев А. И. Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1977 г. — Архив ИА АН УССР, инв. № 1977/23, с. 29—30.

³ Мурзін В. Ю. Поховання VIII — початку VII ст. до н. е. на Херсонщині. — Археологія, 1977, 22, с. 75.

⁴ Ільїнська В. А. Раннескифські курганы бассейна р. Тясмин. — Київ, 1975, с. 71.

- ⁵ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений пред斯基фского времени. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 38.
- ⁶ Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильно-Грушевская курганская группа и курган на территории Запорожской опытной станции. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 118, рис. 10, 2.
- ⁷ Черняков И. Т. Новые находки эпохи бронзы и раннего железа на Одесчине. — АИУ 1968 г. 1971, вып. 3, с. 138, рис. 3, 4.
- ⁸ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 132, рис. 15, 6.
- ⁹ Гаврилюк Н. А. Указ. соч., с. 31, рис. 6, 10.
- ¹⁰ Субботин Л. В., Черняков И. Т., Ядевичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 193.
- ¹¹ Тереноожкин А. И. Указ. соч., с. 208.

В. А. КУТАЙСОВ

Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. в Керкінітіді

Дана стаття присвячена публікації повністю дослідженого житлового приміщення Керкінітіди третьої четверті IV — другої половини II ст. до н. е. Будівля знаходилася у східному кутку одного з кварталів міста *. З південно-східного його боку проходила поперечна вулиця, з протилежного — невеликий провулок, який закінчувався тупиком; південно-західний край будівлі примикав до суміжного будинку. Північно-східна зовнішня стіна комплексу орієнтована паралельно ділянці кріпосної стіни й розташована на відстані 4,5—5,0 м від останньої. Простір між кріпосною стіною та будинком був незабудованим.

Житлова споруда мала прямокутну форму площею близько 200 м² (9,7—11,0×18,5—18,19 м). За будинком виступало подвір'я (до 1 м), що знаходилося у центральній частині комплексу і займало близько 15% площі забудови. На думку С. Д. Крижицького, великі двори біля приміщень у Північному Причорномор'ї свідчили про активну господарську або виробничу діяльність господарів ¹.

Відносно подвір'я Г-подібно розміщувалися шість житлових та господарчих споруд, згрупованих в одне приміщення й відповідно перекритих єдиним черепичним дахом. Причому з північно-східного його боку вони розташовувалися в два ряди (№ 82—85), з південно-східного — в один (№ 80—81). Судячи за збереженими одвірками, лише дві кімнати (№ 81, 83) мали безпосередні виходи у двір, отже, були прохідними, інші приміщення — внутрішні: потрапити до них можна було через згадані вище кімнати, тобто тут простежується об'єднання рівно-значно паралельного — відносно двору — і послідовно-ієрархічного — відносно приміщень № 82—85 — принципів планування ². Вода, що стікала з дахів, спочатку збиралася у цистерну, пізніше виводилася в міський водостік. Крім того, в західному кутку комплексу, можливо, знаходилося ще одне окреме приміщення, що розташувалося між кладкою № 210 та вимосткою входного коридора. Це підтверджується відсутністю тут вимостки плитами.

Будівля була сирцево-кам'яною: залишки її кам'яних вимосток та цоколів перекривалися розвалами сирцевих стін потужністю 0,40—0,60 м, місцями — 0,80 м. Від кам'яних цоколів збереглися переважно фундаментні ряди шириною 0,45—0,50 м. Їх верхні частини були вирані наприкінці II ст. до н. е., на що вказують сліди вибирання у вигляді траншей, виритих над стінами, заповненими золистим ґрунтом або супіском. Судячи за відкритими фрагментами цоколів в кладках № 216, 221, 223, їх лицьові частини завширшки 0,40—0,50 м на 0,50—0,60 м

* Будинок № 13 згідно з нумерацією житлових будівель Керкінітіди, відкритих у 1980—1982 рр.; нумерація приміщень та кладок єдина для всієї ділянки розкопок. При написанні даної статті автор користувався консультацією доктора архітектури С. Д. Крижицького, за що висловлює йому щиру подяку.

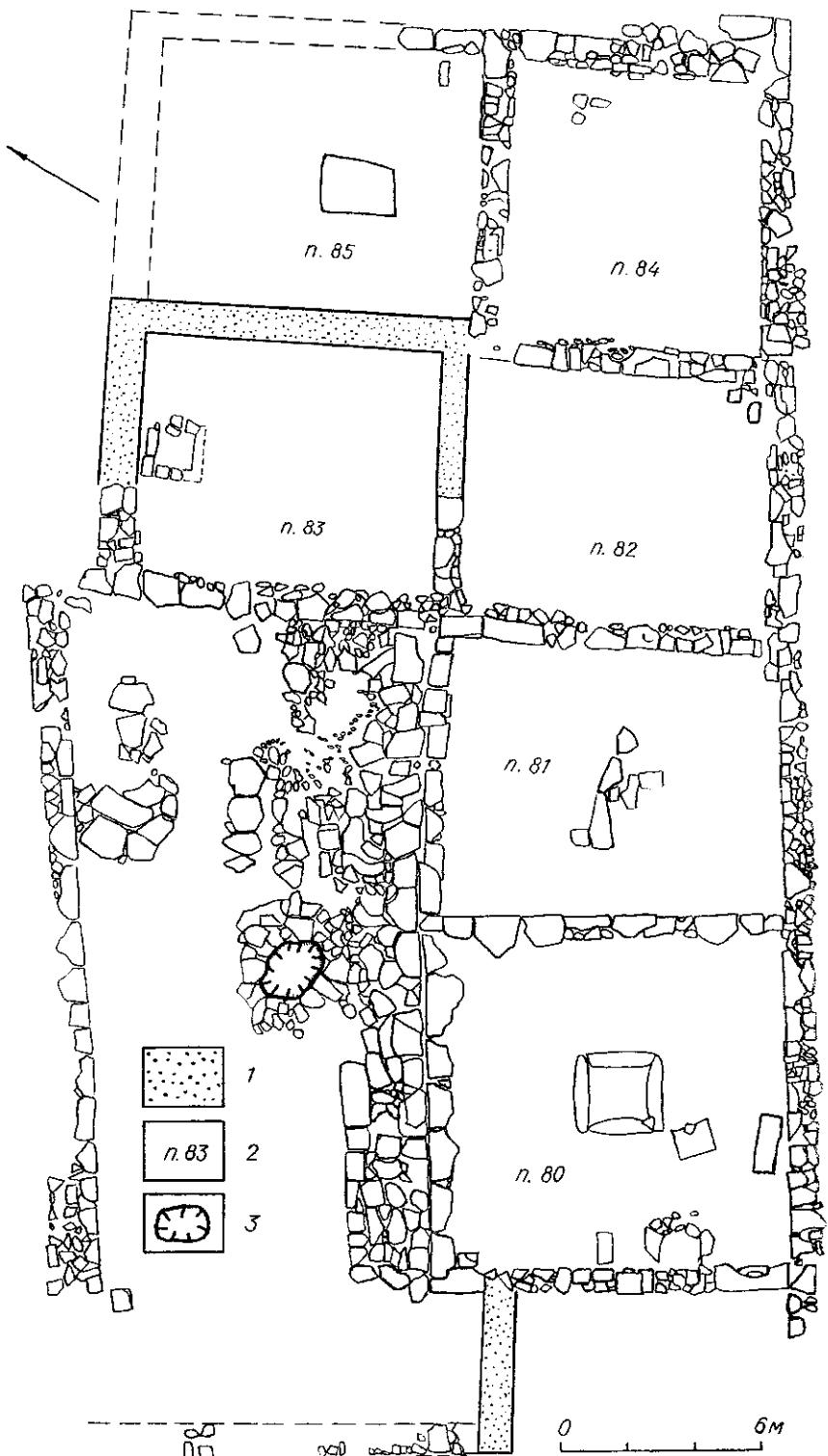

Рис. 1. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. План першого періоду:
1 — траншеї від вибірки стін будівлі; 2 — приміщення; 3 — цистерна.

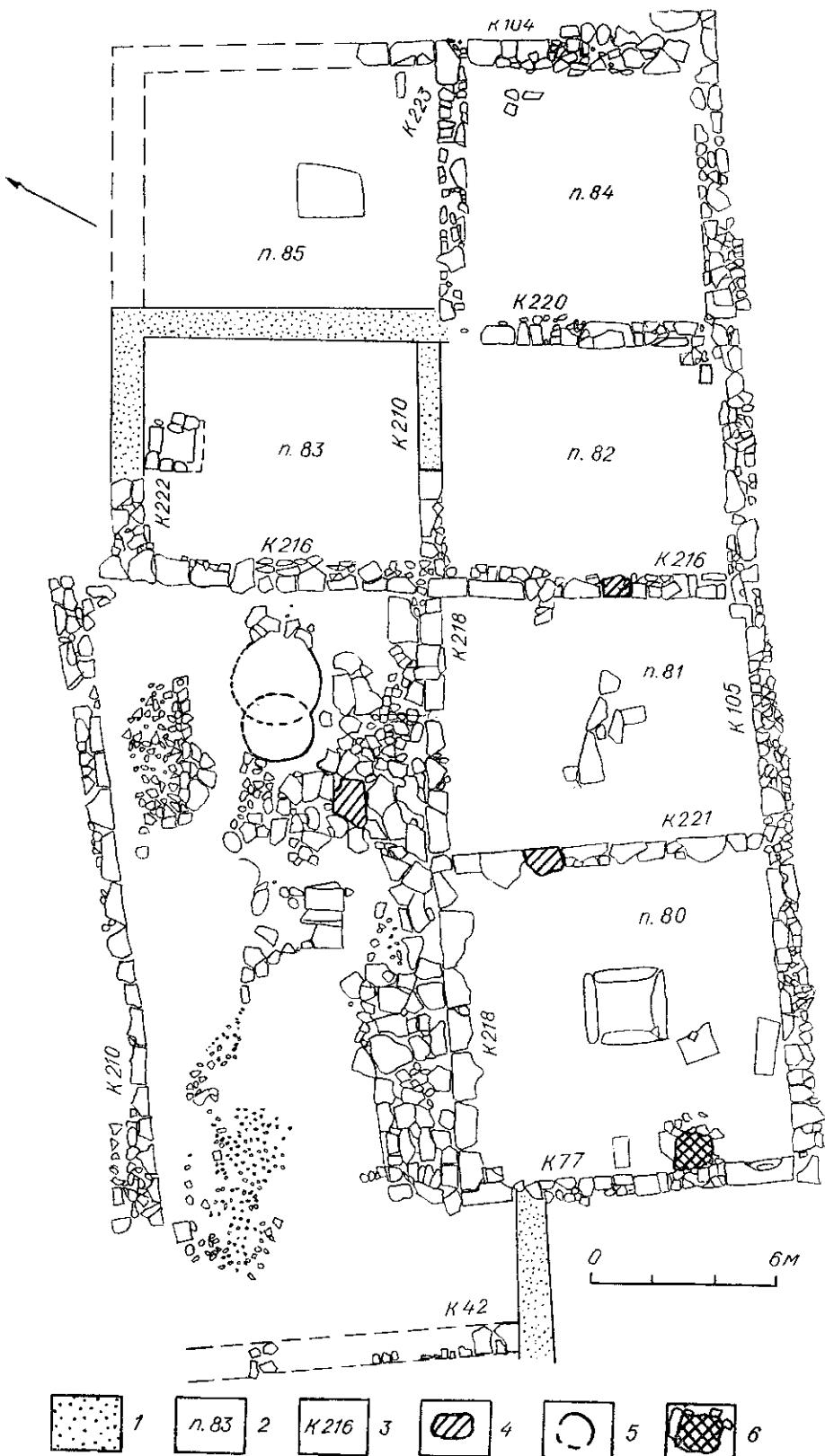

Рис. 2. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. План другого періоду:
1 — траншеї від вибірки стін будівлі; 2 — приміщення; 3 — кладка;
4 — основа стовпа; 5 — яма; 6 — колодязь.

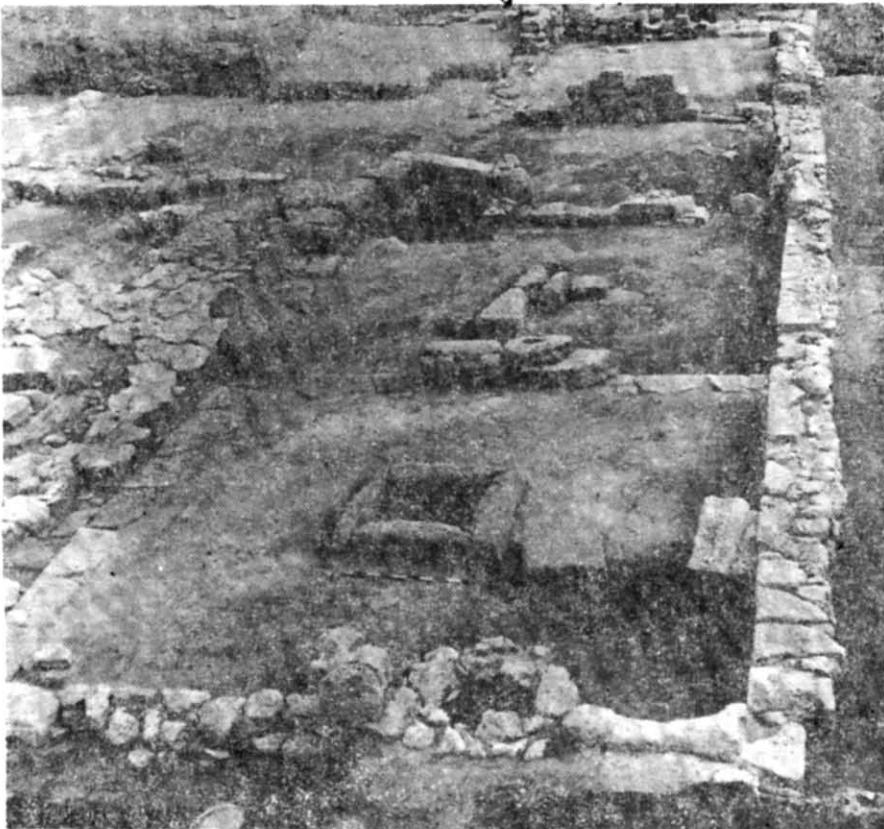

Рис. 3. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. Вигляд з півдня. На передньому плані — приміщення № 80.

піднімалися над денною поверхнею часу будівництва. Вони були двошарові, дволицьові, складені за орфостатною та простою ложковою системами на глині. Як фундаменти там, де це було можливо, використовувалися кам'яні цоколі від більш ранньої будови, а в одному випадку (кладка № 104) — кріпосна стіна кінця V ст. до н. е., що вказує на обізнаність будівельників щодо попередньої забудови ділянки. В інших випадках будівельні залишки підстилалися піском. Кладки № 77, 216, 218, 221 були складені вперев'язь.

Зовнішньою південно-східною стіною будинку слугувала кладка № 105, фундаментом для якої використана більш рання стіна, що була викладена з великих орфостатно встановлених плит. На час її спорудження рівень розташованої за нею вулиці був трохи вищий від поверхні внутрішньої частини будинку. В зв'язку з цим із зовнішнього, південно-східного, боку фундамент стіни не мав панцира (рис. 1—3) і являв собою забутовку простору між її внутрішнім, складеним із величого каміння панцирем та обрізом вулиці; внутрішній її край складено з обтесаних з лицьового боку каменів, які встановлені за простою ложково-тичковою та орфостатною системами. Всередині приміщення № 80 стіна, що описується, була вкрита світлою обмазкою.

Наступна капітальна стіна, № 216, була зовнішньою для приміщення № 83 і перегородкою між кімнатами № 81—82. Нижній, частково заглиблений в землю ряд кладки складений з великих блоків в ложковій системі, верхній — в орфостатній техніці. Вона мала два одвірки, один з'єднував приміщення № 83 з двором, другий — приміщення № 81 і 82 між собою. Від першого з них (в південному кутку кімнати № 83) відкриті лише плити порога і заглиблення від фундаменту стовпа діаметром 0,17—0,18 м, що дозволяє визначити його ширину як 1,10 м.

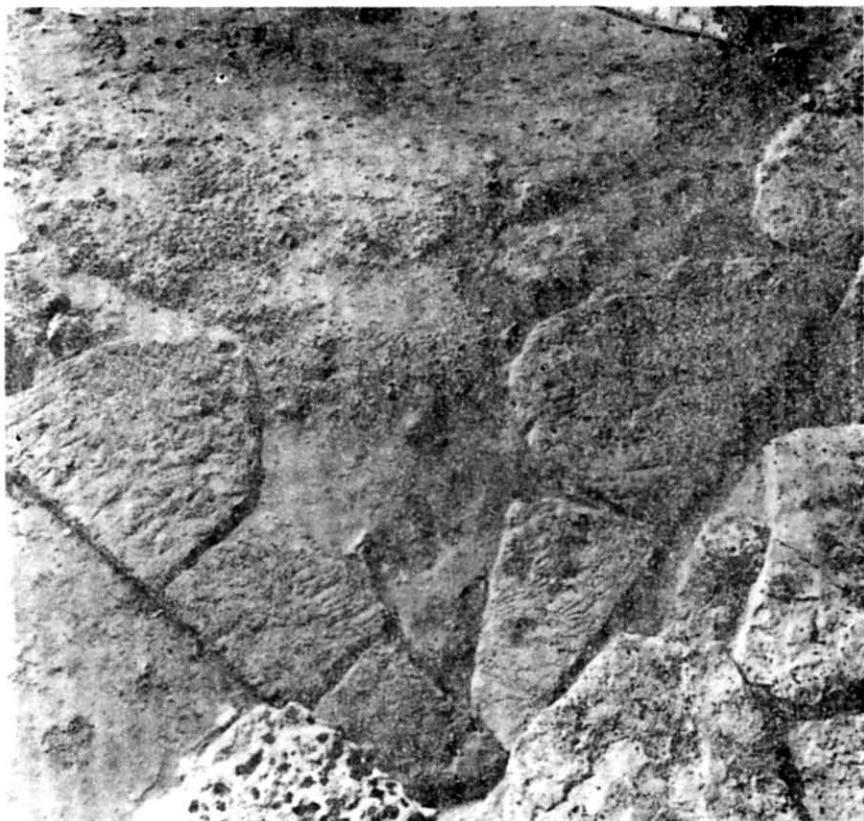

Рис. 4. Плити фундаменту кладок № 218 та 221, що утворили північний кут приміщення № 80. Вигляд з півночі.

Другий одвірок мав ширину 1,12 м. З його південно-східного боку на плиті порога було невелике заглиблення круглої форми й діаметром 0,23—0,25 м, що залишилося від одвірка. При його встановленні було стесано кут каменя, що виступав із стіни. Обидва одвірки, судячи з наявності лише одного стовпа, були одностулковими.

Особливою досконалістю відзначалися побудовані вперев'язь кладки № 218 та 221. На жаль, від них залишився тільки фундаментальний ряд із добре обтесаних зверху та рустованих із зовнішнього боку плит вапняку товщиною 0,20—0,28 м, складених постельно. Їх поверхня знаходилася на рівні підлоги приміщення № 80, що не потребувало вирівнювання тичкових сторін каменів, підошва ж плит не оброблена, заглиблена в землю і встановлена поверх шару дрібного буту (рис. 4). Судячи з обробки граней плит, а також з невеликої ділянки лицьової кладки в стіні № 221, на них встановлювалися орфостати. Протилежні панцири кладок викладено з постелистого буту в іррегулярній техніці. В кладці № 221 був одвірок шириною 1,3 м, який з'єднував приміщення № 80, 81 між собою, на що вказують дві плити порога та округлий паз від стовпа в його південно-східному відкосі. Слід також відзначити високу якість, з якою був перев'язаний західний кут кімнати № 80, утворений кладками № 77 та 218, для чого в крайніх плитах названих стін було зроблено спеціальні випили. Кладки № 77, 219, 220, 222 складено за простую ложково-тичковою системою з підтескою лицьової частини каменів. У стіні № 220 знаходився ще один одвірок завширшки 1,25 м, який з'єднував приміщення № 82 та 84, місце знаходження якого встановлюється за плитами порога та його південно-східному відкосу.

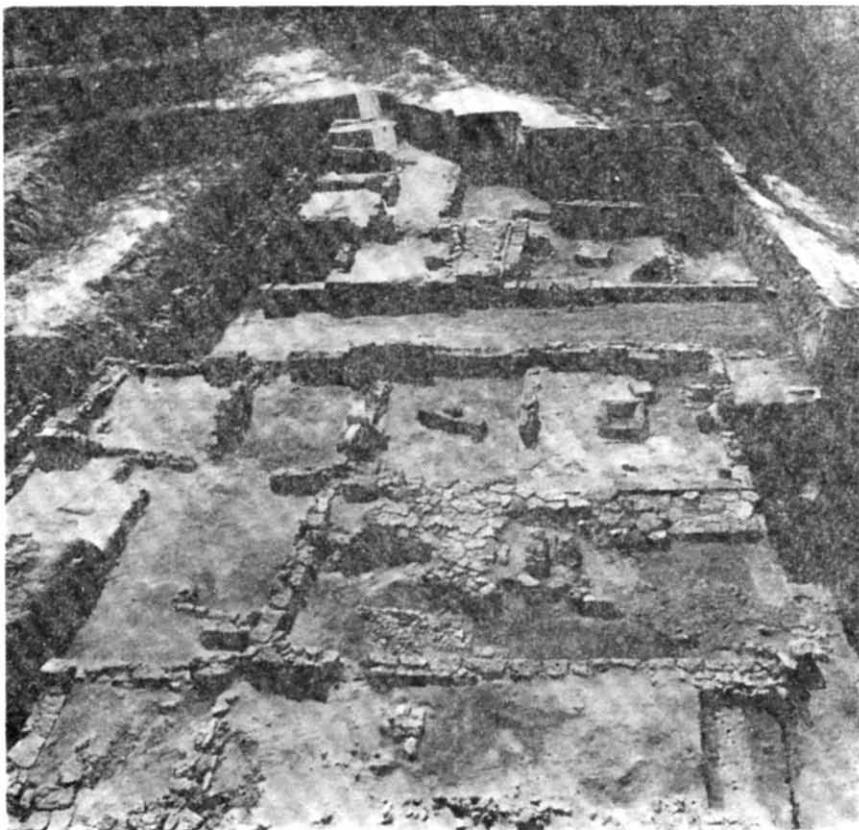

Рис. 5. Будівельні залишки IV—II ст. до н. е. на північно-східній околиці Керкінітіди. В центрі знімка — будинок № 13. Вигляд з північного заходу.

Кладки № 104 та 223 збудовані вперев'язь. Перша з них в нижньому ряду одношарова, складена за ложковою системою з добре обтесаних з північного боку прямокутних блоків висотою 0,30—0,32 м, а довжиною 0,60—0,64 м. Другий, верхній, ряд її — двошаровий, завширшки 0,27 м, зберігся фрагментарно. Кладка № 223 двошарова; її північно-західний панцир складено за ложковою системою з великих підтесаних з лицьового боку каменів, протилежний — з дрібного буту в іррегулярній техніці.

Подвір'я (рис. 1; 2; 5) трапецієподібної форми, площею 30,2 м². Його північно-західною огорожею слугувала кладка № 210, від якої залишився нижній ряд цоколю висотою 0,30—0,32 м. Південно-східний панцир стіни викладений за ложковою системою із прямокутних з фасадів каменів вапняку, протилежний — там, де його зафіксовано, складений з дрібного буту на глині. Слід відзначити, що північно-східний торець підходив впритул до західного кута приміщення № 83, утворюючи виступ з зовнішнього боку. Як фундамент використана більш рання кладка. Двір з'єднувався з невеликим провулком вузьким коридором шириною 1,2 м, довжиною 5,5 м (рис. 1; 6), який був вимощений плитами. На жаль, залишки зовнішнього виходу не збереглися. У дворі пошарово було розібрано три різночасові вимостки, які перекривали одна одну: верхня та нижня — плиткові, середня — галькова. Нижній плитковий настил прилягав до овальної в плані та грушоподібної у вертикальному розрізі цистерни, що була обкладена бутом. З північного сходу до неї підходив жолоб водостоку, який збирав дощову воду, що стікала з даху будинку. Верхня вимостка значно підвищувалася на північному сході. З нею пов'язаний фундамент сходів (рис. 2; 7), складений з трьох плит випняку, одна з яких — рустована плита — викори-

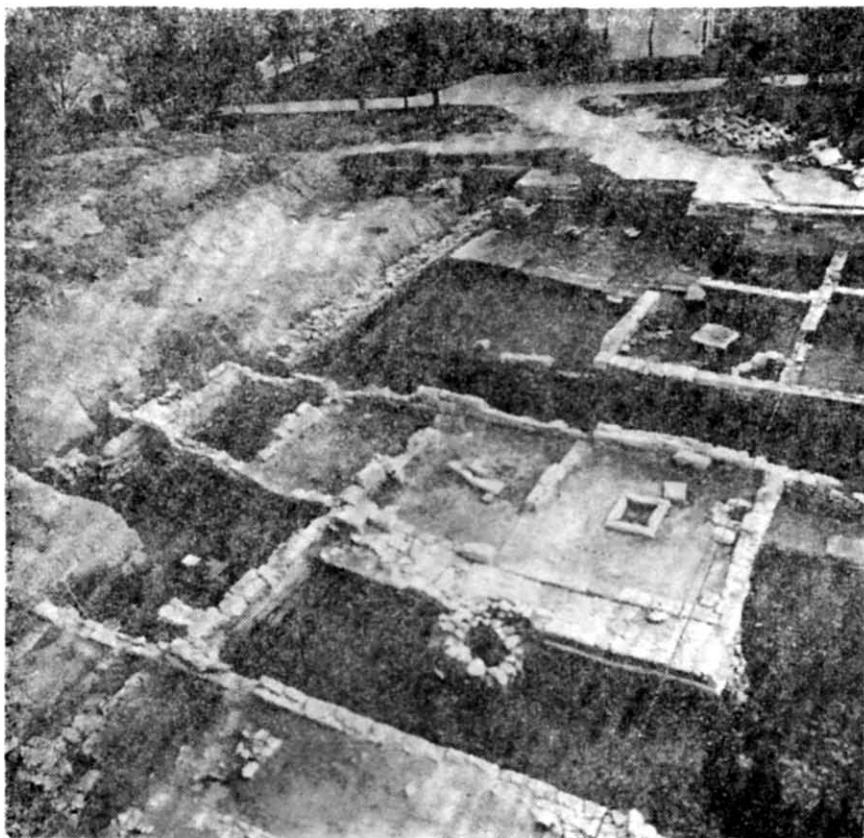

Рис. 6. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. після часткового розбору його будівельних залишків. Вигляд із заходу.

стана вдруге. Верхня частина сходів була, очевидно, дерев'яною і встановлювалася на стовпові опори. На північний схід від кам'яного фундаменту в напрямку маршу сходів у згаданій вимостці виявлено заглиблення від стовпа. Рештки сходів можуть бути доказом існування поверху, що раніше можна було лише припускати. Згадана обставина особливо важлива для визначення архітектурного вигляду будинку.

Приміщення № 80 (рис. 1—3; 5; 6; 8) майже квадратної форми, площею близько 23 m^2 ($4,8—4,88 \times 4,72—4,78 \text{ m}$), займало південне кутове положення в будинку. Воно не мало безпосереднього виходу у двір: до нього можна було потрапити тільки через суміжну кімнату 81. Стіни приміщення вкриті світлою обмазкою, яка на час розкопок збереглася лише на кладках № 77 та 105, але в процесі розкопок постійно траллялася в розвалах сирцевих стін, що перекривали її залишки. Підлога будови являла собою утрамбовані вапнякові уламки, які утворилися від обтісування каменю в процесі возведення кладки. В центрі її знаходилося монументальне вогнище, яке було складене з добре обтесаних плит (рис. 9) майже квадратної форми, розмірами $1,20 \times 1,30 \text{ m}$. Висота його $0,15—0,17 \text{ m}$ від рівня долівки.

Плитки його обкладки щільно прилягають одна до одної: для цього їх кути скочені або мають врізки. В південному кутку приміщення знаходився колодязь, челюсті якого лише на кілька сантиметрів піднімалися над рівнем підлоги (рис. 10). Колодязь впритул підходив до однієї зі стін кімнати. З північно-західного боку від інших частин приміщення він відділявся плитою, поставленою на ребро.

Очевидно, кришкою колодязя слугувала плоска плита, що лежала біля вогнища. На підлозі кімнати у вапняковому тесі знайдено дві бронзові херсонеські монети: перша монета — 390 — 380 рр. до н. е. із зо-

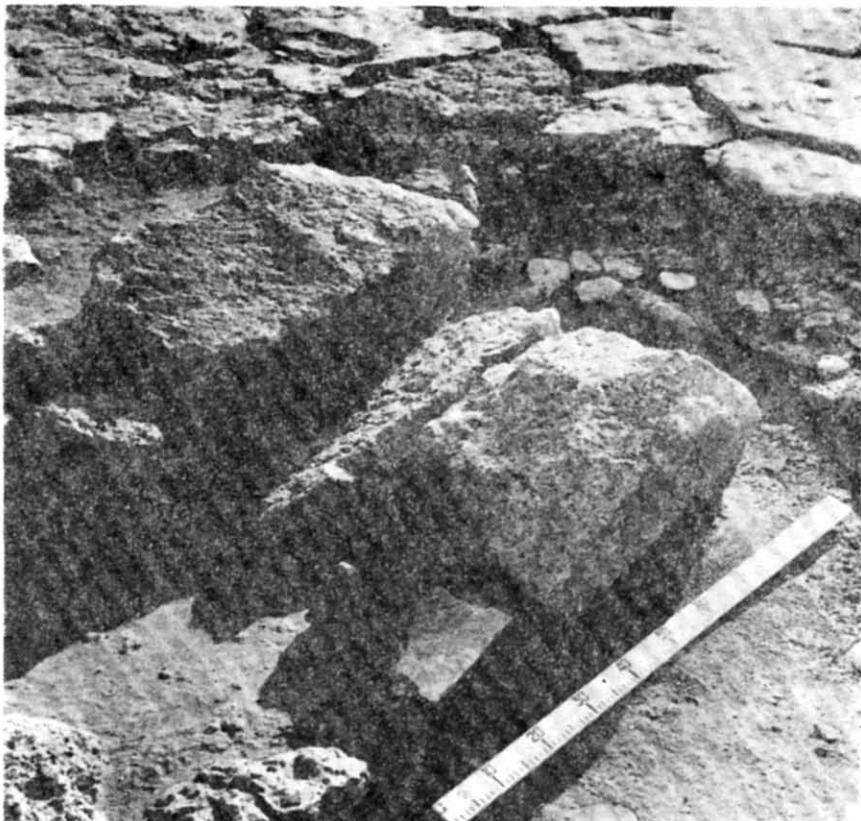

Рис. 7. Кам'яний фундамент сходів на подвір'ї будинку. Вигляд із заходу.

браженням голови Діви на лицьовому боці та риби над палицею на зворотному³; друга монета — середини IV ст. до н. е. із зображенням голови лева на аверсі та зірки на реверсі⁴. Крім того, з підлоги кімнати походить пантікапейська монета 315—300 рр. до н. е. із зображенням безбородого Сатира на аверсі та голови лева на реверсі⁵.

Звичайно монументальні вогнища, як можна впевнитися на матеріалах розкопок Олінфа, характерні для ойкосів: найбільш важливих приміщень у будинку з основним сімейним вогнищем, біля якого жінки провадили більшу частину часу за виконанням повсякденних обов'язків⁶. Вогнище — відкритого типу, топилося «по-чорному», поблизу та всередині його багато попелу, який постійно втоптувався в підлогу, в результаті чого остання постійно підвищувалася.

Приміщення № 81 (рис. 1—3; 5) прямокутної форми, площею близько 20 м² (3,75×4,10×4,74—5,00 м), мало безпосередній вихід у двір та було прохідним. У ньому було відкрито дві різночасні земляні підлоги. Простір між ними був заповнений глинистим шаром, у північному кутку — попелом впереміжку з фрагментами сирцю. У центрі кімнати, на нижній підлозі, лежало кілька постелистих плит вапняку, що прилягали одна до одної. Можливо, останні є залишками невеликої загородки, що відокремлювала південно-східну частину будови.

Приміщення № 82 (рис. 1—3; 5) також прямокутної форми, площею близько 16 м² (3,65×4,40 м), з'єднувалося з суміжною кімнатою 81.

Приміщення № 83 (рис. 1—3; 5) площею близько 17,5 м² (4,90×3,50 м), розташоване з північно-східного боку двору, зв'язане з ним дверима. Підлога кімнати чітко фіксувалася утоптаним попелом товщиною 6—10 см і трохи знижувалася на південний захід. До північно-

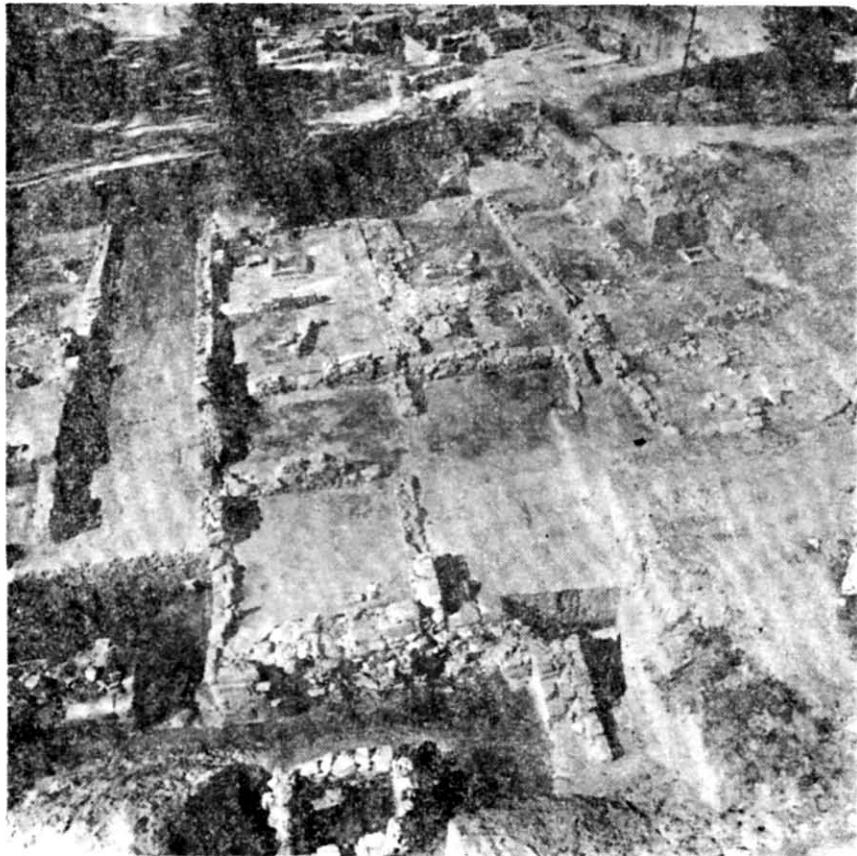

Рис. 8. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. на північно-східній околиці Керкінітіди. Вигляд з північного сходу.

західної стінки приміщення щільно прилягало вогнище розмірами $0,93 \times 0,90$ м. Воно було викладене з плит та плоского каменю і збереглося не повністю.

Приміщення № 84 (рис. 1—3; 5) майже квадратної форми, площею близько $14,6 \text{ m}^2$ ($4,00 \times 3,50—3,80$ м), займало східне кутове положення в будинку. Потрапити в кімнату з двору можна було лише через суміжні кімнати 81—82. Іх підлога глинобитна, ніяких виразних знахідок на ній не виявлено.

Приміщення № 85 (рис. 1—3; 5) займало північне кутове положення в будинку. Воно розкрито не повністю, оскільки його північно-західна, менша частина виходить за межі розкопу. Однак з'ясування конфігурації кімнати не викликало ускладнень. Вона прямокутної, близької до квадратної форми, площею близько 18 m^2 ($4,65 \times 3,95$ м), мала глинобитну підлогу, де у центрі знаходилося сирцеве вогнище, що мало трапецієподібну форму розмірами $1,06 \times 0,80 — 0,90$ м. Приміщення збереглося не на всю висоту. В центрі його була поставлена ніжка чорнолакованого канфара IV ст. до н. е., призначення якої не визначено. Серед археологічних знахідок на підлозі слід відзначити насамперед половину чорнофігурного кратера першої половини IV ст. до н. е. (без підставки) із зображенням флейтистки між двох вершинників. Знахідка такої ранньої посудини в шарі другої половини II ст. до н. е. свідчить про довгочасне її використання, можливо, як сімейної реліквії.

У культурних відкладах під будинком виявлено нечисленний порівняно з іншими ділянками розкопок матеріал: херсонеську бронзову monetу 390—380 pp. до н. е. із зображенням Діви на лицьовому боці та

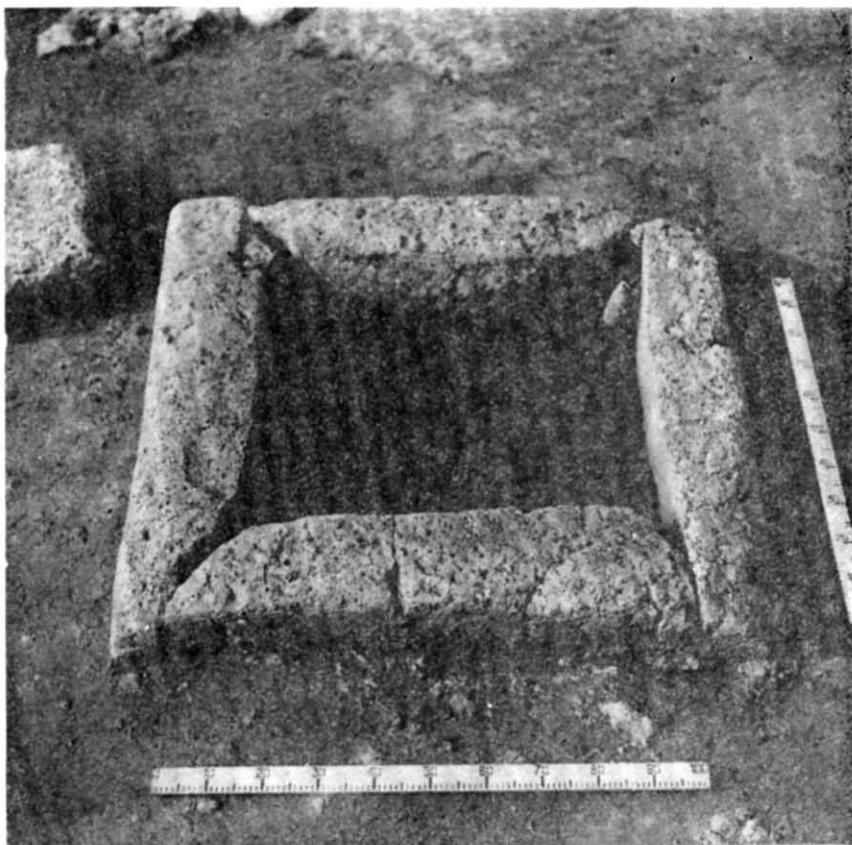

Рис. 9. Монументальне вогнище в приміщенні № 80. Вигляд з північного сходу.

риби над палицею на зворотному⁷. Керамічний матеріал із шару, що підстилав будівлю, відноситься до перших трьох четвертей IV ст. до н. е. (при відсутності матеріалу останньої четверті того ж століття). З розвалу сирцевих стін, які перекривали залишки будинку, походить різночасний у хронологічному відношенні матеріал. Найбільш пізній представлено уламками родоських, коських та синопських амфор, що датуються III—II ст. до н. е.⁸ До II ст. до н. е. належать, очевидно, уламки мегарських чащ.

Отже, досліджена будова площею вдвічі перевищує всі інші будівлі Керкінітіди. На жаль, збереженість пам'ятки така, що ми можемо судити переважно про її будівельну техніку та горизонтальне планування, менше — про інтер'єр та призначення кімнат. Немає майже ніяких даних про вертикальний розвиток будинку, конструкцію та форму даху, димоходів та ін. Невеликі грецькі житла були здебільшого одноповерхові⁹. Основним доказом на користь існування другого поверху служать знахідки іn situ кам'яних фундаментів сходів¹⁰, а також заглиблених відносно вулиці чи двору на 0,60 м цокольних приміщень¹¹. У будинку, який ми розглядаємо, є обидві ці ознаки, що значною мірою підтверджують достовірність цього висновку. Споруда, як зазначалося, мала сирцеві стіни на кам'яних цоколях. А такі стіни були досить міцними для зведення на них другого поверху, що дозволяє припустити існування аналогічних споруд в інших будовах міста. Незначна товщина стін характерна і для двоповерхових споруд Олінфа¹². Верхній поверх, якщо такий існував, був виключно сирцевим: його обриси навряд повторювали повністю планування первого ярусу. З шести кімнат будинку впевнено визначити призначення вдається лише однієї: приміщення № 80 (ойкоса) з головним сімейним вогнищем. Інтерпретувати

Рис. 10. Колодязь в приміщенні № 20. Вигляд з північного сходу.

інші кімнати важко: дві з них прохідні і могли використовуватися в господарчих та виробничих цілях; дальні, внутрішні, приміщення № 84—85 з вогнищами для їх опалення, ймовірно, житлові (спальні і т. д.). Оскільки будинок двоповерховий, верхній поверх традиційно був жіночим. Цікаво також те, що, незважаючи на великі порівняно з оточуючими житлами розміри, він не мав притаманного грекам андрона.

Житлові комплекси IV—II ст. до н. е. безпосередньо передували скіфським будівлям, розташованим стратиграфічно трохи вище. Цікавий той факт, що не зафіксовано жодного випадку використання грецької будівлі скіфами. Більше того, останні розпочали будівельну діяльність на поверхні розвалів сирцевих стін грецьких споруд. Разом з тим немає ніяких даних, що підтверджували б раптове руйнування міста скіфами: жодного разу не зафіксовано шару пожежі, що перекривав би підлогу приміщень із залишеними *in situ* предметами, заваленим дахом. Напроти, ніщо не вказує на раптову загибель міста. Під час розкопок житлової будови знайдено лише предмети, розбиті в давнину та покинуті як непотрібні; немає навіть залишків дахів, які впали (крім невеликих за розмірами уламків керамід та жолобчатих каліптерів). Знахідок же другої половини II ст. до н. е., синхронних руйнуванню цих будівель, дуже мало порівняно з більш ранніми матеріалами. Все зазначене свідчить, що умови захоплення міста скіфами були особливими. Складається враження, що реальність захоплення Керкінітіди була настільки значною, що її жителі залишили місто, захопивши з собою все необхідне, чи, може, що менш ймовірно, його здали при умові, що жителі без перешкод вийдуть з міста. Можливо, греки самі зрівняли з землею будівлі, зруйнували захисні стіни, щоб ними не міг скористатися ворог.

**Жилой комплекс IV—II вв. до н. э.
в Керкинитиде**

Резюме

Данная статья посвящена публикации самого крупного жилого комплекса из раскрытых в 1980—1982 гг. у северо-восточной оборонительной стены Керкиниды. Здание было возведено в третьей четверти IV в. до н. э. и просуществовало до второй половины II в. до н. э., когда город был захвачен скифами. Оно прямоугольной формы, с площадью застройки около 200 м². Основу планировки комплекса составляет трапециевидный в плане двор, занимающий 15% площади, по сторонам которого Г-образно располагались шесть жилых и хозяйственных помещений. Постройка была сырцово-каменным сооружением. В центре двора открыто каменное основание лестницы, которая может служить доказательством существования, по крайней мере над частью помещений, второго этажа. Особый интерес представляет помещение № 80 с монументальным очагом в южном углу, которое можно интерпретировать как ойкос.

- ¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971, с. 106.
- ² Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 80.
- ³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977, табл. 1, 5.
- ⁴ Там же, табл. II, 27—32.
- ⁵ Шелов Б. Д. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956, табл. V, № 61.
- ⁶ Dinsmoor W. B. The architecture of ancient Greece: An account of its historic development. — London etc., 1950, p. 252—253; Mylonas Y. E. The oecus unit of the Olynthian houses. — Excavations at olynthus, 1946, p. 384, pt. 12, 389.
- ⁷ Анохин В. А. Указ. соч., табл. 1, 5.
- ⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. XIV, 31.
- ⁹ Dinsmoor W. B. Op. cit. p. 252; Rider B. C. Ancient Greek Houses. — Chicago, 1964, p. 22; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов..., с. 52, 77.
- ¹⁰ Robinson D. M. Graham J. W. The hellenic houses. — Excavations at olynthus, 1938, pt. 8, p. 214.
- ¹¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии..., с. 28, примеч. 4.
- ¹² Robinson P. M., Lraham J. W. Op. cit., p. 227.

С. В. МАХОРТИХ, С. А. СКОРИЙ

Мечі та кинджали скіфського часу без навершів

Озброєння є найбільш важливою і детально вивченою категорією як власне скіфської матеріальної культури, так і деяких інших культур скіфського світу¹. Але поява нових матеріалів з території степу та лісостепу Північного Причорномор'я², Кавказу³, а також інших регіонів Євразії, включаючи територію зарубіжної Європи⁴, та удосконалення дослідницького процесу постійно вносять нові, часто дуже істотні корективи в загальне уявлення про той чи інший вид озброєння скіфського типу на різних етапах його існування.

Дана стаття присвячена розгляду мечів та кинджалів скіфського типу, відмітною особливістю яких є відсутність навершя. Причини такого явища не можуть бути пояснені лише його втратою, поскільки вивчення доступної частини наявних знахідок переконує у відсутності будь-яких слідів на руків'ї, очевидно, пов'язаними з особливостями технологічного процесу того часу.

Місцем найбільшого зосередження мечів та кинджалів даного виду є Кавказ. Розглянемо знахідки.

1. *Лермонтовський роз'їзд* (район м. П'ятигорськ). Із зруйнованого кургану походить залізний меч, клинок якого поступово звужується до вістря; має вузьке перехрестя за формою більше подібне до брунькоподібного, ніж до метеликоподібного, і плоске руків'я без навершя (рис. 1, 1), «можливо, втраченого», на думку О. О. Іессена⁵, та «втраченого», за О. І. Тереножкіним⁶, що розділяє також Б. А. Шрамко⁷. Довжина його 42,8 см. Комплекс, в якому трапився меч, мав вузду новочеркаського типу і датується кінцем VIII — серединою VII ст. до н. е.⁸

2. «Сафонівське джерело» (поблизу м. Кисловодськ). Залізний кинджал з обламаним клинком знайдено у зруйнованому похованні. Збережена довжина 19 см. Перехрестя брунькоподібне, плоске руків'я з округлим кінцем має валик по краю, зокрема на місці навершя, яке, безсумнівно, не було тут передбачено (рис. 1, 2). Кераміка з цього поховання має ще передскіфський вигляд, що дає можливість думати про синхронність «сафонівського» кинджала і «лермонтовського»⁹.

3. Шалинський могильник (Чечено-Інгуська АРСР, розкопки 1969 р.). Меч мав брунькоподібне в перерізі руків'я без навершя, його верхній кінець злегка розширеній. Перехрестя брунькоподібне, клинок прямий, двогострий (рис. 1, 3). Довжина меча близько 45 см. За інвентарем поховання датується VI ст. до н. е.¹⁰

4. С. Гуадиху (Абхазія). Із поховання № 8 одноіменного могильника походить кинджал довжиною 24 см. Руків'я масивне, досить широке, плоске, облицьоване зітлілою листовою бронзою. Перехрестя, судячи за рисунком у першій публікації та зауваженням В. І. Козенкової, брунькоподібне¹¹. Клинок має підпрямокутну форму та лінзоподібний переріз (рис. 1, 4). Поховання датується VI ст. до н. е.¹²

Подібний кинджал трапився в Гірському Криму в районі поширення таврської культури.

5. С. Гаспра (південноберегова група пам'яток). У кам'яному ящику № 6, дослідженному в минулому столітті О. С. Уваровим, трапився залізний кинджал з обламаним клинком (довжина частини, що збереглася, 18,5 см). Руків'я плоске, витягнуте, перехрестя брунькоподібне (рис. 1, 5). На основі архаїчного вигляду кинджала, а також супутнього інвентаря поховання, очевидно, датується початком VI ст. до н. е.¹³ З пам'яток скіфської культури Північного Причорномор'я відомі два мечі без металевого навершя.

6. Нікопольське курганне поле. Із кургану № 2 (група 1, поховання № 17) походить залізний меч з прямим перехрестям (під ним залізна обоймиця) * і клинком трикутної форми, стержньоподібним руків'ям довжиною 48 см (рис. 1, 6). Б. М. Граков датує це поховання IV—III ст. до н. е.¹⁴

* Очевидно, це відшарована частина перехрестя. Серед величезної кількості мечів та кинжалів, відомих нині на території Скіфії, подібні обоймиці жодного разу не зафіксовано (люб'язне повідомлення Є. В. Черненка). Віднесення К. Ф. Смирновим даного меча до сарматської зброй не обґрунтоване (Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984, с. 64).

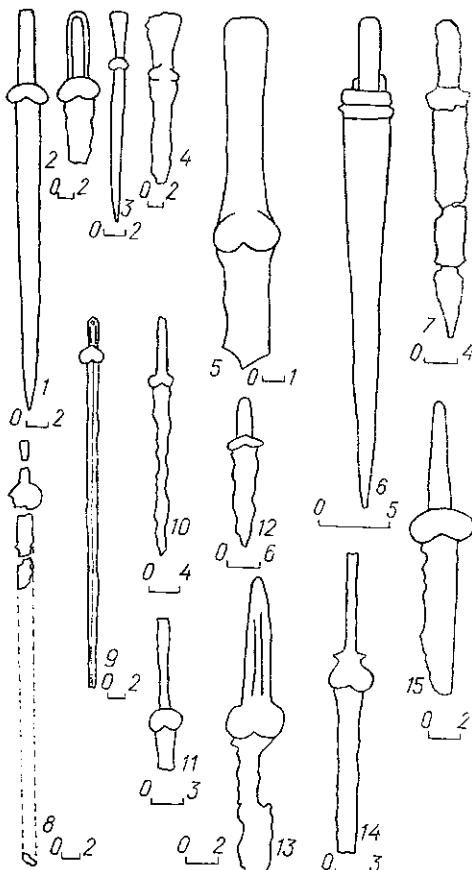

Рис. 1. Мечі та кинджали без навершів:
1—Лермонтовський роз'їзд; 2—«Сафонівське джерело»; 3—Шалинський могильник; 4—Гуадиху; 5—Гаспра; 6—Нікопольське курганне поле; 7—Іллічеве; 8—Покровське; 9—меч із фондув Саратовського музею; 10—Зуєвський могильник, поховання № 130; 11—Зуєвський могильник, поховання № 143; 12—Зейчеш; 13—Алоу; 14, 15—Тарнабод.

7. С. Іллічове (Крим). У кургані № 4 (поховання № 1) трапився залізний меч з прямокутним руків'ям без навершя, перехрестя — округло-бронькоподібне, клинок з паралельними лезами, що поступово звужуються до вістря (рис. 1, 7). Його довжина 39 см. На основі супутнього інвентаря поховання відноситься до V ст. до н. е.¹⁵

Кілька подібних знахідок походить із території, яку вважають савроматською.

8. С. Покровське (поблизу м. Енгельс). В кургані № 12 знайдено залізний меч з широким, близьким до брунькоподібного перехрестям. Руків'я мало форму стрижня, довжина клинка 117 см (рис. 1, 8). К. Ф. Смирнов датував це поховання початком V ст. до н. е.¹⁶

9. Меч без металевого навершя з фондів Саратовського музею.

Зброя довжиною 11 см, з плоским руків'ям, округлий кінець якого має по краях два поздовжні валики, і отвором на кінці (рис. 1, 9). Широке брунькоподібне перехрестя аналогічне перехрестю покровського меча, що дозволяє датувати його тим же часом, тобто початком V ст. до н. е.¹⁷

Подібна зброя трапилася також у пам'ятках ананьївської культури.

10. Зуєвський могильник. У похованні № 130 виявлено залізний меч з обламаним клинком, витягнутим стрижньоподібним руків'ям і бронзовим брунькоподібним перехрестям (рис. 1, 10). На думку А. В. З布鲁евої, дане поховання відноситься до розквіту ананьїнської культури і датується V—IV ст. до н. е.¹⁸

11. З поховання № 143 того самого Зуєвського могильника походить залізний кинджал з прямокутним руків'ям та брунькоподібним перехрестям, хоча не виключена можливість його інтерпретації як одного цілого з руків'ям (рис. 1, 11). На жаль, у публікації відсутня характеристика. Кинджал супроводжувався бронзовими литими піхвами, які разом з рештою речей, що складають комплекс, відносяться до часу розквіту ананьїнської культури — V—VI ст. до н. е.¹⁹

Крайнію, західною, межею поширення мечів та кинджалів без металевого навершя є територія Карпато-Подунав'я.

12. Зеїчешть (Румунська Молдова). Залізний кинджал довжиною 28,2 см (випадкова знахідка) з досить широким руків'ям, що має округлу верхню частину, і вузьким серцеподібним перехрестям. Клинок широкий, у формі витягнутого трикутника²⁰ (рис. 1, 12). Час кинджала — друга половина VI — початок V ст. до н. е.

13. Аюд (Трансільванія). Із поховання, випадково відкритого в 1913 р., походить залізний однолезовий меч без навершя і з обламаним клинком. Перехрестя масивне, брунькоподібне. Руків'я з двома валиками по краях, у верхній частині воно звужується і має округлу форму²¹ (рис. 1, 13). Поховання датується першою половиною VI ст. до н. е.

14. Тарнабод (Угорське Потисся). Залізний меч (випадкова знахідка) з обламаним прямим клинком, вузьким руків'ям з прямою верхньою частиною. Перехрестя масивне, брунькоподібне, з двома «усицями» біля руків'я (рис. 1, 14). Дата — VI—V ст. до н. е.²²

15. Тарнабод (Угорське Потисся). Залізний меч (випадкова знахідка) з обламаним однолезовим клинком, масивним, брунькоподібним перехрестям та звуженім у верхній частині руків'ям (рис. 1, 15)²³. Даний екземпляр синхронний першій тарнабодській знахідці.

Таким чином, нам відомо 15 мечів та кинджалів скіфського типу без металевого навершя, поширені на широкій території — від Прикам'я на сході до Карпато-Подунав'я на заході. Зрозуміло, ще зведення включає лише зброю, відсутність навершя у якої не викликає сумніву.

В узагальнюючій праці Г. І. Мелюкової, присвяченій скіфському озброєнню, згадки про мечі та кинджали без навершя відсутні²⁴. Вперше подібна зброя була виділена в окрему групу К. Ф. Смирновим на основі вищезгаданих двох довгих мечів без металевого навершя з тери-

торії савроматської культури Поволжя. При цьому автор вказував, що «савроматський тип меча без навершя не має собі подібних ні на заході, ні на сході»²⁵. Винятком, на його думку, є лише ананьїнське Прикам'я, звідки відомі два екземпляри кинджалів без металевого навершя. Слід зазначити, що К. Ф. Смирнов не розглядав питання про генезис названої групи озброєння. Пізніше О. М. Хазанов відмічав, що перші прототипи пізньосарматських мечів без металевого навершя знаходяться на савроматській території, а окремі екземпляри, знайдені поза її межами, свідчать про вплив сарматської зброя на сусідів.

Питання про мечі та кинджали без металевого навершя порушувалося у ряді праць кавказознавців. Так, В. Б. Виноградов крім «лермонтовського» меча і «сафонівського» кинджала схильний відносити до цього рідкісного виду зброй фрагмент клинка з розкопок Лугового могильника в 1952 р.²⁶ Дослідник вказував, що аналогії цим видам зброй є лише на сході, у матеріалах Поволжя та ананьїнського Прикам'я, і відсутні в західних районах, зокрема Північному Причорномор'ї²⁷. В. І. Козенкова виділяє мечі та кинджали без навершя в окремий тип (3 відділ), представлений залізним кинджалом із с. Шалі²⁸. Аналогії таким кинджалам у власне степових пам'ятках автору не відомі, а В. І. Козенкова зіставляє цю знахідку з кинжалом ранньоскіфського типу з похованням № 8 могильника Гуадиуху в Абхазії²⁹. Питання про походження розглядуваного виду озброєння названими авторами не порушувалося.

Джерела з даного питання походять, як відзначалося, з широкої території і включають ряд знахідок, що відносяться до досить раннього часу (кінець VIII чи початок VII ст. до н. е.). Цей факт дає серйозні підстави не погодитися з тезою про генезис подібних мечів та кинджалів виключно в області поширення савроматської культури, про появу подібного озброєння в ареалах інших культур внаслідок впливу савроматської зброй.

Дані про хронологію мечів та кинджалів скіфського типу без металевого навершя переконливо свідчать, що районом найбільш ранньої появи такого озброєння є Кавказ. Гадаємо, що це не випадково. Як відомо, ранній період скіфської історії був найтісніше пов'язаний з територією Кавказу³⁰. Скіфські племена не лише здійснювали транскавказькі походи в Передню Азію, втягуючи в орбіту своїх заходів аборигенів³¹, а й мешкали у вказаному регіоні, безпосередньо контактуючи з місцевим населенням кобанської культури³².

Кобанські племена вже в другій половині VIII ст. до н. е. стали широко використовувати залізо, зокрема для виробництва предметів озброєння, про що красномовно свідчать археологічні матеріали Центрального Передкавказзя³³. Природно, що цей процес супроводжувався освоєнням нової технології, пов'язаної з куванням, а не литтям виробів. Кавказькі пам'ятки (Самтавро, Бешташені, Астхі-Блур, Кармір-Блур, Тлі) чудово ілюструють перехід від виготовлення зброй з бронзи (мечі та кинджали) до виготовлення зброй із заліза³⁴. Залізні клинки з залізними, суцільнокованими руків'ями, як правило, позбавлені навершя, а якщо воно наявне, то являє собою розкute закінчення ручки, тобто є її безпосереднім продовженням, частиною цілого. Очевидно, що пояснюються не просто даниною майстрів традиціям бронзоливарного виробництва, а й об'єктивними труднощами виготовлення на перших порах складових частин зброй (того самого навершя) методом кування та ковалського зварювання³⁵.

Кавказькі мечі та кинджали скіфського типу без металевого навершя, які датуються кінцем VIII чи початком VII ст. до н. е., виготовлені місцевими майстрами або степовиками і також досить добре ілюструють період освоєння нової технології обробки металу. Таким чином, вказані мечі та кинджали цілком обґрунтовано можна віднести до однієї з найбільш ранніх груп даного виду скіфського озброєння. Слід зазначити, що мечі та кинджали без металевого навершя взагалі мають до-

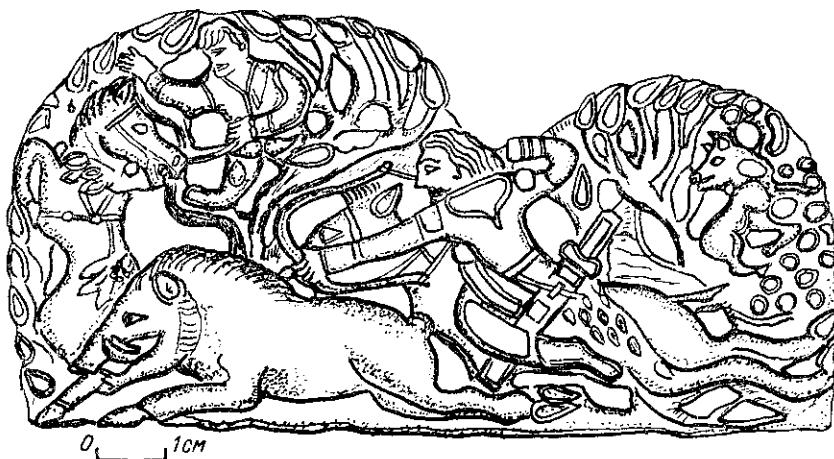

Рис. 2. Бляха зі сценою полювання з Сибірської колекції Петра І.

сить архаїчний вигляд: в 12 із 16 знахідок перехрестя брунькоподібної чи близької до неї форми, що, як відомо, є особливістю ранньої скіфської зброї³⁶. Отже, відсутність навершя може бути ранньою хронологічною ознакою.

Появу мечів та кинджалів скіфського типу без навершя на інших територіях Євразії можна деякою мірою пов'язати з активною діяльністю скіфів-степовиків, спрямованою як на схід, так і на захід. Разом з тим не можна повністю виключати можливість конвергентного походження розглядуваних мечів та кинджалів на окремих територіях як відображення процесу розвитку культур скіфського світу, раннього етапу формування комплексу озброєння.

З'явившись на початку VII ст. до н. е., а можливо, і наприкінці VIII ст. до н. е., мечі та кинджали без металевого навершя не одержали широкого поширення і лише епізодично трапляються в пізніший час. Очевидно, мав рацію М. І. Сокольський, відзначаючи їх практичну недосконалість порівняно з тими мечами і кинджалами, в яких було навершя³⁷. Не випадково, мабуть, на руків'ї меча з Саратовського музею є отвір, призначений для кріplення навершя, що не збереглося і, мабуть, виготовленого з дерева або кістки³⁸, чи для ремінної петлі-темляка³⁹— для більшої зручності користування цією зброєю. Цікаво, що руків'я залізних кинджалів з Шалинського могильника та с. Гуадиху, що відноситься до VI ст. до н. е., мають у верхній частині невелике розширення, призначене, очевидно, також для полегшення володіння кинджалом у бою.

Існування мечів без навершя в епоху раннього заліза підтверджується зображенням подібної зброї у вершника на блясі зі сценою полювання з Сибірської колекції Петра І (рис. 2). Датування цього виробу досить дискусійне. До ранньої його дати був схильний Е. Міннэ, вважаючи слідом за М. І. Толстим і М. С. Кондаковим, що сюжет зображення на даній блясі — чудова ілюстрація розповіді Геродота про їрків (Геродот, IV, 22)⁴⁰. Подібної думки дотримувався Н. Феттіх, хоч у визначені часу виробу коливався між IV і III ст. до н. е.⁴¹ С. І. Руденко, керуючись технікою виготовлення бляхи, деталями оформлення одягу людей та кінського убору, визначив її дату більш конкретно — V—IV ст. до н. е.⁴² Про ранній характер цієї бляхи писали також М. П. Грязнов та Л. О. Єльницький⁴³. Інші автори віддавали перевагу більш пізньому датуванню бляхи *. В. Гінтерс відніс її до пізньосармат-

* Недавно А. Д. Грач опублікував бляху з Туви (могильник Теерге II), в сюжетному і стилістичному відношенні дуже близьку до розглядуваної бляхи з Сибірської колекції Петра І: сцена полювання на кабана з використанням собаки⁴⁴. Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980, с. 255, рис. 117). На думку автора,

ського часу⁴⁶. Для вказаних дослідників основним аргументом при датуванні виробу був тип зображеного меча.

Вважаємо, що визначення зображеного меча як зброй з прямим перехресям навряд чи вірне. За формою перехрестя скоріше брунько-подібне, ніж пряме. Цей факт дає можливість віддати перевагу тезі про ранній час бляхи зі сценою полювання на кабана з Сибірської колекції Петра I, тим більше, що проведений аналіз мечів та кинжалів без металевого навершя, уточнення часу їх появи як раз свідчать на користь останньої. До речі, відзначимо, що сумніви М. І. Сокольського з приводу відсутності навершя у меча, зображеного на вказаній блясі⁴⁷, ніким з наступних авторів не розділялися.

С. В. МАХОРТЫХ, С. А. СКОРЫЙ

Мечи и кинжалы скифского времени без наверший

Резюме

В статье рассматривается группа мечей и кинжалов скифской эпохи, отличительной особенностью которых является отсутствие наверший.

Данное оружие относится к периоду скифской архаики и встречается на обширных пространствах Евразии — от Прикамья на востоке до Карпато-Подунавья на западе. Наиболее ранние его образцы обнаружены в памятниках скифского типа на Кавказе.

По мнению авторов, появление мечей и кинжалов без наверший отражает начальный этап освоения ремесленниками скифской эпохи новой технологии изготовления вооружения, связанной не с литьем изделий из бронзы, а ковкой из железа.

- ¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, Д1-4, с. 90; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 189. Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев, 1982, с. 166; Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов. — МИА, 1961, № 101, с. 161; Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981, с. 200.
- ² Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — 156 с.
- ³ Скифия и Кавказ. — Киев, 1980, с. 258.
- ⁴ Скорый С. А. Вооружение скифского типа в Средней Европе: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1983, с. 20.
- ⁵ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. — В кн.: ВССА М.; Л., 1952, с. 123.
- ⁶ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы. — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 28, рис. 19, 1.
- ⁷ Шрамко Б. А. Из истории скифского вооружения. — В кн.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984, с. 31.
- ⁸ Иессен А. А. Указ. соч., с. 127; Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 128.
- ⁹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л. К хронологии раннего этапа скифо-северокавказских взаимоотношений. — Изв. Юго-Осет. НИИ АН ГССР, 1983, вып. 26, с. 118, рис. 1, 13.
- ¹⁰ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972, с. 351, рис. 35.
- ¹¹ Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры: Восточный вариант. — САИ, 1982, В2-5, с. 22.
- ¹² Трати М. М. Древний Сухуми. — В кн.: Труды. Сухуми, 1969, т. 2, с. 61, рис. 3, 1.
- ¹³ Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры. — САИ, 1981, Д1-7, с. 112, табл. 32, 21.
- ¹⁴ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. — МИА, 1962, № 115, с. 105, рис. 4, 1.
- ¹⁵ Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма. — В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 124, рис. 11, 21.
- ¹⁶ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 23, рис. 5, 1.
- ¹⁷ Там же, с. 22—23, рис. 5, 2. Дослідник вважав, що обидва мечі мали серцеподібне перехреся.
- ¹⁸ Збруєва А. В. История населения Прикамья в ананьевскую эпоху. — МИА, 1952, № 30, с. 100, 102, табл. XXI, 9.
- ¹⁹ Там же, с. 100, табл. XXI, 10.

образ мисливця на блясі знаходить аналогії в зображеннях людей на повсті з П'ятого Пазирікського кургану, який датується V ст. до н. е.¹⁶ Таким чином, нові знахідки свідчать на користь ранньої дати бляхи зі сценою полювання з колекції Петра I.

- ²⁰ Rata S. Noi urme scitice linga Botoșani. — SCIV, 1965, N 16, 3, p. 575, fig. 2, 1, 2.
- ²¹ Roska M. Ujabb skytha leletek Nagyenyedről. — Dolgozatok, Cluj, 1914, N 5, 13, 1 áb; Vasiliev V. Pumnalele akinakes din Transilvania. — AMN, 1979, N 16, p. 27, fig. 64.
- ²² Parducz M. Szkítakori leletek Heves megyében. — Az Egri Múzeum Evkönyve, Eger, 1970, N 7, 50, 11 t.
- ²³ Ibid.
- ²⁴ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 46—64.
- ²⁵ Указ. соч., с. 23.
- ²⁶ Виноградов В. Б. Указ. соч., с. 109.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Козенкова В. И. Указ. соч., с. 22.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 21—22, 302; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960, с. 387 и сл.; Ильинская В. А., Тереноцкий А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983, с. 19—86.
- ³¹ Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды. — М., 1957, с. 148—149. Виноградов В. Б. Указ. соч., с. 22. Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы. — М., 1984, с. 53.
- ³² Виноградов В. Б. Указ соч., с. 31—84; Мурзин В. Ю. Скифи на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, 27, с. 22—35; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Київ, 1984, с. 97.
- ³³ Дударев С. Л. Ранний этап освоения железа на Центральном Предкавказье и в бассейне р. Терека (IX—VII вв. до н. э.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Київ, 1983, с. 15—20.
- ³⁴ Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. — Тбилиси, 1941, с. 42, рис. 43, 62; Абрамишвили Р. М. К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике. — ВГМГ, 1957, т. 19-А, 21, с. 140 и сл., табл. 1, 84, 87, 96; Есаян Е. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. — Ереван, 1976, с. 186—187; Техов Б. В. Тлийский могильник и проблема хронологии эпохи поздней бронзы — раннего железа Центрального Кавказа. — СА, 1977, № 3, с. 30—32, рис. 2.
- ³⁵ Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе. — СА, 1977, № 1, с. 57—74; Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 31.
- ³⁶ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 48—50.
- ³⁷ Сокольский Н. И. Боспорские мечи. — МИА, 1954, № 33, с. 155.
- ³⁸ Смирнов К. Ф. Савроматы. — М., 1961, с. 23.
- ³⁹ Черненко Е. В. Древнейшие скифские парадные мечи. — В кн.: Скифия и Кавказ, 1980, с. 13.
- ⁴⁰ Толстой Н. И., Кондаков Н. С. Русские древности в памятниках искусства. — Спб., 1890, вып. 3, с. 60—62; Minns E. H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913, р. 278, fig. 201.
- ⁴¹ Fettich N. Zur Chronologie der sibirischen Goldfund der Ermitage. — ААН, 1952, т. 2, 4, S. 261.
- ⁴² Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960, с. 193; Руденко С. И. Сибирская коллекция Петра I. — САИ, 1962, ДЗ-9, с. 36.
- ⁴³ Грязнов М. П. Древние памятники героического эпоса Южной Сибири. — АСГЭ, 1961, № 3, с. 7 и сл.; Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей. — Новосибирск, 1977, с. 235.
- ⁴⁴ Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980, с. 255, рис. 117.
- ⁴⁵ Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953, с. 360.
- ⁴⁶ Ginters W. Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928, Таf. 32b.
- ⁴⁷ Сокольский Н. И. Указ. соч., с. 155.

Л. М. ГОЛУБЧИК

Скіфські мечі та кинджали у збірниках Дніпропетровського історичного музею

У фондах Дніпропетровського історичного музею зберігаються чотири скіфські мечі та чотири кинджали. Два мечі ранні, один з яких походить із старих колекцій музею (рис. 1, 1). Точне місце знахідки не відоме*. Меч залізний, дволезовий. Клинок витягнутий, по середині проходить ледве виражене ребро, нижній кінець його відламаний. Навершя брускоподібне, з заокругленими краями, насаджене на стержень руків'я. Руків'я вузьке, овальне в перерізі і покрите косими насічками, що утворюють сітку. Від навершя до перехрестя по центру руків'я з

* У роки Великої Вітчизняної війни інвентарні книги музею загинули і встановити адресу деяких експонатів неможливо.

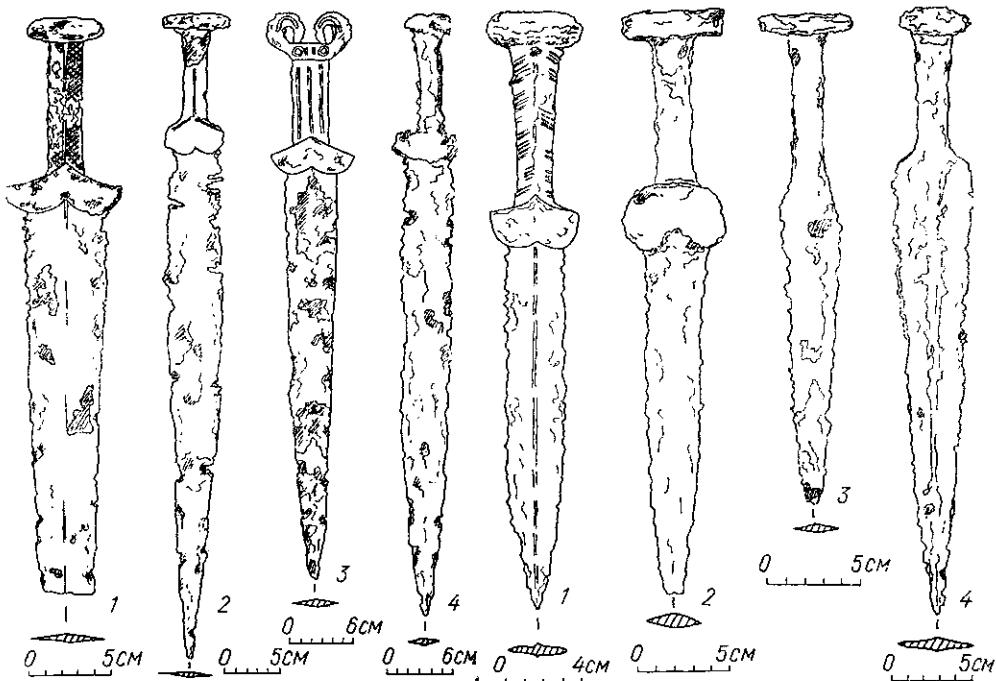

Рис. 1. Скіфські мечі зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї:

1 — меч з брускоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям (ІІ тип I відділу); 2 — меч з брускоподібним навершям та серцеподібним перехрестям (особливий варіант ІІ типу I відділу); 3 — меч з античним навершям у вигляді пазурів та метеликоподібним перехрестям (І тип II відділу II підвідділу); 4 — меч з плоским овальним навершям та трапецієподібним перехрестям.

Рис. 2. Скіфські кинджали:

1 — кинджал з брускоподібним навершям та метеликоподібним навершям та брунькоподібним перехрестям (ІІ тип I відділу); 2 — кинджал з брускоподібним навершям та брунькоподібним перехрестям (І тип I відділу); 3 — кинджал з брускоподібним навершям, перехрестя відсутнє (І відділ).

двох боків проходить неглибока рельєфна лінія. Перехрестя напускне, метеликоподібне. Довжина меча 34,5 см, ширина клинка біля перехрестя 7 см, ширина навершя 4,8 см.

За класифікацією Г. І. Мелюкової, даний меч відноситься до другого типу мечів I відділу і може бути датований VI — першою половиною V ст. до н. е.¹

У 1982 р. в музей надійшов меч, виявлений на березі Дніпра поблизу с. Нові Кайдаки (окраїна м. Дніпропетровськ) (рис. 1, 2). Меч залізний, дволезовий. Клинок вузький, витягнутий. По середині клинка проходить ледве виражене ребро. Навершя виконане у вигляді бруска із заокругленими краями і насаджене на плоске руків'я, прямокутне у перерізі. По середині руків'я від навершя до перехрестя з обох боків проходить неглибока борозна. Перехрестя серцеподібне. Довжина меча 58 см, ширина клинка біля перехрестя 3,5 см, ширина перехрестя 5 см, ширина навершя 5,8 см.

Мечі подібного типу виділено Г. І. Мелюковою в особливий варіант мечів другого типу I відділу, датуються вони VI — першою половиною V ст. до н. е.²

У 1973 р. в музей передано меч, випадково знайдений на території Софіївського парку в м. Умань Черкаської області (рис. 1, 3). Меч залізний, доброї збереженості, клинок у формі витягнутого трикутника з ребром по центру. Руків'я меча плоске, прямокутне в перерізі, по довжині якого простежуються три неглибокі рельєфні лінії. Перехрестя метеликоподібне. Антени являють собою стилізоване зображення пазурів. У нижній частині навершя, що прилягає до руків'я, неглибокими рельєфними лініями символічно передано зображення пташиного ока —

два кола, в які вписані два інші — менших розмірів. Між ними — дві рельєфні лінії, розташовані перпендикулярно до основи навершя.

Довжина меча 51 см, ширина клинка біля перехрестя 4,5 см, ширина перехрестя 7,5 см, ширина навершя 7,5 см.

Даний меч, за класифікацією Г. І. Мелюкової, відноситься до I типу мечів II відділу II підвідділу³. В наш час відомо чимало аналогічних мечів, що походять як із чітко датованих поховальних комплексів, так і з випадкових знахідок⁴.

Наш меч може бути датований V ст. до н. е.

На Інгренському п-ові (окраїна м. Дніпропетровськ) в зруйнованому похованні був виявлений масивний залізний меч^{*} (рис. 1, 4). Клинок витягнутий, леза паралельні, звужуються в останній третині його. По середині клинка ледве простежується ребро. Навершя овальної форми, плоске з обох боків і насаджене на прямокутне в перерізі руків'я, що злегка розширяється від центру до навершя та перехрестя. Перехрестя у вигляді трапеції, нижній бік якого прилягає до клинка, дещо заокруглене. Довжина меча 54 см, ширина клинка біля перехрестя 4,5 см, ширина перехрестя по нижньому краю 6,8 см, по верхньому — 6 см, ширина навершя 4,5 см.

Даний меч не має аналогій серед опублікованих скіфських мечів. Але за формою навершя та перехрестя, очевидно, його можна датувати IV—III ст. до н. е.⁵

Подібні мечі, що мають близькі до нашого перехрестя, Г. І. Мелюкова виділяє в шостий тип мечів I відділу⁶.

Серед скіфських кинджалів особливу увагу привертає екземпляр, що походить із старих колекцій музею і, як указано в інвентарній книзі, випадково знайдений у Бахмутському повіті Катеринославської губернії (рис. 2, 1). Його клинок лезоподібної форми, в перерізі з чітко вираженим ребром по середині. Леза клинка паралельні, звужуються в останній третині його. Навершя викуте у вигляді масивного бруска овальної форми і напущене на дещо розширений до верху стержень плоского руків'я, в перерізі прямокутного. По середині стержня руків'я від навершя до перехрестя з обох боків проходять дві ледве заглиблени вузькі борозенки, від яких по всій ширині руків'я простежуються насічки. На руків'ї під навершям є круглий отвір для підвішування. Перехрестя метеликоподібної форми. Довжина кинджала 31 см, ширина клинка перехрестя 32 см, ширина перехрестя 5,5 см, ширина навершя 5,2 см.

О. І. Шкурко датує даний кинжал часом не пізніше середини VI ст. до н. е.⁷

Поблизу с. Вольне Новомосковського району Дніпропетровської області на березі р. Самара випадково знайдено скіфський кинжал з брускоподібним навершям прямокутної форми та брунькоподібним перехрестям (рис. 2, 2). Клинок вузький витягнутий, дещо ширший біля перехрестя. Леза паралельні, звужуються в останній третині. Кінець клинка обламаний. Руків'я плоске, прямокутне в перерізі. Навершя масивне, у вигляді прямокутного бруска. Довжина кинджала 31 см, ширина клинка біля перехрестя 5,5 см, ширина навершя 5,5 см.

Кинжал відноситься до I типу мечів та кинджалів I відділу і датується другою половиною — кінцем VI ст. до н. е.⁸

Два залізних кинджали трапилися на одному полі с. Гупалівка Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Кинжал залізний, дволезовий (рис. 2, 3). Клинок вузький витягнутий, трикутної форми, з ребром по середині. Перехрестя відсутнє. Навершя у вигляді вузького прямокутного бруска з заокругленими краями, напущене на стержень руків'я, що розширяється. Довжина кинджала 26 см, ширина клинка біля основи 2,5 см, ширина навершя 4 см.

* У фонд музею надійшов з приватної колекції.

Кинджал залізний, дволезовий (рис. 2, 4). Клинок у вигляді вузького витягнутого трикутника, з ребром по середині. Перехрестя відсутнє. Навершя виконане у вигляді плоского овала і напущене на стержень руків'я, яке трохи поширюється зверху. Довжина кинджала 36,5 см, ширина клинка біля основи 3,5 см, ширина навершя 3,5 см.

За формою навершя кинджали відносяться до I відділу скіфських мечів⁹, але відсутність перехрестя не дає змоги визначити тип кинджалів та чітко їх датувати.

Л. Н. ГОЛУБЧИК

Скифские мечи и кинжалы из собраний Днепропетровского исторического музея

Резюме

В фондах Днепропетровского исторического музея хранятся четыре скіфские мечи и кинжалы, датируемые VI—III вв. до н. э. Несмотря на то что мечи не связаны с определенными погребальными комплексами, они представляют определенный интерес и пополняют коллекцию уже известного боевого оружия скіфского времени.

¹ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов. — САИ, 1964, вып. Д1-4, с. 49—51.

² Там же, с. 50.

³ Там же, с. 55.

⁴ Ковпленко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. — Археологія, 1961, 12, с. 76, рис. 5, 6; Копылов В. П. Мечи из погребений V в. до н. э. Елизаветовского курганного могильника. — КСИА АН ССР, 1980, вып. 162, с. 25, рис. 1; Петренко В. Т. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 43; Полесских М. Р. Нахodka скіфского меча в Пензенской области. — СА, 1961, № 1, с. 257—259; Шапошникова О. Г. Погребение скіфского воина на р. Ингул. — Там же, 1970, № 3, с. 208—213.

⁵ Археологія Української РСР. — К., 1971, т. 2, с. 131, рис. 34, 49; Шилов В. П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975, с. 115, рис. 49, 1.

⁶ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 53.

⁷ Шкурко А. И. Скифский кинжал из Днепропетровского музея. — В кн.: Историко-археологический сборник МГУ, М., 1962, с. 100.

⁸ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 47—49.

⁹ Там же, с. 47—53.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Нові сарматські поховання на р. Молочній

Вперше пам'ятки сарматського культурно-історичного комплексу на р. Молочній поблизу с. Новопилипівка Мелітопольського району Запорізької області відкрито в 1938 р. В. М. Даниленком. У післявоєнний період сарматську курганну групу досліджували Т. Г. Оболдуєва та М. Я. Рудинський¹.

Проте масовий розмах робіт припадає на час діяльності Молочанської експедиції (1951—1952 рр.) під керівництвом О. І. Тереножкіна. За два роки польових досліджень у районі с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермен» (нині «Еліта») було виявлено 42 сарматських поховання, які датуються II ст. до н. е.—II ст. н. е.²

В останні роки в результаті археологічних досліджень, проведених автором на р. Молочній в курганах епохи міді — бронзи, виявлено ще сім поховань, які розширяють наші уявлення про сарматську культуру Приазовського ареалу³.

Дослідження провадилися у районі с. Новопилипівка, де було розкопано два кургани з шістьма впускними сарматськими похованнями та один курган з одним похованням поблизу с. Вознесенка. Наводимо їх опис.

Курган № 1. Розміщений на східній околиці с. Новопилипівка, в якому трапилося 19 поховань: із них 27 ямно-катаомного, а 2 сарматського часу.

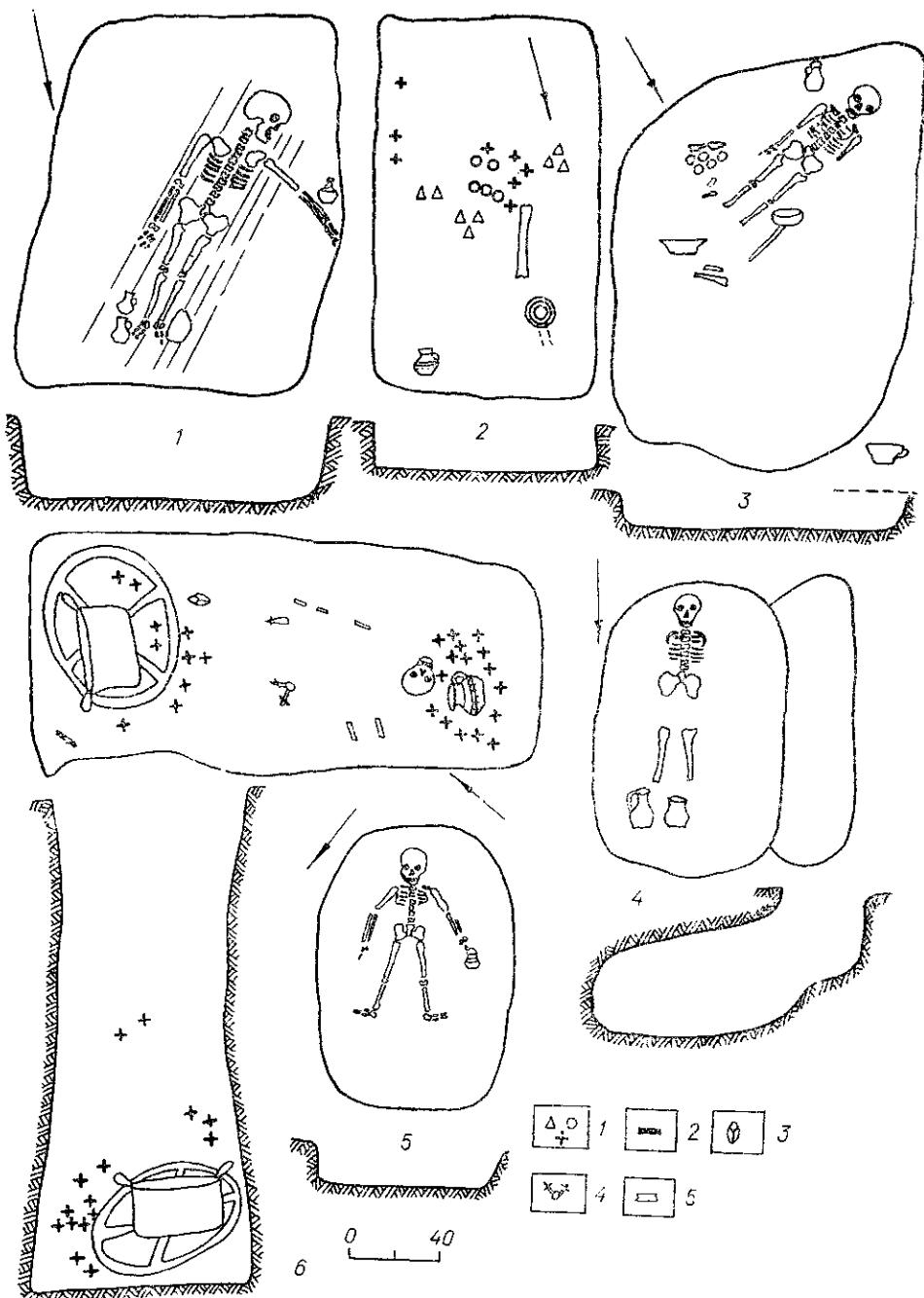

Рис. 1. Плани і профілі поховань:

Курган № 1 с. Новопилипівка: 1 — поховання № 1; 2 — поховання № 2; Курган № 3 с. Новопилипівка; 3 — поховання № 2; 4 — поховання № 3; 5 — поховання № 5. Курган № 3 с. Вознесенка: 6 — поховання № 1. 1 — золоті бляшки; 2 — крем'яні відщепи; 3 — мідний дзвіночок; 4 — залізні вудила; 5 — кальциновані кістки.

Поховання № 1 знаходилося на захід від центру кургану. Могильна яма, орієнтована по лінії південь — захід, майже квадратна (довжина 1,6 м, ширина південної стінки 1,45 м, ширина північної — 1,35 м), знаходилася у насилу на глибині 0,40 м. На її дні по діагоналі на дерев'яній підстилці лежав на спині кістяк підлітка головою на північний захід, з повернутим обличчям на схід. Права рука покладена вздовж тулуза, ліва трохи зігнута в лікті і відкинута до розбитої чорнолако-

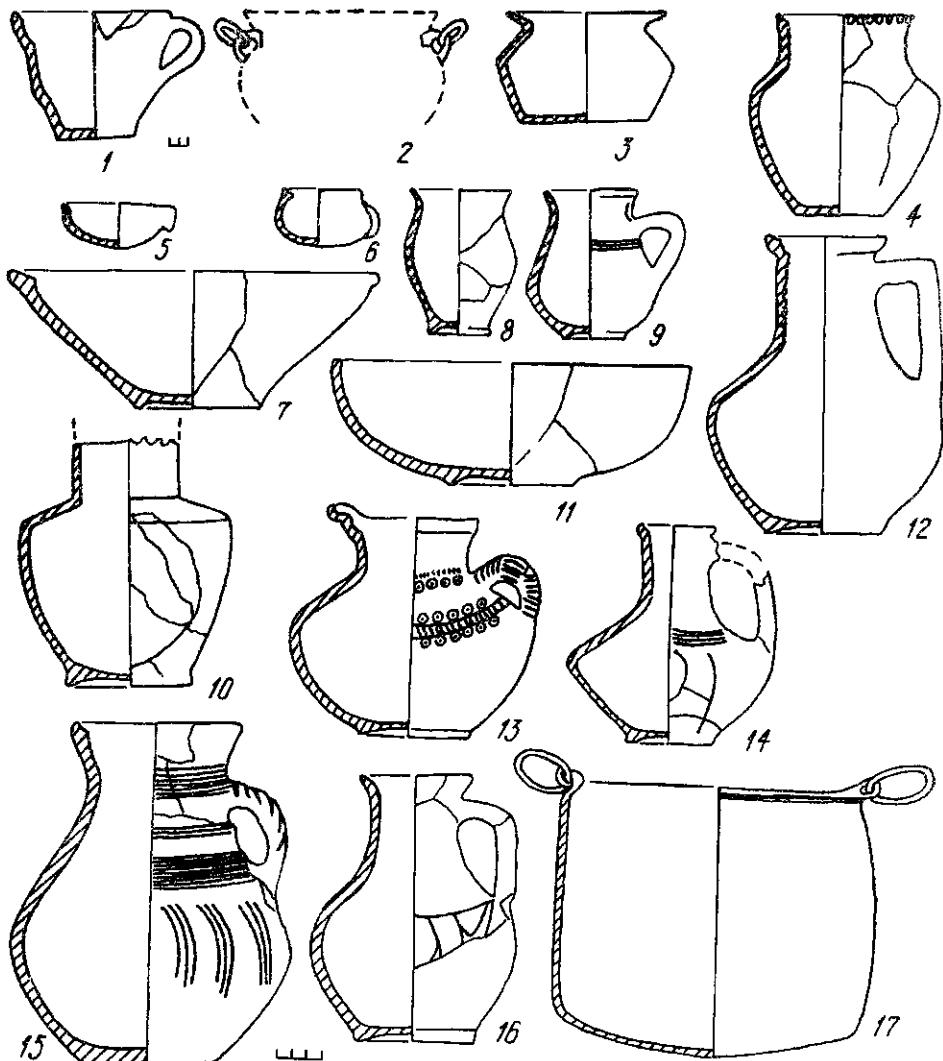

Рис. 2. Посуд з сарматських поховань на р. Молочній:

1 — червоноглиняний кухоль; 2 — мідні ручки від котла; 3 — мідна посудина; 4 — сіроглиняна ліпна посудина; 5, 6 — алебастрові посудини; 7 — сіроглиняна тарілка; 8 — червоноглиняний кухоль; 9 — червоноглиняна посудина; 10 — чорнолакова посудина; 11 — червоноглиняна тарілка; 12 — червоноглиняний глечик; 13—16 сіроглиняні глечики; 17 — мідний казан.

вої посудини (рис. 1, 1) з широким горлом, майже прямими плічками і порожнистим піддоном, висота посудини близько 18 см, ширина в пле- чах 14 см (рис. 2, 10). Ноги витягнуті, стопи схрещені, поблизу яких з правого боку стояли дві посудини: сіроглиняний глечик з вузким ви- соким горлом, плоскою ручкою, лінійним круговим орнаментом на обідку горла і пліч (висота 15 см, ширина 14 см) (рис. 2, 14) та ма- ленький червоноглиняний кухлик з ручкою, округлим тулубом, порож- нистим круговим піддоном та лінійним орнаментом на плічках (висота 10 см, ширина 9 см) (рис. 2, 9). На ший у похованої знаходилася низка з 13 грушоподібних і 23 трубчатих пронизок із чорного гешіру, які, очевидно, раніше були нашиті на комір верхнього одягу (рис. 3, б). Бі- ля кисті рук лежали дрібні чорні трубчаті пронизки також із гешіру, які, очевидно, були нашиті на рукава (рис. 3, 3). З лівого боку, на рів- ні стоп, лежала грудка крейди, яка у могилу покладена сирим комом, під нею знаходилася туалетна кістяна ложечка (довжина 14 см) з фі- гурною ручкою (рис. 4, 10). На грудях було намисто з великих диско-

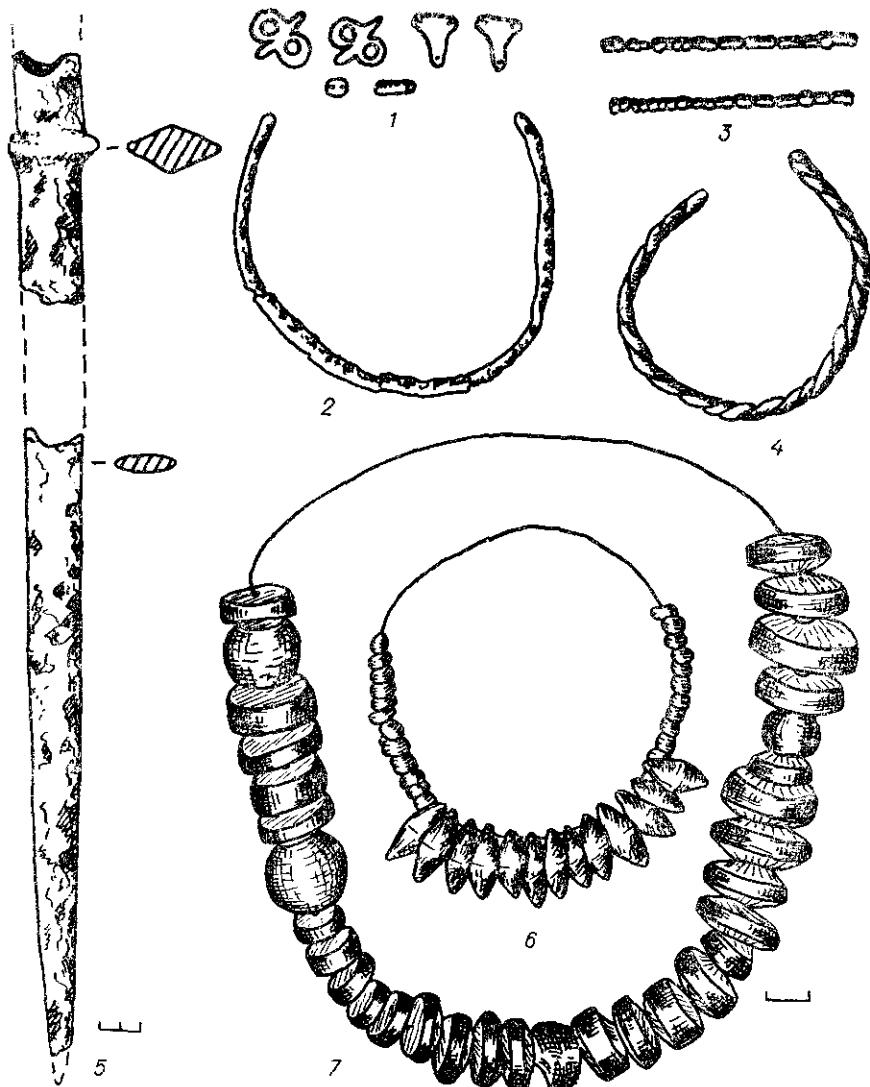

Рис. 3. Речі з сарматських поховань на р. Молочній:
1 — типи золотих прикрас; 2 — мідна гривна; 3 — трубчаті пронизки;
4 — золотий браслет; 5 — заливний меч; 6, 7 — типи памистин.

подібних агатових (29 шт.) і трьох кулеподібних бусин із гірського прозорого кришталю (рис. 3, 7).

Поховання № 2 знаходилося в центрі кургану. Могила орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Кістяк не зберігся, знайдено лише стегнову кістку і чотири зуби (рис. 1, 2). Біля південної стінки могили стояла чорно-сіра посудина округлої форми з широким горлом, овальною ручкою з насічками і плоским дном (рис. 2, 15). Тулуб прикрашений вертикальними лініями, на плечах і горлі — круговий лінійний орнамент (висота 23 см, ширина 19 см). У могильній ямі знаходилося вісім бляшок із фольгового золота у вигляді маленьких кружків, які пробиті по площині, з внутрішнього боку, крапковою технікою, одна золота бляшка, схожа на цифру «два» (рис. 4, 3), і вісім бляшок у вигляді антропоморфної фігури. Крім того, у могилі трапилися шість фрагментів великого срібного дзеркала (діаметр 24,5 см) з двома отворами для закріплення ручки. По краю зберігся рельєфний випуклий валик, покритий золотою напайкою з орнаментом типу текстильної плеїнки (рис. 5).

Курган № 8 (нумерація О. І. Тереножкіна)⁴ містився на північній околиці с. Новопилипівка, на першій надзаплавній терасі лівого корінного берега, де з північного боку знаходилося річище стародавньої притоки р. Молочної. У кургані епохи міді-бронзи відкрито вісім поховань: із них два ямних, два катакомбних, чотири сарматських.

Поховання № 1 знаходилося у центрі кургану і майже зруйноване під час земляних робіт. При розчистці контури могильної ями простежити не вдалося. Очевидно, небіжчик лежав головою на південь. З правого боку від нього лежав залишний меч з ромбічним перехрестьям (знайдено лише три фрагменти) (рис. 3, 5).

При обстеженні кургану виявлено фрагменти ліпної баночкої посудини чорно-сірого кольору, червоноолакову округлу тарілку (рис. 2, 11) з порожнистим кільцевим піддоном (висота 8,5 см, ширина — 20 см) і масивні подвійні ручки від мідного котла (рис. 2, 2).

Поховання № 2 відкрито в північно-західній частині кургану. Могильна яма (рис. 1, 3), орієнтована по лінії південний захід — північний схід, мала овальну форму (розміри 1,2×1 м). У засипці могильної ями на глибині 1 м стояв червоноглинняний кубкоподібний кухоль з ручкою та округлим порожнистим піддоном (рис. 2, 1) висотою 8,5 см, ширину 11 см.

Кістяк випростаний, лежав на спині, головою на південь. Біля голови, вверх дном, знаходився червоноглинняний глечик з округлим тулем, порожнистим круговим піддоном з високим горлом, відігнутими вінцями та круглою ручкою, зігнутою під прямим кутом (висота 20 см, ширина 10 см) (рис. 2, 12). З правого боку від кістяка, на рівні таза, стояли дві алебастрові чашечки, висота першої 3 см, ширина 7 см, висота другої 3,5 см, ширина 5 см. У давнину вони були доверху наповнені крейдою (рис. 2, 5, 6). Під ними лежали намисто з великих сердолікових мигдалеподібних і агатових бусин (7 екз.) і дві золоті рельєфні розетки з вушками (рис. 4, 4), мідна посудина (рис. 2, 3), всередині якої лежала фігурна туалетна кістяна ложечка (довжина 14 см) (рис. 4, 11) і мідний предмет (довжина 30 см), який використовувався в давнину, напевне, як держак.

На хребті, вище таза, лежав фрагмент (1/2 частина) мідної гривни, інший знаходився біля стоп похованого (рис. 3, 2). Біля стоп також стояла велика сіроглинняна тарілка (висота 8 см, ширина 25,3 см) (рис. 2, 7), а поблизу лежали кістки вівці.

Поховання № 3 розташоване на захід від попереднього. Яма з підбоєм у насипу кургану орієнтована по лінії південь — північ, довжина 1,10 м, ширина 0,80 м (рис. 1, 4). У ній був кістяк дитини, який лежав головою на південь, кінцівки дуже зруйновані. В області шийного хребця лежала керамічна трубчаста бусина з орнаментом (рис. 4, 8). Біля

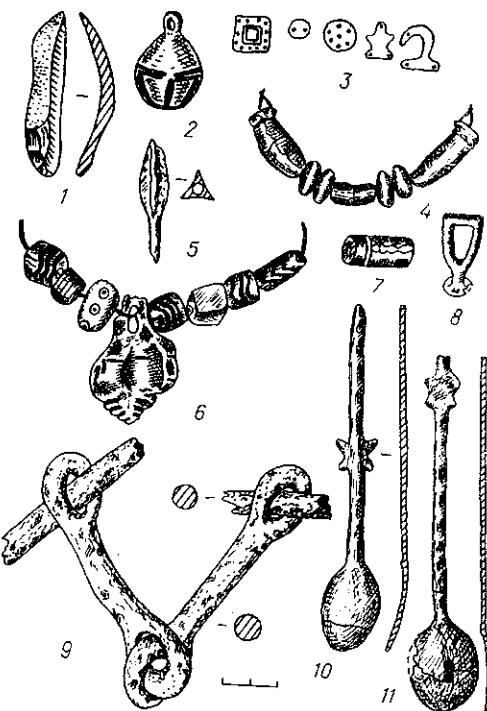

Рис. 4. Речі з сарматських поховань на р. Молочній:

1 — крем'яний відщеп; 2 — мідний дзвіночок; 3 — типи золотих прикрас; 4 — намисто з золотими обіймами (розетками); 5 — залізна стріла; 6 — керамічні намиста; 7 — мідна петелька з кінської зброй; 8 — трубчаста бусина; 9 — залізні вудила; 10, 11 — кістяні ложечки.

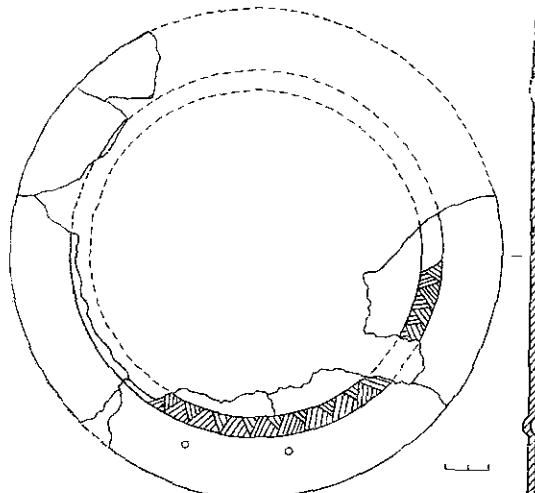

Рис. 5. Срібне дзеркало з поховання № 2 кургану № 1 з с. Новопилипівка.

захід (довжина 1,20 м, ширина 0,80 м). Кістяк підлітка лежав на спині, головою на північний схід, з розпростертими руками і розкиданими ногами (рис. 1, 5). Біля лівої руки стояла червоноглиняна маленька посудина (рис. 2, 8) округлої форми, з відгнутими прямыми вінцями, кільцевим порожнистим піддоном (висота 10 см, ширина 3 см). На ший у похованого лежало сім квадратних і трубчатих глиняних бусин з хвилястим і геометричним орнаментами, оздобленими синьо-блію глазур'ю. Між ними знаходилася чорноморська черепашка-лідвіска з великим отвором (рис. 4, 6).

Курган № 3 знаходився на північній околиці с. Вознесенка, на лівому високому березі р. Молочної, і входив у групу з шести курганів епохи міді — бронзи. Виявлено сім поховань: із них п'ять ямних, катакомбне й сарматське.

Поховання № 1 розміщено в центрі кургану і впущене через двометровий насип у суглинок викиду поховання № 3 (основного, ямного часу) на рівень поховального ґрунту (рис. 1, 6). Могильна яма орієнтована по лінії північ—захід — південь—схід (довжина 2,3 м, ширина 1 м). У засипці ями на різних глибинах знайдено мідний дзвіночок (рис. 4, 2), мідну петельку для кріплення ременя кінської збрії (рис. 4, 7), зализні вудила (рис. 4, 9), фрагменти розбитого у давнину короткого широкого меча, наконечник трилопатової стріли з древком (рис. 4, 5), 28 бляшок із фольгового золота. Серед них Z-подібних 10 штук, Г-подібних — 16, трубчаста пронизка — 1 і округлої форми — 1 (рис. 3, 1).

У засипці, майже на дні могили, знаходилися біля східної стіни кальциновані рештки кісток людини і фрагмент черепа, який належав дитині 5—7 років *. Поблизу стояла сіроглиняна посудина з округлим широким приземкуватим тулубом на кільцевому порожнистому піддоні (висота 15 см, ширина 17 см). Плічка глечика орнаментовані горизонтальними стрічковими смугами драбинного рисунка, обрамлені колами. Округла коротка ручка, розміщена на плічках тулуба і прикрашена особливим текстильним орнаментом, сприяє зручному триманню глечика у руці (рис. 2, 13). Поблизу посудини лежав браслет із скрученого товстого золотого дроту (рис. 3, 4), один кінець відламаний ще в давнину (діаметр 6,5×9 см). У протилежному кінці могили, біля західної стінки, стояв великий мідний бочкоподібний казан з масивними висячими зализними ручками, прикріпленими до товстої зализної дротинки,

ніг стояли дві посудини: перша — ліпний горщик чорного випалу з округлим тулубом, плоскодонний, з витягнутим горлом, прямыми, ледве вигнутими назовні вінцями, з орнаментом у вигляді невеликих зашипів (висота 13,5 см, ширина 12,5 см) (рис. 2, 4), друга — сіроглиняний глечик з округлим тулубом, ручкою, високим горлом і кільцеподібним порожнистим піддоном (висота 18 см, ширина 14 см) (рис. 2, 16).

Поховання № 4 трапилося на поверхні насипу у південній частині кургану. Яма овальна, орієнтована по лінії північ—схід — південь

* Антропологічні визначення С. І. Круц.

яка обтягує казан під вінцями (висота 32 см, ширина 41 см). У ньому знаходилися кістки домашнього бика (рис. 2, 17) *. Поблизу казана лежав крем'яний відщеп сіро-жовтого кольору, який правив за кресало (довжина 6,5 см, ширина 1,5 см) (рис. 4, 1). Під казаном знаходилося велике дерев'яне колесо (не збереглося) зі ступицею і чотирма спицями (діаметр до 0,90 м).

Таким чином, описані поховання значно різняться за характером інвентаря, конструкцією могил та орієнтацією кістяків. Всі вони були впущені в насип курганів епохи міді — бронзи і контури могил мали різну форму. Орієнтація могил також різноманітна. Виняток становить поховання № 1 у кургані № 3 поблизу с. Вознесенка, де кістяк відсутній. Описаний поховальний обряд з трупоспаленням на стороні від поховання і частково розбитим інвентарем явно свідчить про появу і в середовищі сарматського населення якісно нового етапу у поховальному обряді.

Інвентар досліджених поховань деякою мірою датуючий. Так, сіроглиняний глечик з вузьким горлом з поховання № 1 кургану № 1 знаходить аналогію в попередніх розкопках на р. Молочній і М. І. Вязьмітіною датується II ст. н. е.⁵

Не менш цікаві знахідки двох алебастрових чашечок з поховання № 2 кургану № 8, що відносяться до рубежу нової ери⁶, а також ліпна посудина з поховання № 10 того самого кургану, датована I ст. н. е.⁷ Зокрема, виділяється посудина з поховання № 1 кургану № 3 з околиці с. Вознесенка. Описана посудина з округлим, широким, приземкуватим тулубом знаходить аналогії в похованні № 8 кургану № 4 поблизу радгоспу «Аккермен» (нині Еліта) та комплексах з розкопок Тайнаїса на Дону. Поява її в середовищі сарматського населення, на думку М. І. Вязьмітіної, відноситься до I ст. до н. е. — I ст. н. е.⁸ Привертає увагу і мідний казан, типологічно близький до казанів римського часу⁹, а також до котла з поховання № 5 кургану № 1 поблизу с. Новолуганська Артемівського району Донецької області, датований I ст. до н. е. — початком I ст. н. е.¹⁰

Залізний меч з поховання № 1 кургану № 8 в с. Новопилипівка знаходить аналогію серед відомих мечів сарматського кола і датується I ст. до н. е. — I ст. н. е. Стріла з ромбічним пером з поховання № 1 кургану № 3 с. Вознесенка трапилася в сарматському середовищі в суслівський час. Особливе місце займає велике срібне дзеркало суслівського типу, що вперше знайдено на території Північного Приазов'я і відноситься до I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹¹

Таким чином, вік нових сарматських поховань на р. Молочній не виходить за межі I ст. до н. е. — II ст. н. е.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Новые сарматские погребения на р. Молочной

Резюме

В последние годы автором исследованы новые сарматские погребения на р. Молочной, в некоторой степени расширяющие наши представления о сарматской культуре Приазовского ареала.

Интерес представляют большое серебряное зеркало сусловского типа из погребения № 2 кургана № 1 из с. Вознесенка, костяные фигурные ложечки, медные сосуды (села Вознесенка и Новофилипповка), золотые украшения, среди которых, по-видимому, имеются тамговые знаки, и т. д.

Указанные погребения не выходят за границы I в. до н. э. — II в. н. э.

* Оболдуєва Т. Г. Сарматські кургани біля м. Мелітополя. — АП УРСР, 1952, 4, с. 43 і наст.

² Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф. та ін. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермен». — Там же, 1960, 8, с. 22 і наст.; Вязьміті-

* Остеологічні визначення В. І. Бібікової.

- на М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної. — Там же, с. 17 і наст.
- ³ Михайлів Б. Д. Раскопки на Мелітопольщине. — АО 1971 г. М., 1972, с. 310; Михайлів Б. Д. Работы в северо-западном Приазовье.—АО 1974 г. М. 1975, с. 322; Михайлів Б. Д. Работы Мелітопольского краеведческого музея.—АО 1975 г. М., 1976, с. 364.
- ⁴ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф. та ін. Вказ. праця, с. 22, рис. 2.
- ⁵ Вязьмітіна М. І. Сарматские погребения у с. Новофилипповка. — В кн.: ВССА. М., 1954, с. 235, рис. IV, 6.
- ⁶ Там же, с. 240.
- ⁷ Там же, с. 224, табл. II, 5.
- ⁸ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця, с. 20; Книпович Т. Н. Танаїс. — М.; Л., 1949, с. 144, рис. 50.
- ⁹ Кропоткін В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.). — САИ, 1970, вып. Д1-27, с. 25—26, рис. 53, 4, 5; 66, 4.
- ¹⁰ Шаповалов Т. О. Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське. — Археологія, 1973, 8, с. 86—87, рис. 6.
- ¹¹ Виноградов В. Б., Петренко В. А. К происхождению сарматских зеркал-подвесок Северного Кавказа. — КСИА АН ССР, 1977, № 148, с. 45, рисунок.

М. М. КУЧИНКО

Ювелірні вироби Х—ХІІІ ст. басейнів Західного Бугу і Сану

У процесі археологічних досліджень на землях Побужжя і Посання знайдено вироби з кольорових металів. Вивчення їх проливає світло на рівень культури та етноплемінну належність населення, яке мешкало на досліджуваній території в середньовіччя.

Аналіз розпочнемо з ювелірних виробів, пов'язаних з одягом. Це насамперед поясні пряжки, представлені рядом типів. До першого віднесемо бронзову пряжку овальної форми з Дорогичина¹ (рис. 1, 1). Аналогії їй відомі з Пліснеська². Другий типreprезентує серцеподібна бронзова пряжка також з Дорогичина (рис. 1, 14). Єдину аналогію їй знаємо з Києва, де вона датується Х ст.³ Тип третій представлений ліроподібними бронзовими пряжками з Вигаданки та Чермна⁴ (рис. 1, 19). Вони датуються за матеріалами з Новгорода XI ст.⁵

До цієї групи предметів слід зарахувати два бронзові плоскі кільця з Нев'ярова-Сохів (рис. 1, 3), які використовувалися для з'єднання пояса, та чимало оздоблених бронзових і срібних накладок різної форми (рис. 1, 5—9; 2, 2) з Костомлохів і Вишні. Іх аналогії з Новгорода можна віднести до Х—ХІІІ ст. Слід згадати і бронзові кулясті гудзики (рис. 1, 10) з Грудка Надбужного і Дорогичина⁶. Аналогії їм відомі з багатьох давньоруських пам'яток.

З одягом пов'язуються також бронзові підковоподібні фібули та шпильки. Фібули дещо різняться між собою. Там екземпляри з Судової Вишні⁷ і Дорогичина мають кінці, спірально скручені (рис. 1, 23). Інші фібули походять з Бреста і Дорогичина. Вони масивні, з трубчато потовщеними кінцями (рис. 1, 21). Аналогії їм відомі з Києва і Новгорода, датуються вони XI—XII ст.⁸ Поширені фібули в Прибалтиці, з якою пов'язується їх походження⁹.

Шпильки на досліджуваній території представлені одним екземпляром з Дорогичина. Це стержень, один кінець якого загострений, а другий заокруглений, з рухомим кільцем (рис. 1, 15). Аналогічні шпильки з Києва і Новгорода відносяться до XII — початку XIII ст.

На досліджуваній території знайдено і прикраси — скроневі кільця, сережки, шийні гривни, намистини, браслети, персні тощо. Скроневі кільця представлені трьома типами. До першого відносяться бронзові дротяні кільця, скручені в півтора витка (рис. 1, 16, 17), відомі з Грудка Надбужного, Дорогичина, Лужок, Нев'ярова-Сохів, Белза і Володимира-Волинського*. Вони характерні для дреговичів, волинян і

* З досліджень автора 1974 р.

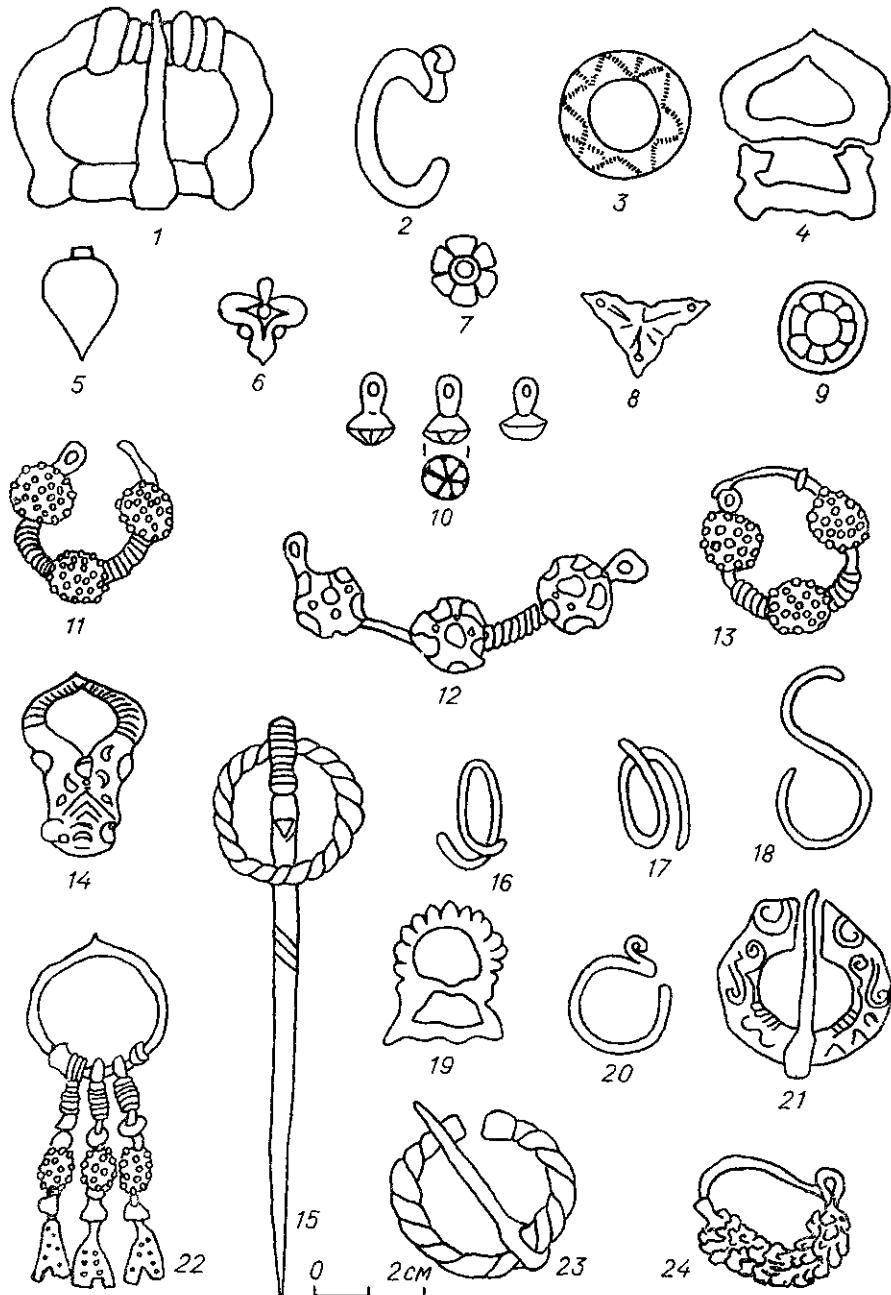

Рис. 1. Частини одягу та прикраси (1—24).

датуються X—XIII ст.¹¹ Другий тип — це срібні і бронзові есоконечні скроневі кільця. Вони мають вигляд незамкненого кільця, один кінець якого розклепаний і зігнутий у формі латинської літери «S» (рис. 1, 2, 20). Такі кільця траплялися в басейні Західного Бугу, Нев'ядомій, Лужках, Дорогочині та ряді інших пунктів¹². Вони були поширені на західнослов'янських землях у XI—XII ст.¹³ Третій тип представлений єдиним бронзовим кільцем вісімкоподібної форми, виявленим у Чермні¹⁴ (рис. 1, 18). Найближча аналогія йому відома з Чернігова¹⁵.

Поряд із скроневими кільцями поширеними жіночими прикрасами були сережки, представлені на даній території чотирма типами. Перший тип включає трибусинні срібні чи бронзові сережки мінського типу з

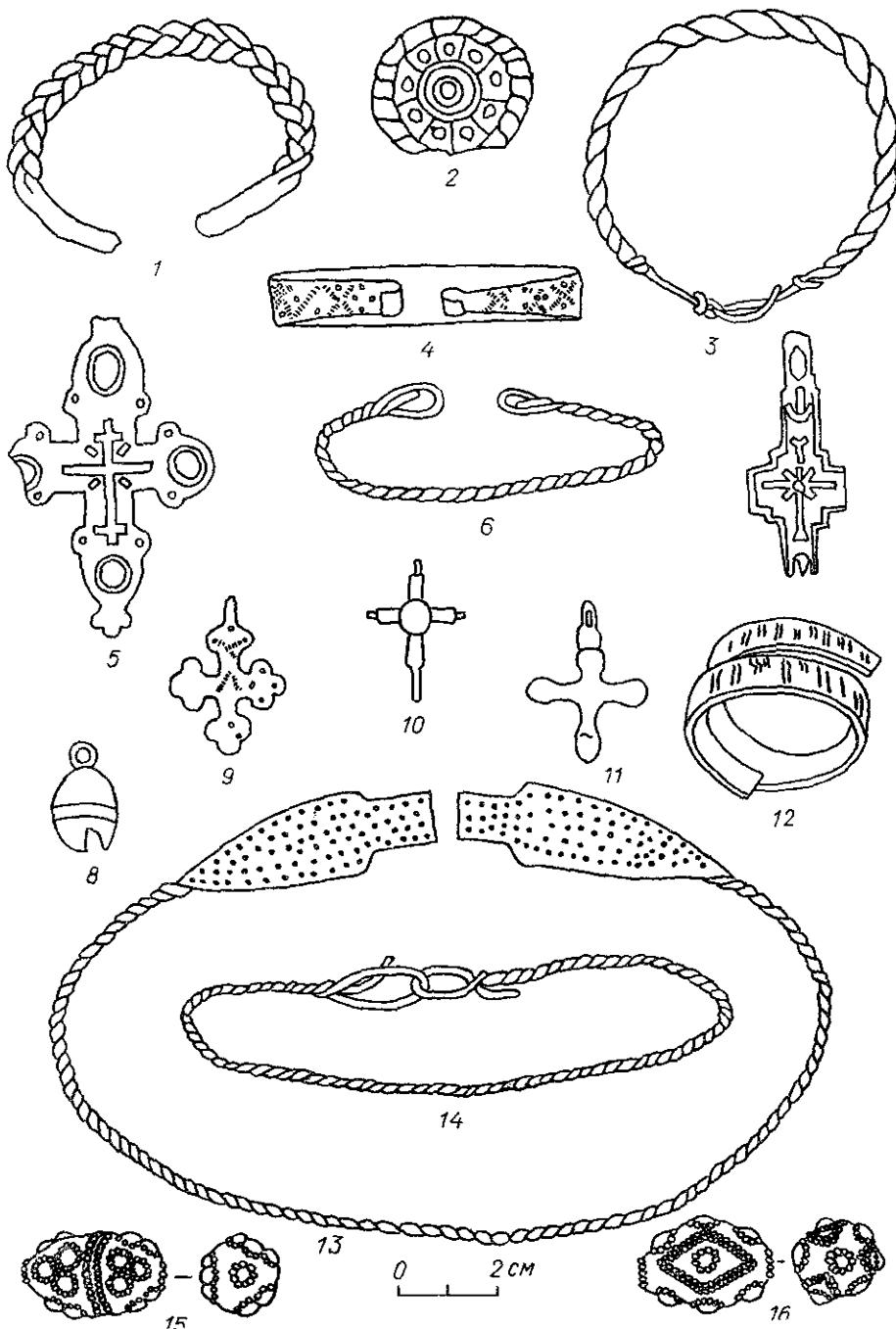

Рис. 2. Прикраси та предмети культу (1—16).

Грудка Надбужного, Нев'ярова-Сохів¹⁶, Лужок, Чеканова, Чорної Великої, Нев'ядомої¹⁷, Чермна¹⁸ та ряду інших пунктів. Вони мають вигляд кільця, на якому симетрично розміщені і зафіковані витками тонкого дроту три кулясті або циліндричні намистини, прикрашені зернню (рис. 1, 11, 13). Цей тип сережок вважається складовою частиною матеріальної культури дреговичів, древлян і волинян. Поширеній він переважно на Волині і Підляшші і датується XII—XIII ст.¹⁹ Другий тип представлений сережками київського типу, що відрізняються від описаних лише тим, що ажурні намистини нанизані на кільцеподібну

дужку (рис. 1, 12). Вони виявлені в Перемишлі та Судовій Вишні. Аналогії їм відомі з Києва і Чернігова, вони датуються Х—ХІІІ ст.²⁰ Третій тип включає бронзові сережки, знайдені в Лужках²¹. Це звичайні кільця, обплетені в нижній частині спіраллю з тонкого дроту, що утворює пружинисту муфту (рис. 1, 24). Аналогії їм знаємо з могильника Х—ХІ ст. Галімба в Угорщині²². Четвертий тип представляють бронзові сережки з Чортівця²³ і Чорної Велької²⁴. На кільце надіто три підвіски, що мають вигляд обгорнутих дротиком стержнів з ажурними кульками внизу, на яких підвішенні трикутні бляшки з роздвоеною основою (рис. 1, 22). Аналогії цим прикрасам відомі з поховання ХІІІ—ХІІІІ ст. в Гродно²⁵.

На досліджуваній території знайдено срібні та бронзові обручі-гривни, зокрема із сіл Бужиська²⁶ та Лужки. Серед них можна виділити два типи. Перший представляють гривни, кінці яких розклепані з пластинки, оздоблені чеканкою (рис. 2, 13), а другий — кінці яких оформлені у вигляді двох петель або петлі і гачка (рис. 2, 14). За аналогіями з с. Пилява на Київщині вони датуються Х—ХІ ст.²⁷

З підкурганного поховання в Судовій Вишні походять три срібні, покриті зернью, намистини овальної форми (рис. 2, 15, 16)²⁸. Аналогічні намистини знайдено в скарбі Х—ХІ ст. в с. Дениси на Полтавщині.

Поширеною жіночою прикрасою були браслети, серед яких траплялися виті дротяні та пластинчаті. До першої групи належать виті браслети трьох типів. Перший тип представлений сплетенім з двох срібних дротів браслетом, виявленим у жіночому похованні в Судовій Вишні. Один його кінець закручений у вузьку петлю, а другий, рівний, просунутий в неї (рис. 2, 3). Аналогічні браслети відомі зі скарбу золотих речей у Києві (садиба Сікорського), датованого Х—ХІ ст.²⁹ Браслети другого типу сплетені з двох або більше бронзових дротів з двома кінцями, скрученими в петлі. Вони відомі з поховань у Нев'ярові-Соах та Лужках (рис. 2, 6). Аналогічні прикраси знайдено виключно на давньоруських пам'ятках ХІ—ХІІІ ст.³⁰ Третій тип включає два срібні браслети зі скарбу в с. Бужиська. Вони скручені з кількох дротів з розклепаними в пластинки кінцями (рис. 2, 1). Аналогії їм відомі з Києва, датуються браслети ХІ—ХІІІІ ст.³⁴

Наступна група представлена пластинчатими браслетами, серед яких вдається виділити два типи. До першого належать два бронзові, орнаментовані перехресними лініями браслети з Нев'ядомої³² (рис. 2, 4). Аналогії обоюм (ХІ—ХІІІ ст.) відомі з Пліснеського городища. Другий тип являє собою браслет, виготовлений з товстої срібної пластини, скрученої з півтора витка (рис. 2, 12), що походить зі скарбу в с. Бужиська. Такі срібні браслети знайдено в скарбі ХІ—ХІІ ст. із Старого Збаражу на Тернопільщині³³.

Чималу групу речових пам'яток Х—ХІІІ ст. на території Побужжя і Посання складають персні. Їх можна поділити на виті, псевдовиті і пластинчаті. Виті персні представлені трьома екземплярами з Дорогочина. Два з них звиті з двох бронзових дротів з петельками на обох кінцях (рис. 3, 1, 2), а третій має вигляд щільно накрученого на дротяному кільці спіралі, один кінець якої звитий у петельку, а другий у гачок (рис. 3, 3). Аналогії названим персням, відомі із земель радимичів і Новгорода, датуються ХІ—ХІІ ст.³⁴

Псевдовиті відливні персні належать до двох типів. Перший тип репрезентує простий перстень з Дорогочина з потоншеними роз'єднаними кінцями (рис. 3, 4), другий тип — перстень з Грудка Надбужного з псевдовитком посередині і гладкими потоншеними кінцями, які заходять один за один (рис. 3, 7), і суцільній бронзовий перстень з перевитою серединою і гладкою нижньою частиною (рис. 3, 9), який походить з Нев'ядомої. Аналогії обоюм типам відомі з курганів Ленінградської, Псковської та Смоленської областей, датуються ХІ—ХІІ ст.³⁵

Найчисленнішу групу становлять пластинчаті персні трьох типів. Перший — це персні зі звуженими роз'єднаними кінцями (рис. 3, 10,

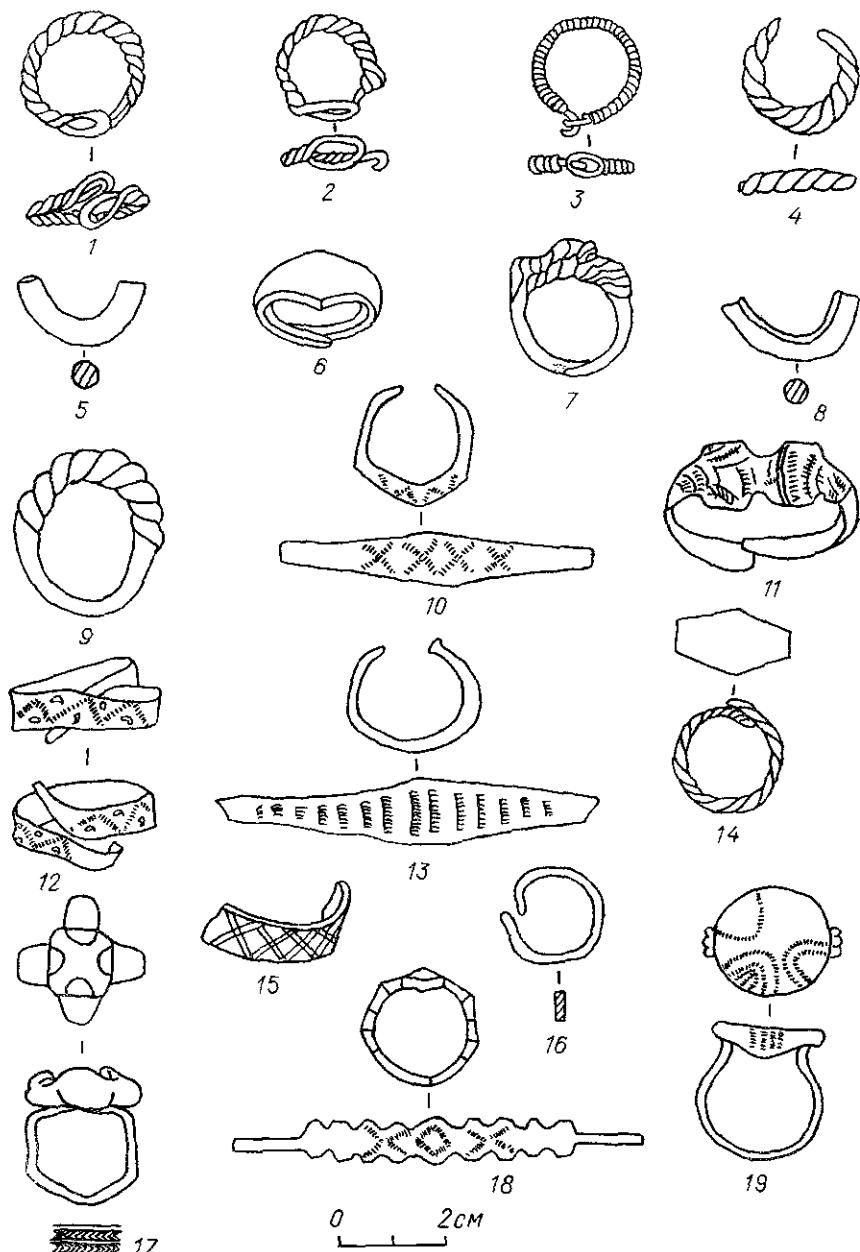

Рис. 3. Персні (1—19).

12, 13, 15, 16) з Дорогочина, Кам'янки Надбужної і Лужок. До другого типу належать персні з розширеною середньою частиною різноманітної форми (рис. 3, 6, 11, 14, 18), виявлені в Грудку Надбужному, Дорогочині і Кобиліні-Кулешках³⁶. Третій тип являє собою замкнуті персні зі штиком або гніздом для камінця (рис. 3, 17, 19). Вони знайдені в Чермні³⁷, Судовій Вишні та Чортівці. Аналогії пластинчатим персням знаємо з Княжої Гори, Івахників на Полтавщині, Новгорода і приладоських могильників, датуються X—XIII ст.³⁸

До ювелірних знахідок на даній території слід зарахувати також натільні хрестики ряду типів. Перший тип представлений бронзовими рівнораменними хрестиками з Дорогочина в середньому розмірами $1,8 \times 1,8$ см з потовщеннями на кінцях (рис. 2, 11). Аналогічні хрестики відомі з Галича і, на нашу думку, можуть бути датовані XI—XII ст.

Другий тип включає єдиний бронзовий хрестик розмірами $2,5 \times 1,8$ см, виявлений на могильнику в Лужках. У середній частині він має розширення у формі кола, а кінці звужені. На одному з них є отвір для підвішування (рис. 2, 10). Найближча аналогія йому відома з костромських курганів XI ст.³⁹ Третій тип представлений бронзовим плоским хрестиком з розширеними перехрестями на кінцях рамен, виявленим у Дорогочині (рис. 2, 9). Аналогічні хрестики знаємо з шару XI ст. у Новгороді⁴⁰. Четвертий тип становлять бронзові двоскладні хрестики, так звані енколпіони, знайдені в Дорогочині, Грудку Надбужному, Обровці⁴¹, Кросні, Перемишлі⁴², Володимири-Волинському*. На всіх є різні рельєфні зображення, інколи інкрустація (рис. 2, 5, 7). Аналогічні енколпіони відомі з багатьох великих міст Стародавньої Русі і датуються XI—XII ст.

Навіть загальний огляд ювелірних виробів з Побужжя і Посання дає підстави стверджувати, що ювелірна справа на цих землях була досить розвинутою в середньовіччі. Руський літописець відзначав, що, наприклад, у Холмі були «кузнеци железу, меди и серебра»⁴³. Розвиток ремесла на даній території засвідчується відкриттям ювелірної майстерні в Кам'янці Надбужній⁴⁴, знахідками там глиняних тигельків та кам'яної форми для відливання енколпіонів у Володимири-Волинському⁴⁵, а також шматків міді, срібла та олова у багатьох пунктах досліджуваної території. Слід зазначити, що ювелірні вироби з даного регіону свідчать також про високий рівень культури місцевого населення.

Проведений нами типологічний аналіз показав різноманітність ювелірних виробів. Дуже важливим є питання про етнічну і племінну належність населення, що мешкало тут. Це тим більш важливо, що досліджувані землі знаходилися на стику східнослов'янського і західнослов'янського культурно-етнічних масивів, що могло відбитися на культурі місцевого населення. Для того щоб визначити етнічну належність даного населення, вважаємо за доцільне застосувати метод порівняння місцевих ювелірних виробів з аналогічними знахідками глибинних районів Стародавньої Русі і Польщі.

Важливу роль при визначенні етноплемінної належності можуть відіграти прикраси. Так, як показав аналіз, металеві браслети, сплетені з двох-трьох бронзових чи срібних дротів, з петлями на кінцях (Дорогочин, Нев'ярово-Сохи, Лужки, Судова Вишня) або розклепаними в пластиинки кінцями (Бужиська) мають численні аналогії на давньоруських землях, зате відсутні на старопольських. Вони є складовим елементом матеріальної культури східних слов'ян, що без заперечень визнають польські дослідники⁴⁶. Це стосується і плетених перснів з петельками на кінцях (Дорогочин) та псевдовитих перснів (Грудек Надбужній, Дорогочин, Нев'ядома), які були поширені на Русі і лише зрідка як імпорти потрапляли в Польщу⁴⁷. Що ж до таких прикрас, як бронзові і срібні сережки мінського і київського типів (Белз, Грудек Надбужній, Дорогочин, Костомлоти, Лужки, Нев'ядома, Нев'ярово-Сохи, Чеканів, Чорна Велька, Судова Вишня та ін.), то вони також є елементами давньоруської культури, що засвідчується їх кількістю на пам'ятках центральних районів Русі. Такі сережки побутували на території Побужжя у дреговичів. Інший вид жіночих прикрас — скроневі кільця в півтора витка (Белз, Грудек Надбужній, Дорогочин, Нев'ярово-Сохи, Перемишль та ін.) — є однією з найхарактерніших ознак східнослов'янської належності їх носіїв. Вони належали дреговичам, волинянам і хорватам. Це слід сказати і про ліроподібні пряжки (Вигаданка, Чермно), аналогії яким знаємо з Києва, Новгорода та ряду інших давньоруських міст. Щоправда, сережки і ліроподібні пряжки зрідка трапляються і на території Польщі (Сандомеж, Гарбув, Острув Ледніцький), куди вони потрапили зі Стародавньої Русі.

* Дослідження автора 1974 р.

Як показав аналіз, давньоруськими є також деякі предмети культового призначення. Наприклад, бронзові хрести-енколпіони, знайдені в Белзі, Володимири-Волинському, Грудку Надбужному, Обровці, Кросні та Перемишлі. Аналогічні знахідки виявлено в глибинних районах Стародавньої Русі, але вони не відомі на старопольських землях. Це саме можна зазначити про рівнораменні суцільномоліті бронзові й олов'яні хрестики з Володимира-Волинського, Дорогичина і Лужок, численні аналогії яким знаходимо на землях Русі, проте їх зовсім немає в Польщі.

Отже, більшість ювелірних виробів має давньоруський характер. Водночас на цій території виявлено певну кількість матеріалів іншого походження. До них можна віднести бронзові або срібні есоконечні скроневі кільця (Дорогочин, Нев'ядома, Лужки та ін.). Хоча такі прикраси інколи трапляються на давньоруських землях, але вони найбільш поширені на території західних слов'ян і являються основним елементом старопольської культури⁴⁸. З могильника в Лужках походять дві перспективні «кучеряві» сережки, які, щоправда, є і на пам'ятках Північно-Східної Русі, але вважаються привезеними. Слід згадати також підковоподібні фібули балтського типу, знайдені в Бресті та Дорогочині. Вони були поширені переважно в Прибалтиці, звідки потрапили в Побужжя. Прибалтійськими є також сережки з підвісками-брязкальцями (Чорна Велька, Чортівець), запозичені давньоруськими племенами.

Таким чином, аналіз і порівняння більшості ювелірних виробів до сліджуваної території з пам'ятками центральних районів Стародавньої Русі і Польщі свідчать про те, що в культурно-етнічному відношенні перші ідентичні пам'ятки інших районів Русі. Цим забезпечується концепція ряду польських дослідників, згідно з якою дані землі в середньовіччі населяли старопольські племена лендзяни⁴⁹. Слід відзначити, що тут наявні і знахідки не східнослов'янського походження, що могли потрапити сюди внаслідок розвитку торговельних і культурних зв'язків з сусідніми племенами, цілком природних для прикордонних земель, якими в Х—ХІІІ ст. були басейн Західного Бугу і Сану. Разом з тим деякі речі (гудзики, гривни, шпильки, срібні намистини, бронзові і срібні накладки), можливо, мали інтеррегіональний характер, оскільки їх знаходять на широких просторах Східної і Центральної Європи.

М. М. КУЧИНКО

Ювелірные изделия X—XIII вв. бассейнов Западного Буга и Сана

Резюме

В статье рассматриваются ювелирные изделия — пряжки, височные кольца, серьги, шейные гривны, браслеты, перстни, крестики, бусы, — найденные на территории Западного Побужья и Посанья в процессе археологических исследований. Даётся типологический анализ изделий и указываются их аналоги. Ювелирные изделия рассматриваются как исторический источник определения уровня культуры и этнической принадлежности населения этого пограничного региона. Изучение находок говорит о значительном развитии местного ювелирного и художественного ремесла.

Сравнение большинства изделий исследуемой территории с памятниками глибинных районов Древней Руси и Польши свидетельствует о том, что в культурно-этническом отношении первые идентичны памятникам других районов Руси. Этим отрицается концепция некоторых польских исследований, согласно которой земли в средневековые населяли польские племена лендзяни, и утверждается, что в изучаемом периоде в бассейне Западного Буга и Сану проживало восточнославянское, древнерусское, население.

¹ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. — MW, Warszawa, 1969, t. 6, s. 184.

² Кучера М. П. Древний Пліснеськ. — АП УРСР, 1962, 12, рис. 14, 7.

³ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, т. I, с. 185.

- ⁴ Zbierski A. Wezesnosredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwa. — In.: AP, Warszawa, 1959, t. 4, z. 1, rys. 17.
- ⁵ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XIV вв. — МИА, 1959, № 65, с. 258, рис. 7, 5.
- ⁶ Musianowicz K. Op. cit., s. 187.
- ⁷ Ратич О. О. Результаты досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957—1959 рр. — МДАПВ, 1962, вип. 4, с. 113.
- ⁸ Малый В. А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы. — В кн.: очерки по истории русской деревни X—XIII вв. М., 1967, с. 158.
- ⁹ Kataiog der Austellung X archäologischen Kongress in Riga — 1896, tabl. XIX, 4, б.
- ¹⁰ Седова М. В. Указ. соч., с. 241.
- ¹¹ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв. — СА, 1961, № 3, с. 609.
- ¹² Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego pow. Sokolów Podlaski. — WA, Warszawa, 1951, 18, z. 4, tabl. IX, 1, 2.
- ¹³ Hensel W. Słowianszczyzna wczesnosredniowieczna. — Warszawa, 1965, s. 94.
- ¹⁴ Zbierski A. Op. cit., s. 115.
- ¹⁵ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, рис. 26.
- ¹⁶ Kostrzewski J. Obrząbek ciałoopalny u plemion polskich i słowian połnocno-zachodnich. — Warszawa, 1960,rys. 10.
- ¹⁷ Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego..., s. 247.
- ¹⁸ Zbierski A. Op. cit., rys. 22.
- ¹⁹ Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego..., s. 189.
- ²⁰ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948, с. 337.
- ²¹ Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego..., s. 232.
- ²² Török G. Die Bewohner von Halimba im 10 und 11 Jahrhundert. — Budapest, 1962, tabl. 88, 258.
- ²³ Nosek S. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnosredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. — Annales UMCS. Lublin, 1957, sect. F, vol. 6, tabl. XLV.
- ²⁴ Informator Archeologiczny: Badania 1969 r. — Warszawa, 1970, s. 246.
- ²⁵ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. — МИА, 1954, № 41, рис. 99, 14.
- ²⁶ Nosek S. Skarb srebrny wczesnosredniowieczny z miejscowości Bużyska pow. Siemiatycze. — WA, 1955, 22 XXII, s. 65—71.
- ²⁷ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., табл. XV, 2.
- ²⁸ Ратич О. О. Багате поховання рубежу X—XI ст. у Судовій Вишні. — Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 163.
- ²⁹ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., табл. 5, 3, 6.
- ³⁰ Левашева В. П. Браслеты. — В кн.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. М., 1967, с. 222—224.
- ³¹ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., табл. XXXI, 5, 6.
- ³² Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistoryczego..., s. 239.
- ³³ Siwicka I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego. — WA, 1939, 16, s. 361.
- ³⁴ Седова М. В. Указ. соч., с. 256, рис. 10, 21.
- ³⁵ Недошивина Н. Г. Перстни. — В кн.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., с. 262—263.
- ³⁶ Walicka E. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko w miejscowości Kobylin-Kuleszki. — WA, 1957, 24, Z. 4, s. 373.
- ³⁷ Zbierski A. Op. cit., rys. 23.
- ³⁸ Корзухина Г. Ф. Указ. соч., с. 80, табл. 1; Седова М. В. Указ. соч., с. 257, рис. 10, 34; Недошивина Н. Г. Указ. соч., с. 256.
- ³⁹ Musianowicz K. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego..., s. 232.
- ⁴⁰ Седова М. В. Указ. соч., с. 235, рис. 4, 9.
- ⁴¹ Gajewski L. Brązowy krzyżyk znaleziony w Obrowcu powiaty Hrubieszów. — WA, 1960, 26, z. 3/4, s. 344—345.
- ⁴² Kunysz A., Persowski F. Przemysł w starożytności i średniowieczu Rzeszów. — Warszawa, 1966, s. 51—52.
- ⁴³ ПСРЛ. М., 1962, т. 2, стб. 843.
- ⁴⁴ Rauhut L. Sprawozdanie z badań wezesnosredniowiecznej osady rzemieślniczej we wsi Kamionka Nadbużna. — WA, 1959, 26, z. 1/2, s. 23—31.
- ⁴⁵ Cynkiewski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961, s. 168.
- ⁴⁶ Kostrzewski J. Kultura prapolska. — Warszawa, 1962, s. 167; Musianowicz K. Droniczyn we wczesnym, s. 193.
- ⁴⁷ Kostrzewski J. Op. cit., s. 169; Musianowicz K. Droniczyn we wczesnym średniowieczu, s. 194.
- ⁴⁸ Hensel W. Op. cit., s. 94.
- ⁴⁹ Nowakowski A. Górné Pobuze w wiekach VIII—XI. — Łódź, 1972, s. 126—138.

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Ю. В. КУХАРЧУК

Нові палеолітичні знахідки у Житомирському Поліссі

Українське Полісся за фізико-географічними умовами поділяється на шість підобластей: Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. З них найбільш підвищено, а тому найменш заболочене Житомирське, що територіально охоплює майже всю Житомирську і північно-східну частину Ровенської областей. Товща четвертинних відкладів тут незначна. Їх будова зумовила поділ регіону на дві частини: західну — безморенну — і східну — з розвинутими льодовиковими формами рельєфу.

Ще в довоєнний час у Житомирському Поліссі знайдено пізньопалеолітичні пам'ятки Городок і Довгиничі. Але їх розташування на лесових підвищеннях не заперечувало пануючу тоді думку, що цей район був непридатний для заселення в палеолітичну епоху через значну заболоченість. Цю думку довелося переглянути, коли у 1956 р. на околиці м. Радомишль поза скільки-небудь помітним підвищением і відкладами лесу було відкрито поселення ранньої доби пізнього палеоліту. Згодом на Житомирщині виявлено й більш ранні пам'ятки: ашело-мустьєрське поселення поблизу с. Городище Черняхівського району та мустьєрську стоянку Рихта неподалік с. Сичівки Малинського району.

Своєрідна мустьєрська індустрія з двобічною технікою обробки каменю, не схожа з крем'яним інвентарем одночасних комплексів сусідніх південних територій, свідчила про важливість дослідження Поліського краю для вирішення проблеми заселення європейської частини СРСР. Враховуючи різночасність пам'яток (ашель, мустьє, пізній палеоліт), можна було ставити питання про генезис пізнього палеоліту на місцевій основі. На жаль, матеріали із розкопок цих пам'яток не були належною мірою опрацьовані й опубліковані.

Восени 1981 р. у Житомирському Поліссі провадив розвідки загін постійно діючої палеолітичної експедиції Археологічного музею Інституту зоології АН УРСР. Маршрут пошукових робіт проліг уздовж річки Ірша, Тетерів, Здвіж, Ірпінь та їх притоків. Були оглянуті Житомирське, Рихтинське, Радомишльське місцевознаходження та прилегла місцевість. Підсумком розвідок було відкриття п'яти нових пунктів крем'яних знахідок.

Пункт I. Городенка. Приблизно за 2 км від Житомирської стоянки, поряд з хут. Городенка Черняхівського району, зібрано крем'яну колекцію. Знахідки були зосереджені на західний — північно-західній ділянці домінуючого над навколошньою місцевістю підвищення, у центрі якого влаштовано огорожене дерев'яним парканом кладовище. Крем'яна колекція налічує 22 вироби зі слідами штучного розколювання. Кремінь сірий, жовневий, вкритий білою патиною. За інтенсивністю патини та рівнем окатаності знахідки можна розділити на дві групи. До першої увійшли вироби з окатаними, вкритими щільним шаром патини поверхнями. Вироби другої групи мають патину менш інтенсивну, чітке оголення і гострі краї.

Перша група представлена переважно примітивними відщепами з радіальним та радіально-краєвим ограненням спинки *. Деякі з них були сколоті з природної поверхні нуклеуса без будь-якої підготовки відбивної площинки. Сюди ж віднесено уламок протопризматичної плас-

* Для техніко-типологічної характеристики крем'яних знахідок використаний понятійний апарат класифікації В. М. Гладиліна.

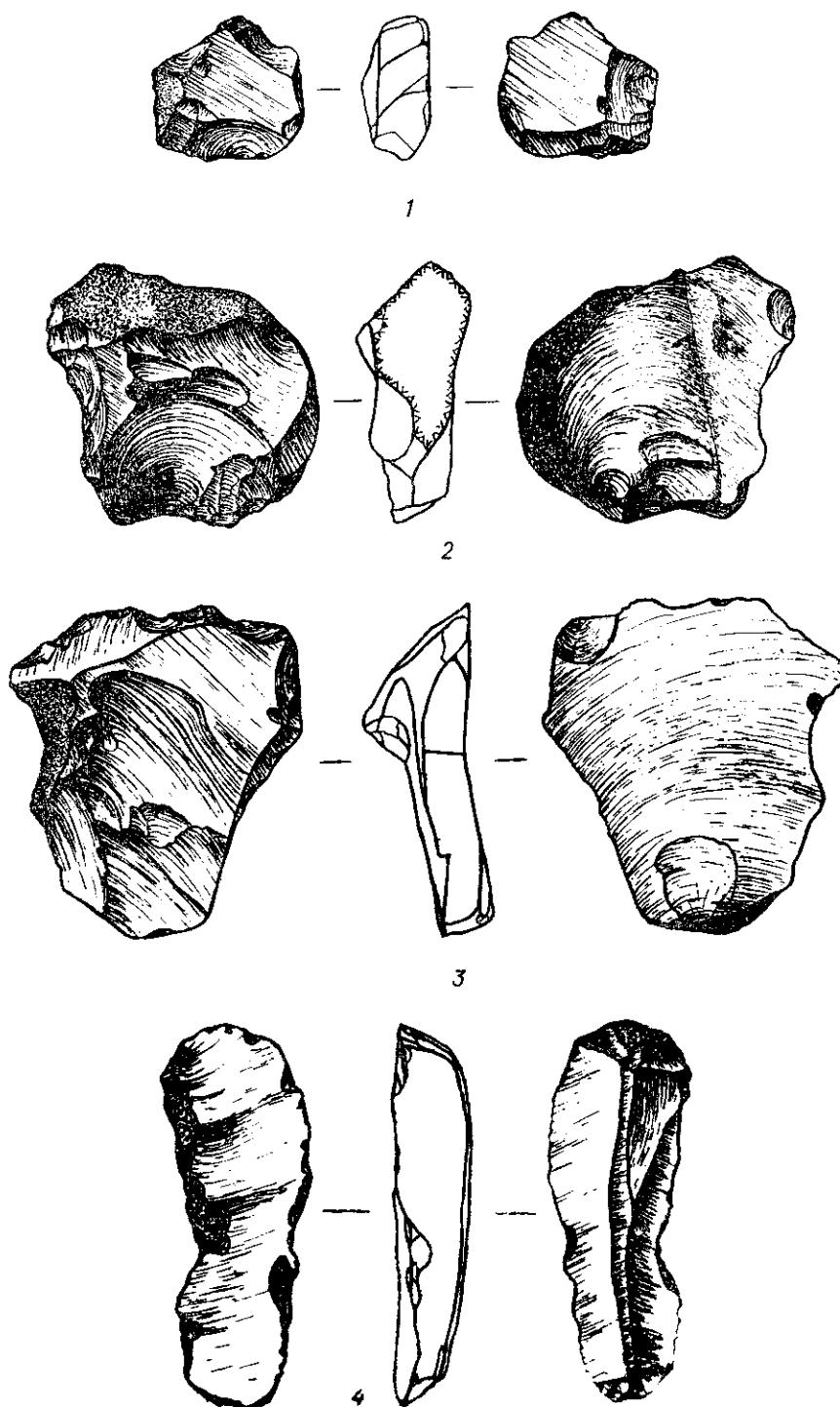

Рис. 1. Знаряддя праці:
1 — Волинщина; 2, 3 — Городенка; 4 — Козівка.

тини. Знаряддя праці не виділяються виразністю й завершеністю форм. Це поздовжньо-опукле дорсальне скребло, поздовжній дорсальний скобель на відщепах (рис. 1, 2) та два двобічних знаряддя: поздовжній скобель — зубчасте і кутова проколка на жовнах.

У другій групі виробів серед відходів виробництва слід передусім назвати біподовжній протопризматичний нуклеус на жовні з двома гру-

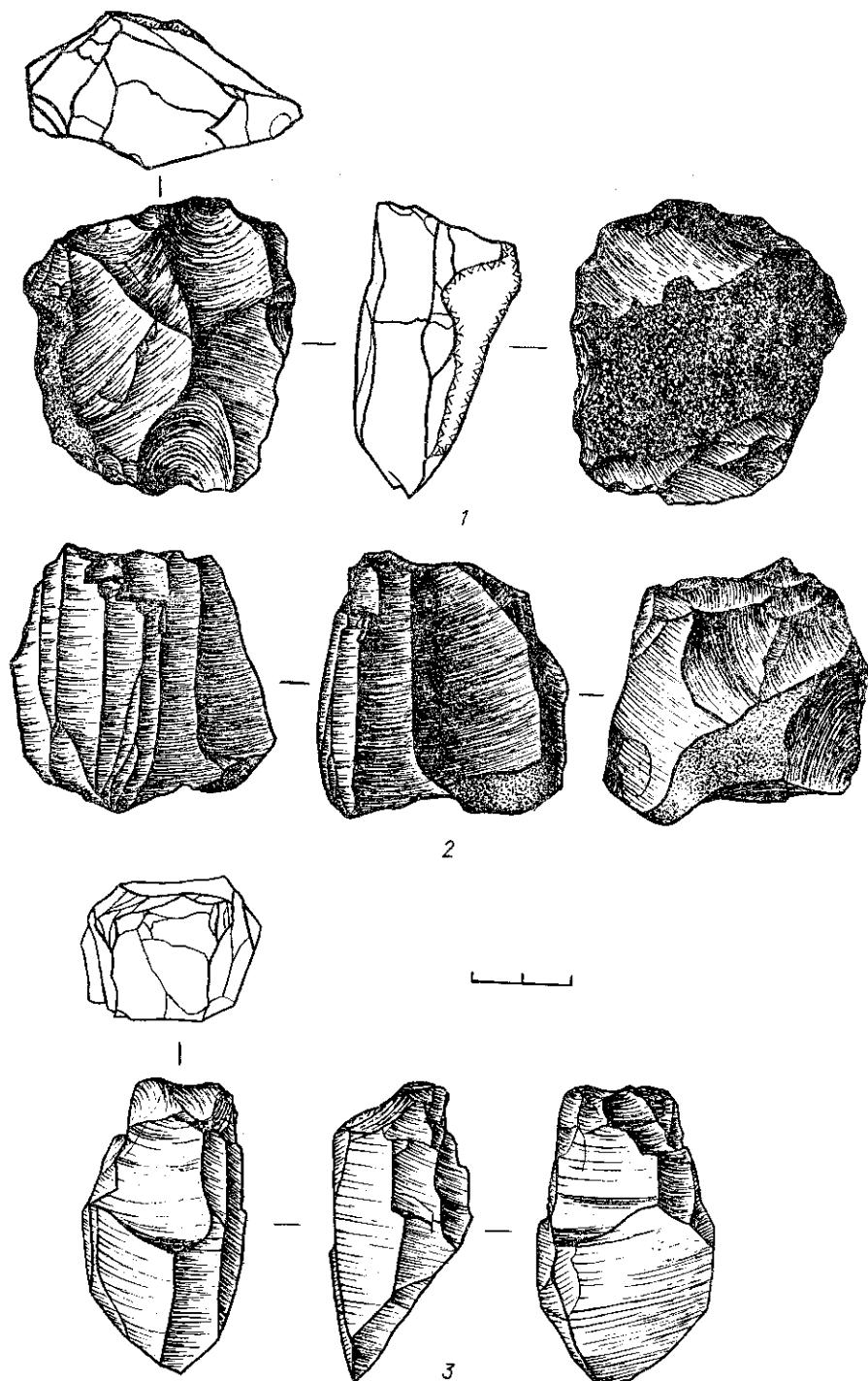

Рис. 2. Нуклеуси:
1 — Городенка; 2 — Верлок; 3 — Волянщина.

бо підправленими відбивними площинками (рис. 2, 1). Примітивні відщепи тут же переважають над протопризматичними, але вражає ретельність підправки їх відбивних площинок. Природні, вкриті живневою кіркою площинки зовсім відсутні, натомість значною кількістю представлені опуклі, у тому числі підправлені тонкими фасетками «шареац де гендарт»¹. Про те, що носіям цієї, очевидно, пізньомустьєрської індустрії був відомий леваллуазький спосіб розщеплення каменю, свід-

чать і інші ознаки, зокрема те, що два знаряддя виготовлені на леваллуазьких заготовках — черепахоподібному відщепі та вістрі леваллуа. На пізньомустьєрський час вказує значний вміст у крем'яному інвентарі пізньопалеолітичних типів знарядь. Набір знарядь праці серед виробів другої групи такий: термінально-опукле зубчасте на відщепі (рис. 1, 3), термінально-опуклий скребок на вістрі леваллуа, кутовий дорсальний різчик на пластині та кутова двобічна проколка на відщепі.

Пункт II. Рудня. Поодинокі крем'яні вироби зі слідами обробки трапилися за 300 м від сусіднього з Городенкою с. Рудня Черняхівського району. У цьому місці простежується значне скupчення природного жовневого кременю, виходи якого, очевидно, слід пов'язувати з п'ятиметровою терасою давнього русла р. Свинарка. Незначна кількість знахідок (три відщепи, скobel', проколка) при наявності значних запасів сировини схиляють до думки, що сліди людської діяльності залишені тут мешканцями сусідньої Житомирської стоянки, крем'яні вироби якої вкриті такою самою щільною патиною (відстань від Рудні до Житомирської стоянки близько 1 км).

Пункт III. Верлок. Був відкритий під час обстеження околиць Радомишльської пізньопалеолітичної стоянки. Крем'яні вироби зі слідами штучного розколювання знайдено поблизу с. Верлок Радомишльського району у відшаруванні 20-метрової тераси р. Коробочка та вибоях ґрунтової дороги, що сходить з терасового пагорба до траси Радомишль — Черняхів.

Нечисленний крем'яний інвентар представлений призматичним подовжнім нуклеусом на жовні (рис. 2, 2), двома призматичними пластинами з правильною паралельною огранкою спинки, призматичним відщепом, великим уламком первинного відщепу. Кремінь високоякісний, дрібнозернистий, сірого та білуватого відтінків. Патина відсутня. Підйомний матеріал справляє враження розвинutoї пластинчатої індустрії, що хронологічно може відповідати заключній фазі пізнього палеоліту або більш пізньому часові.

Пункт IV. Козіївка. Місце знаходження приурочене до 40-метрової тераси лівого берега р. Тетерів, за 400 м на північ від дороги на Коростишев і за 200 м на захід від північно-західної околиці с. Козіївка. Поодинокі знахідки були розпорощені на великій площині зораного поля, місця їх локалізації виявити не вдалося. Не знайдено й хоча б невеликих скupчень сировинного каменю. Неоднорідність сировини, різниця в кольорі та щільноті патини, типологічні відмінні дають підстави для припущення, що зібраний матеріал належить до різних культурно-хронологічних комплексів.

Два вироби — термінально-опуклий скребок на призматичній пластині (рис. 1, 4) та уламок пластини з паралельною огранкою спинки — структурою кременю, голубувато-блілим відтінком патини й типологічними особливостями нагадують вироби Радомишльського поселення, відстань від якого до Козіївки не перевищує 20 км. До раннього часу, очевидно, належить трикутне двоякоопукле масивне скребло, виготовлене з уламка крем'янистої породи. Ще менш виразними є скреблоподібне знаряддя на відщепі, примітивний радіальний відщеп та пренуклеус.

Пункт V. Волянщина. Найбільш численна кам'яна колекція була зібрана поблизу с. Волянщина Володарськ-Волинського району. Знахідки локалізувалися на порівняно невеликій (близько 100 м у діаметрі) ділянці першої надзаплавної тераси р. Верхня Іршиця, за 30 м на схід від траси Червоноармійськ — Іршанськ і за 100 м на південь від окраїни с. Волянщина.

Переважають вироби з матового халцедонового кременю рожевих та голубуватих відтінків. Лише п'ять виробів виготовлено з кременю інших порід. Цікаво відзначити, що останні мають сліди вторинної обробки (рис. 1, 1), тоді як вироби з халцедонового кременю представлені виключно відходами виробництва: 2 нуклеуси (рис. 2, 3), 2 прену-

клеуси і 35 сколів. Техніка розколювання тут виразно пластинчата: усі нуклеоподібні і переважна більшість сколів мають сліди розщеплення у паралельному напрямі. Серед сколів поширені крапкові відбивні площастики, що, як і наявність правильних видовжених пластин, свідчить про досить пізній (у межах кам'яного віку) вік пам'ятки.

До більш раннього, можливо, пізньопалеолітичного часу попередньо можуть бути віднесені вироби з кременю іншого сорту: два невеликих скребла, скребло-скobel', скребок та відщеп.

Результати розвідок у Житомирському Поліссі свідчать про перспективність продовження пошуків пам'яток палеоліту у цьому регіоні.

Ю. В. КУХАРЧУК

Новые палеолитические находки в Житомирском Полесье

Резюме

Разведками 1981 г., проводившимися в Житомирском Полесье отрядом постоянно действующей палеолитической экспедиции Археологического музея АН УССР, были открыты новые пункты палеолитических находок — Городенка, Рудня, Козиевка. Верлок, Волянщина. Итоги разведок свидетельствуют о перспективности продолжения поисков памятников палеолита в этом регионе.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. Е. КУРИЛЕНКО

Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївка на Десні

У районі с. Кудлаївка Новгород-Сіверського району Чернігівської області в 1925 р. М. Я. Рудинський знайшов ряд місцевих находжень з матеріалами первісної епохи, зокрема пункт VI, матеріали якого лягли в основу виділення особливого, кудлаївського, типу мезолітичних пам'яток України.

За завданням археологічної секції Українського товариства охорони пам'яток історії і культури протягом останніх років систематичний нагляд за археологічними пам'ятками околиць сіл Кудлаївка, Дегтярівка та інших вів старший науковий співробітник Мізенського музею В. Е. Куриленко.

Виявлено близько десяти окремих місцевих находжень. Найбільш багатими були стоянки в урочищі Стрелиця та поблизу оз. Іванцеве.

Урочище Стрелиця розташоване на мису піщаного масиву, що простягається вздовж стариці Десни від с. Кудлаївка до с. Дегтярівка. Висота місцевих находжень над рівнем лук 3 м. Знахідки зібрано у видувах піщаної тераси та по краю розмиву підвищення в період повені на Десні. Всього в урочищі знайдено понад 100 крем'яних виробів, а також окремі фрагменти кераміки.

Колекція крем'яних виробів включає нуклеуси і нуклеоподібні уламки (12 екз.), ножеподібні пластини (13 екз.), відщепи та 11 знарядь праці. Всі вироби виготовлено з місцевого деснянського кременю темно-сірого кольору в крапинку. За розмірами вироби невеликі: за довжиною не перевищують 5—6 см.

Нуклеуси аморфні, використовувалися переважно для сколювання відщепів, вони одно- і багатоплощинні. Пластини також різних розмірів і невитриманої форми: дрібні, мініатюрні або, навпаки, широкі, з нерівними краями, нечисленні. Серед знарядь праці виділяються три ножі, виготовлені з широких, але коротких пластин (рисунок, 10, 13, 16). Про використання цих знарядь для різання свідчить характер

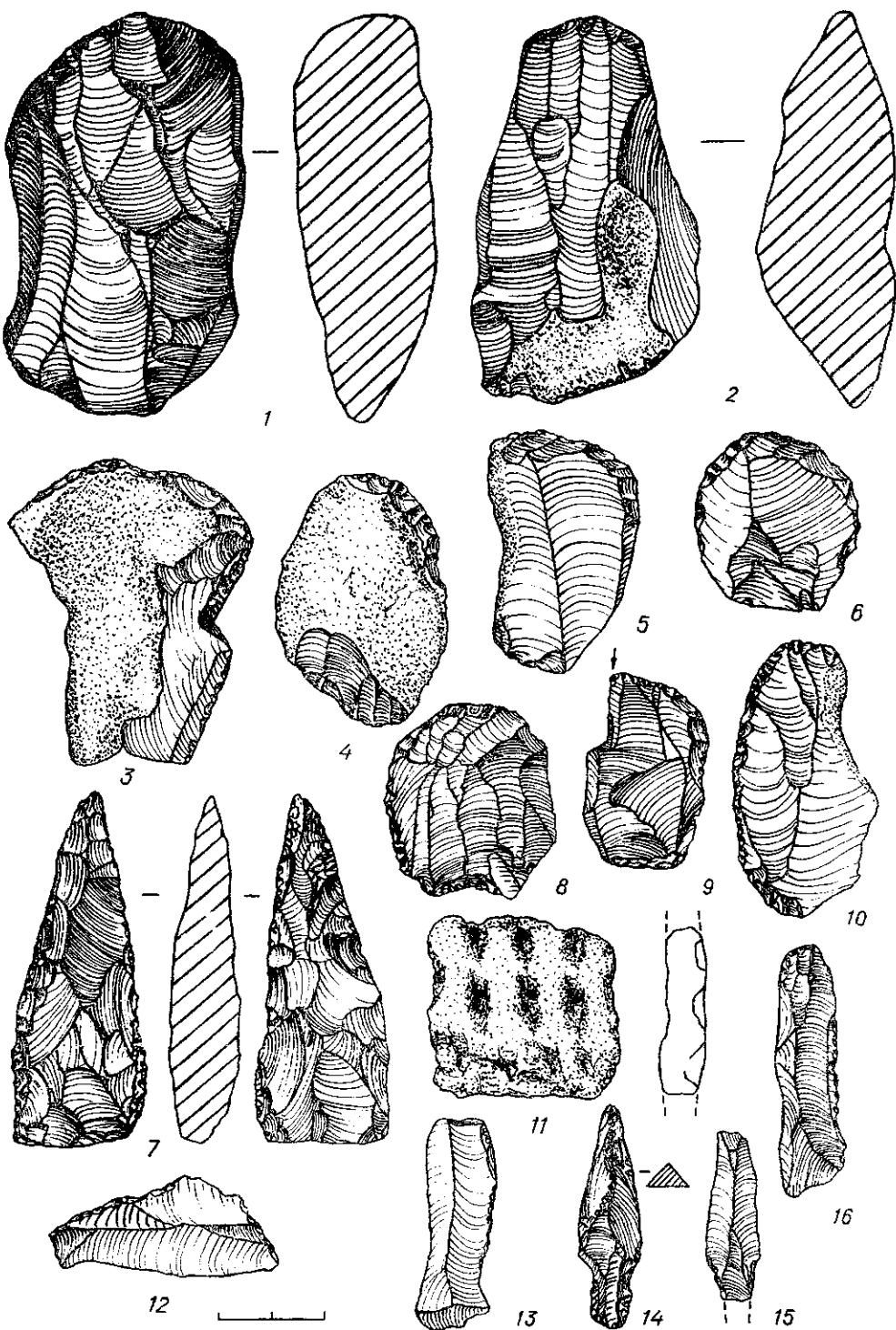

Рисунок. Крем'яні вироби та кераміка зі стоянок біля Іванцевого озера (1—3, 5), урочищ Стреліця (4, 6, 7, 9—14, 16) та Лементарівка (8, 15).

спрацьованості робочого краю, де помітні сліди пощербленості і залишкування.

У колекції виділено п'ять скребків і один різець. Скребки виготовлено з відщепів. Три з них мають більш-менш регулярну форму — округлу, підокруглу (рисунок, 6). Є один подвійний скребок (рисунок, 4),

решта має нерегулярну ретуш. Різець кутового типу, сформований кількома різцевими сколами на куту пластини (рисунок, 9). Цікавими в колекції є вістря стріли та заготовка наконечника списа. Вістря — невеликих розмірів, виготовлене з товстої пластини, трикутної в поперечнику (рисунок, 14). У нього добре сформований черенок з допомогою крутого крайової ретуші, а з боку брюшка пластини і кількома плоскими сколами. Наконечник списа сформований в техніці двобічної оббивки і плоского ретушування (рисунок, 7). Виготовлення наконечника не завершено, особливо в нижній частині, де його потоншення не доведене до кінця. Одне знаряддя колекції виготовлено в мікролітичній техніці. Воно має форму видовженої асиметричної трапеції, сформованої на коротких кінцях за допомогою крутого крайової ретуші (рисунок, 12).

Колекція крем'яних виробів з урочища Стрелиця датується неолітичним часом, її можна віднести до культури ямково-гребінцевої кераміки Десни, якій властиві переважання відщепової техніки у виготовленні знарядь праці з кременю і поширення серед останніх виробів на відщепах, зокрема сформованих у техніці двобічної оббивки. На належність кременю до неолітичної епохи вказує також наявність тут окремих фрагментів ямково-гребінцевої кераміки (рисунок, 11). Остання виготовлена з глини з невеликим додатком рослинної домішки. Посуд мав орнаментацію, нанесену паличкою неправильної підтрикутної форми.

Оз. Іванцеве знаходиться в заплаві Десни на правому березі невеликого струмка Малотічок, що витікає із с. Кудлайлівка і впадає в р. Десна з правого боку. На піщаних видувах в околицях озера, головним чином на північному побережжі, на площині 30×10 м зібрано понад 300 крем'яних виробів. Серед них вісім нуклеусів, 12 ножеподібних пластин, один відбійник, відщепи і невелика кількість знарядь праці. Серія нуклеусів досить витримана, вони являють собою косоплощинні екземпляри з однією чи двома відбивними площинами, останні мають вигляд чорнуватих (рисунок, 1, 2).

Є чотири сколи верхніх площинок нуклеусів, що разом з наявністю в колекції відбійника вказують на розміщення тут пункту по обробці кременю. Ножеподібних пластин, як і в урочищі Стрелиця, мало. Форма їх не стала. Серед знарядь праці є один уламок ножа, виготовленого з широкої пластини, чотири скребки, а також нижня частина вістря дротика, сформованого в техніці двобічного ретушування. Скребки виготовлені з відщепів (3 екз.) і пластинчатих відщепів. Всі вони можуть бути віднесені до типу кінцевих (рисунок, 3, 5).

Колекція крем'яних виробів із оз. Іванцеве теж належить, мабуть, до культури ямково-гребінцевої кераміки. Уламки посуду цього типу тут не знайдені.

Матеріали з інших пунктів околиць с. Кудлайлівка незначні, і на їх розгляді ми зупиняємося не будемо. Відзначимо лише знахідки з урочища Лементарівка, розміщенному на тому самому березі струмочка Малотічок, за 1 км близьче до Десни. Крім відщепів та нечисленних пластин з кременю тут виявлено також кілька знарядь, в тому числі скребок-скobel' (рисунок, 8) та вістря на пластині поствідерського типу, черенок якого сформований крутого крайовою ретушшю (рисунок, 15).

Колекція неолітичної ямково-гребінцевої кераміки і крем'яні вироби зібрано також на окремих «грудках» у заплаві Десни. Проти с. Кудлайлівки є один з них, що зветься Тугай Грудок, розміщений на південнь від Іванцевого озера, на віддалі 4 км від нього, в гирлі однієї зі стариць Десни, а другий — Гнатівський Острів — лежить на південний захід від озера, близько 4,5 км від нього.

Нові матеріали з околиць сіл Кудлайлівка і Дегтярівка доповнюють наші уявлення про характер крем'яної індустрії культури ямково-гребінцевої кераміки Десни. Обстежені нові пункти свідчать про те, що побережжя Десни в околицях названих сіл було заселене не лише в мезолітичну епоху, що було відомо раніше, а й в неолітичний час.

Неолитические памятники вблизи с. Кудлаевка на Десне

Резюме

В окрестностях сел Кудлаевка и Дегтяревка Мезинского района Черниговской области на песчаных возвышениях в пойме Десны обнаружено несколько стоянок эпохи неолита. Наиболее значительные среди них по количеству инвентаря — в урочище Стрелица и у оз. Иванцево. Собранный коллекция кремневых изделий состоит из нуклеусов, ножевидных пластин, скребков, неоконченного наконечника копья. По технике обработки кремня и находкам отдельных обломков глиняной посуды стоянки относятся к культуре ямочно-гребенчатой керамики.

В. Г. ЧУБАТЕНКО

Поселення епохи неоліту — енеоліту в с. Успенка на Дніпрі

Останнім часом у вивченні пам'яток неоліту і мідного віку Подніпров'я досягнуто значних успіхів. У Середньому Подніпров'ї, зокрема, знайдено чимало поселень дніпро-донецької і середньостогівської культур, таких, як Бузьки, Мутихи, Пищики, Коробівка, Дереївка, Івки та ін. Особливо важливе значення для вивчення історії населення і хронології культур мають багатошарові поселення. Одним з таких є пам'ятка поблизу с. Успенка Онуфріївського району Кіровоградської області, відкрита у 1959 р. під час розвідувальних робіт Дніпродзержинською експедицією * ІА АН УРСР.

Поселення знаходилося на підвищенні в урочищі Карганка, в 1 км на північний захід від с. Успенка, серед великої заплави правого берега Дніпра. Підвищення площею 7500 м² піднімалося над рівнем лугу до 1 м. Східна частина поселення дуже розвіяна. В 1960 р. на краю вибудувано невеликі розкопки **, розкрито 127 м².

У результаті цих робіт вдалося простежити таку стратиграфію (рис. 1) : 1) орній шар (0—0,2 м); 2) сірий пісок-перевій (0,2—0,4 м); 3) темний супісок (0,4—0,7); у центральній частині розкопу під шаром темного супіску виявлено скupчення черепашок (0,7—0,8 м); 4) світла материкова глина починалася на глибині 0,8 м.

Досліджено два культурні горизонти, що залягали в шарі темного супіску і черепашковому скupченні.

Перший, енеолітичний, горизонт залягав на глибині 0,3—0,5 м в основі сірого і верхній частині темного шару. Тут зібрано основну масу знахідок доби енеоліту (блізько 75%), а також незначну кількість неолітичної кераміки. Другий, неолітичний, шар залягав на глибині 0,5—0,8 м. Він являв собою скupчення темного піску значної щільності. Більшість знахідок епохи неоліту (80% всієї неолітичної кераміки) зібрана в шарі темного супіску і скupченні черепашок.

Крім стратиграфії у заляганні неолітичного і енеолітичного матеріалу відзначається планіграфія. Основна маса енеолітичної кераміки була зосереджена в східній частині розкопу, а неолітична — переважно в скupченні черепашок і західній частині поселення (рис. 1). Всього на поселенні зібрано більше тисячі знахідок.

Нижче переходимо до характеристики матеріалів неолітичного і енеолітичного шарів поселення.

Неолітичний шар. У центральній частині розкопу, на глибині 0,7 м, знайдено велике скupчення черепашок овальної форми розміром 4×7 м і товщиною 10 см. На шарі черепашок лежало 13 каменів, оче-

* Начальник експедиції Д. Я. Телегін.

** Розкопки провадила В. В. Скиба.

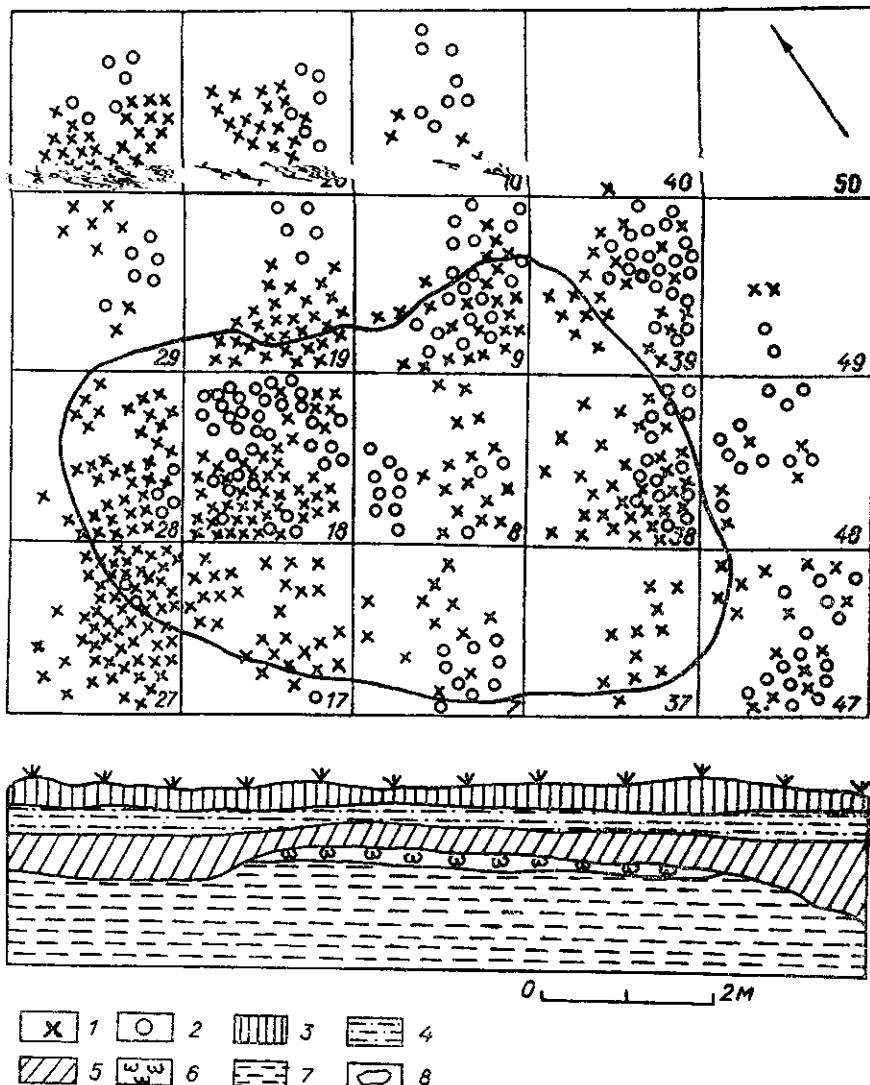

Рис. 1. План і розріз розкопу:
1 — неолітична кераміка; 2 — енеолітична кераміка; 3 — орній шар; 4 — сірий пісок-песевій; 5 — темний супісок; 6, 8 — скулчення черепашок; 7 — світла материкова глина.

видно, принесених мешканцями поселень з господарськими цілями. В південно-західній частині розкопу, на глибині 0,8 м, зафіксована зольна пляма овальної форми товщиною 0,15 м і довжиною 0,5 м, очевидно, рештки вогнища відкритого типу. Крем'яний матеріал представлений досить слабо. Виявлено лише вісім кременів невеликих розмірів. Серед них скребок на відщепі округлої форми і ретушований з усіх боків, кінцевий скребок на подовженій пластині з округлим краєм, ножеподібні пластини невеликих розмірів, тонкі, інколи з боковою ретушією (рис. 2, 2—5, 7). Крем'яна сокира сірого і коричневого кольору. Крем'яні знаряддя, виявлені в Успенці, знаходять аналогію серед виробів із неолітичного поселення в Бузьках¹.

Неолітична кераміка становить основну масу знахідок шару — 659 фрагментів. Посуд виготовлявся з глиняного тіста зі значними домішками трави або піску. Знайдено фрагмент горщика, в тісті якого є домішка графіту. Посуд має жовтуватий колір, зовнішня поверхня його рівно згладжена. За формою неолітична кераміка не однакова: тут трапляються гостродонні і плоскодонні горщики. Всього знайдено вісім

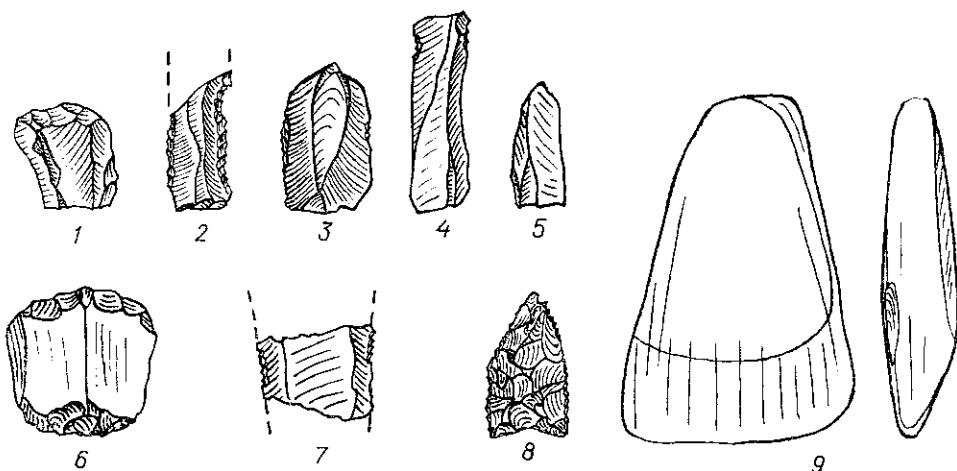

Рис. 2. Крем'яні вироби (1—8) та кам'яна шліфована сокира (9) з неолітичного (2—5, 7) і енеолітичного (1, 6, 8, 9) горизонтів поселення.

плоских і два гострих денця. Плоскодонні горщики виготовлено з грубого тіста з домішкою трави. Денця досить товсті, 15—20 см в діаметрі, одне з плоских денець належало тонкостінній посудині, воно менше за інші (8 см в діаметрі) і прикрашене прокресленими лініями, в той час як всі інші плоскі денця прикрашенні дрібнозубою гребінкою (рис. 3, 6). Орнамент вкривав всю поверхню горщиків. Гостродонний посуд виготовлено з добре відмуленої глини з домішкою піску. Стінки горщиків тонкі; одне денце яйцеподібної форми, повністю вкрите горизонтальними рядами наколів. У іншого помітні сліди переходу до плоского dna. Прикрашено воно лініями наколів, що сходяться до центру денця (рис. 3, 9). Форма вінець теж різна. За товщиною вони не виділяються від стінок. Край рівно зрізаний або заокруглений. Серед 36 фрагментів вінець можна виділити кілька груп: 1) дев'ять фрагментів невеликих, трохи відігнутих, слабо профільованих вінець. По них йдуть горизонтальні ряди гребінцевого штампа або наколів (рис. 3, 3, 4). Трапляються ряди гребінцевого штампа і на внутрішній поверхні вінець. У тісті переважає домішка піску; 2) вісім фрагментів високих вінець, прикрашених рядом круглих, іноді наскрізних наколів. Вище і нижче наколів йде ряд гребінцевого штампа. В тісті переважає домішка піску (рис. 3, 1, 2); 3) десять фрагментів прямих вінець. Під краєм знаходиться ряд наскрізних проколів, а нижче — орнамент з прокреслених ліній, або оздоблені рядом продовгуватих наколів. У тісті є домішка трави; 4) п'ять неорнаментованих невисоких вінець з трохи відігнутим потовщеним краєм (три фрагменти) або прямі, навкіс зрізані всередину (два фрагменти).

Крім того, серед знахідок виділяється великий фрагмент вінець від горща зі слабо профільованим тулубом, прикрашений відбитками дрібнозубої гребінки. У тісті помітна домішка графіту.

Вінця і стінки горщиків прикрашено кількома типами орнаменту, переважають накольчастий (28%), прокреслений (18%) і гребінцевий (14%). Крім того, трапляються інші типи орнаменту — насічки, ямки (4%). Третя частина фрагментів орнаменту не має.

Гребінцевий штамп дрібнозубий, наколи підтрикутної форми, рідше вони розміщені окремо і за формулою наближаються до овала.

У більшості випадків орнаментована вся поверхня горща: від вінець до денця. Мотиви візерунка досить одноманітні. Дрібнозуба гребінка, наколи і лінії частіше опоясують горщик паралельними рядами або ці ряди розміщені у вигляді ялинки чи створюють діагоналі.

За формулою й орнаментом неолітична кераміка з поселення поблизу с. Успенка аналогічна виявлений в Бузьках, Пищиках, Оленках та ін.²

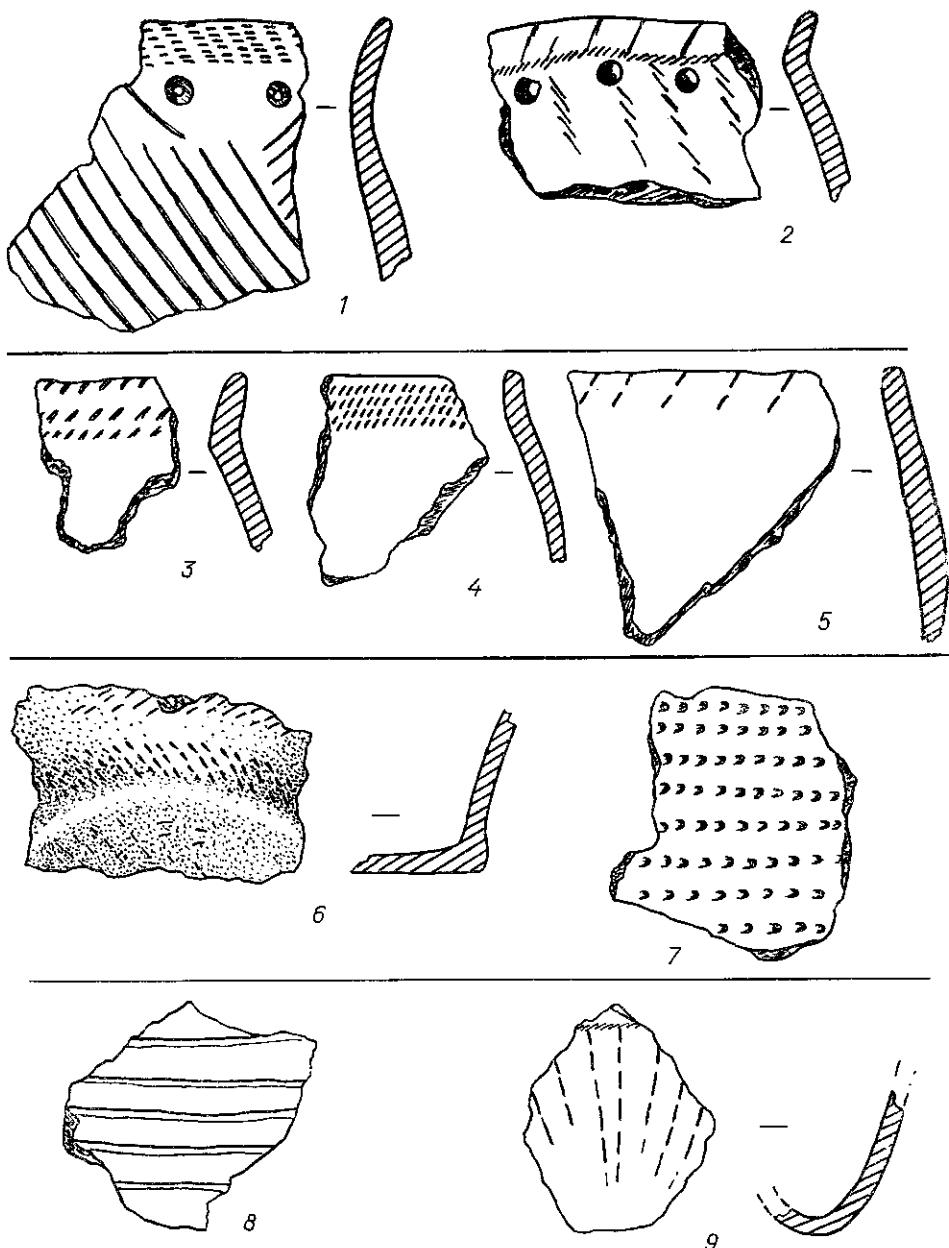

Рис. 3. Неолітична кераміка дніпро-донецької культури нижнього шару поселення.

Енеолітичний шар. Крем'яний матеріал шару епохи міді представлений лише чотирма ножеподібними пластинами і наконечником стріли трикутної форми з віймою біля основи, обробленим двобічно ретушшю (рис. 2, 8). Речі виготовлено зі світлого, прозорого кременю.

У квадраті 47 на глибині 0,7 м, безпосередньо на шарі черепашок, трапилося тесло (рис. 2, 9) довжиною 7 см, ширина леза 4,7 см. Лезо асиметрично зашліфоване. На обушку не помітно слідів ударів, можливо, воно використовувалося оформленим в якусь оправу.

Енеолітична кераміка (224 фрагменти) досить однорідна. Це пористі, зі значною домішкою у тісті товчених черепашок черепки. Кераміка товстостінна, судячи за вінцями і стінками, горщики були великих розмірів й округлі за формуєю. Дно, очевидно, було округле або гостре.

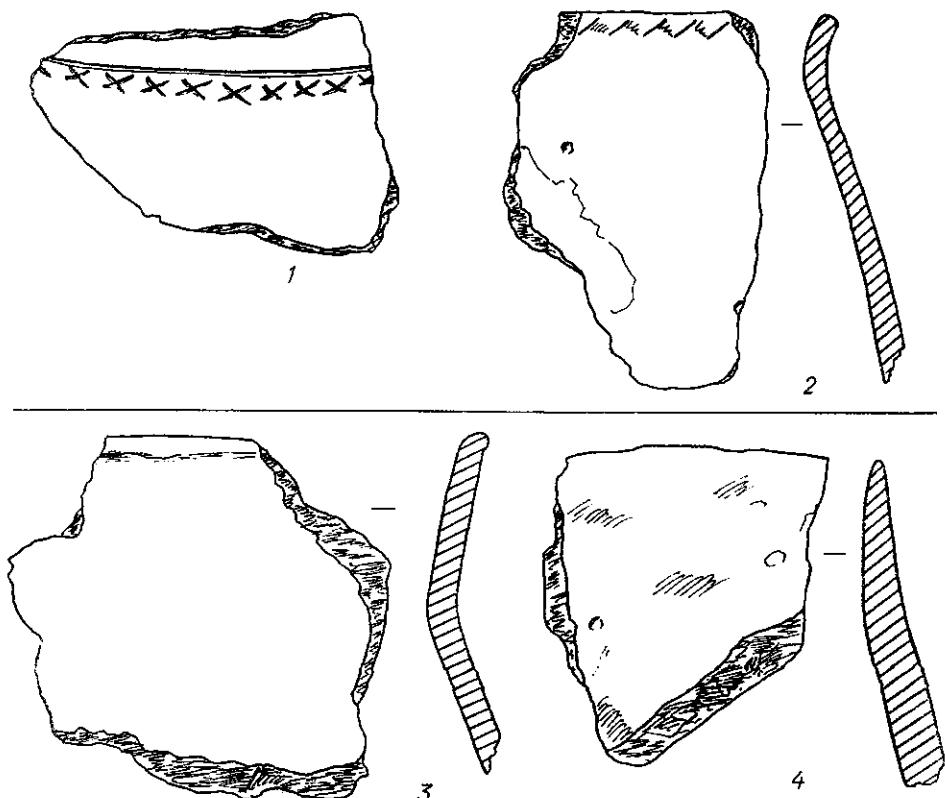

Рис. 4. Енеолітична кераміка середньостогівської культури верхнього шару поселення.

Вінця високі, прямі, косо зрізані по краю або відігнуті трохи назовні, з різким зламом тулуба. Посуд неорнаментований, за винятком кількох фрагментів вінець та стінок, по краю яких іде прокреслений орнамент зигзагоподібних ліній (рис. 4, 1, 2). Як крем'яний матеріал, так і кераміка з Успенок дуже близькі матеріалам, виявленім у Дереївці³.

На основі розглянутого матеріалу можна зробити висновки, що неолітичний матеріал має певні аналогії серед пам'яток черкаської групи дніпро-донецької культури. Основним типом глиняного посуду тут є горщик. Поруч з гостродонними формами посуду з'являється плоскодонний, співіснування гостро- і плоскодонного посуду простежується також на поселеннях Бузьки, Мутихи. Більшість посудин має прокреслений або прогладжений орнамент, що є, можливо, наслідком культурних взаємозв'язків дніпро-донецьких племен з населенням правобережних землеробських культур.

При виготовленні енеолітичної кераміки значну роль як технічна домішка відіграють товчені черепашки. Горщики мають високі вінця, прямі, трохи звужені чи відігнуті назовні. Дно гостроконічне.

Стратиграфічні умови залягання матеріалів на поселенні в Успенці свідчать про те, що тут відбулися зміни складу культури, коли середньостогівські племена витіснили дніпро-донецьке населення. Культурні контакти названих племен мали, однак, характер поступової асиміляції дніпро-донецької культури середньостогівською. Про це свідчить наявність кераміки з дніпро-донецькими рисами (слабе профілювання вінець), так із середньостогівськими — пориста маса, розміщення орнаменту лише в верхній частині горщика (рис. 3, 5; 4, 2).

В. Г. ЧУБАТЕНКО

Поселения эпохи неолита—энеолита в с. Успенка на Днепре

Резюме

В статье дается публикация материалов одного из двухслойных поселений неолита — меди у с. Успенка Кировоградской области. Автор приводит данные стратиграфии поселения и описывает материалы днепро-донецкой культуры эпохи неолита и среднестоговской культуры медного века.

Культурные слои неолита и энеолита датируются IV—III тыс. до н. э.

¹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968, с. 83—88.

² Там же, рис. 32—34.

³ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1987, рис. 24, 27, 39.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический сборник
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВАУ — Вопросы археологии Урала
ВГМГ — Вестник Государственного музея Грузии
ВДИ — Вопросы древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИРАИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по истории Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
ТИЭ — Труды Института этнографии
Труды АС — Труды Археологического съезда
АН — Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
AMN — Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca
AP — Archeologia Polski
MW — Materiały wczesniosredniowieczne
SCIV — Studii și cercetări de istorie vech. București
WA — Wiadomosci archeologiczne
UMCS — Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

ЗМІСТ

Статті

Степанчук В. М., Чабай В. П. Про критерії виділення мікроіндустрій в мустьє	1
Клочко Л. С. Реконструкція конусоподібних головних уборів скіф'янок	14
Зінько В. М. Сільські могильники Східного та Північно-Західного Криму V—III ст. до н. е.	24
Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е.	32
Публікації та повідомлення	
Григор'єв В. П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області	47
Фіалко О. Є. Кіммерійське поховання поблизу Молочного лиману	58
Кутайсов В. А. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. в Керкінітіді	61
Махортих С. В., Скорий С. А. Мечі та кинджали скіфського часу без навершів	72
Голубчик Л. М. Скіфські мечі та кинджали у збірниках Дніпропетровського історичного музею	78
Михайлів Б. Д. Нові сарматські поховання на р. Молочній	81
Кучінко М. М. Ювелірні вироби X—XIII ст. басейнів Західного Бугу і Сану .	88
Охорона археологічних пам'яток	
Кухарчук Ю. В. Нові палеолітичні знахідки у Житомирському Поліссі	96
Телегін Д. Я., Куриленко В. Є. Неолітичні пам'ятки поблизу с. Кудлаївка на Десні	100
Чубатенко В. Г. Поселення епохи неоліту --- енеоліту в с. Успенка на Дніпрі .	103

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Степанчук В. М., Чабай В. П. О критериях выделения микроиндустрий в мусыль	1
Ключко Л. С. Реконструкция конусовидных головных уборов скифянок	14
Зинько В. Н. Сельские могильники Восточного и Северо-Западного Крыма V—III вв. до н. э.	24
Козак Д. Н., Терпиловский Р. В. О культурно-историческом процессе на территории Украины в первой четверти I тыс. н. э.	32

Публикации и сообщения

Григорьев В. П. Курган бронзового века в г. Городище Черкасской области	47
Фиалко Е. Е. Киммерийское погребение около Молочного лимана	58
Кутайсов В. А. Жилой комплекс IV—II вв. до н. э. в Керкинитиде	61
Махортых С. В., Скорый С. А. Мечи и кинжалы скифского времени без наверший	72
Голубчик Л. Н. Скифские мечи и кинжалы из собраний Днепропетровского исторического музея	78
Михайлов Б. Д. Новые сарматские погребения на р. Молочной	81
Кучинко М. М. Ювелирные изделия X—XIII вв. бассейнов Западного Буга и Сана	88

Охрана археологических памятников

Кухарчук Ю. В. Новые палеолитические находки в Житомирском Полесье	96
Телегин Д. Я., Куриленко В. Е. Неолитические памятники вблизи с. Кудлаевка на Десне	100
Чубатенко В. Г. Поселения эпохи неолита — энеолита в с. Успенка на Днепре	103

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников
истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

ВЫПУСК 56

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор І. М. Галушко.
Технічний редактор В. А. Краснова. Коректори М. Т. Кравчук,
Н. О. Луцька, Л. М. Творковська.

ІБ № 7501

Здано до набору 27. 02. 86. Підл. до друку 23. 10. 86. БФ 04183. Формат 70×108/16. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,8. Ум. фарбо-відб. 10,15. Обл.-вид. арк. 10,02. Тираж
1000. пр. Зам. 2749 Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

НАУКОВА ДУМКА

Археологія. — 1986. — Вип. 56. — 1—112.